

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

**ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»**

Випуск 40

**V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin**

**Series History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences**

Issue 40

Серія започаткована 1996 року

Харків 2025

Засновник і видавець

**Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерства освіти і науки України**

Наукове фахове видання України Категорії «Б» в галузі історичних наук. Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.

Засновано у 1996 році

Періодичність виходу – 2 рази на рік

УДК 930.1+94(477) (062.552)

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XIX-XXI ст., питанням історіографії та інтелектуальної історії. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг історичного розвитку в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №14 від 26 травня 2025 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
к.і.н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Танцюра В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ
д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)
д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)
к. іст. н., радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)
д. іст.н., доц. Венгерська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)
доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевича, Інститут Європейської культури (Польща)
д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)
д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)
д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)
д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за достовірність наведених фактів, власних імен тощо.

Статті пройшли подвійне «сліпе» рецензування

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04454 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р.

Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол №15)

Founder and publisher

**V.N. Karazin Kharkiv National University
of the Ministry of Education and Science of Ukraine**

The Journal is a professional publication in the field of historical science:

MES Ukraine Order № 409 of 17/03/2020

Established in 1996

Published 2 times a year

Approved for printing by the decision of the Academic Council of V.N. Karazin Kharkiv National University
(Minutes Nr 14, dated May 26, 2025)

UDK 930.1+94(477) [062.552]

The bulletin includes articles on topical issues of the history of Ukraine in the 19th-21st centuries, historiography and intellectual history. The main attention is paid to everyday life of the population, events and personalities that determined the course of historical development in the national and regional contexts.

For teachers, researchers, students.

The Editorial Board:

Grinchenko H. H. (Editor-in-chief). Doctor of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Pototsky V. P. (Executive Editor). Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Kulikov V. O. Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Chorny D. M. Doctor of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Tantsiura V. I. Doctor of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Kalinichenko V. V. Doctor of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Semenenko V. I. Candidate of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Naumov S.O. Doctor of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Domanovsky A. M. Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Hrechenko V. A. Doctor of Historical Sciences, Professor of Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine

Verstiuk V. F. Doctor of Historical Sciences, Professor of Institute of Ukrainian History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine

Turchenko F. H. Doctor of Historical Sciences, Professor of Zaporizhzhia National University, Ukraine

Radchenko Yu.Yu. Candidate of Historical Sciences, Director of the Center for Interethnic Relations Research in Eastern Europe, Ukraine

Vengerska V. O. Doctor of Historical Sciences, Professor of Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine

Jaeger M. Associate Professor of Institute of European Culture of Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland

Skrukwa G. Professor of Eastern Institute of Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland

Narvselius E. Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor of Lund University, Sweden

Petkevych K. Habilitated Doctor of Adam Mickiewicz University, Poland

Kravchenko V. V. Doctor of Historical Sciences, Professor of Canadian Institute of Ukrainian Studies, Canada

Editorial Board Address: 6 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, V.N. Karazin Kharkiv National University,

The Karazin Institute of Environmental Sciences, office 485

tel. (057) 707-51-92

ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

The authors of the published materials are solely responsible for the selection, accuracy of the facts, proper names, etc.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04454

(Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Minutes № 15)

© V.N. Karazin Kharkiv National University,
design, 2025

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННЯ

Белікова Г.О., Щербань А.Л.	
Малюнок А. Вестерфельда «Зустріч послів Богдана Хмельницького з Янушем Радзивілом» як історичне джерело.....	6
Гуменний С.Л.	
Становлення митної системи на «Збручанському кордоні» (1772–1820-і рр.).....	18
Потоцький В.П.	
Поява і поширення штундизму в Харківській губернії (кінець XIX ст.).....	26
Глибицька С.Б. .	
Іван Липа – студент медичного факультету Харківського університету.....	37
Федорова А.І.	
Родина Івана Липи та її роль в історії Великодальницької громади.....	43
Великодна Г. В.	
Прижиттєві видання праць І.Л. Липи у фонді Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.....	53
Проценко М.В.	
Нові документи з біографії історика А. Г. Слюсарського (1900/1901–1980).....	63
Савченко С.В.	
Церковна земля і бунтівні селяни Катеринославщини на початку XX ст.....	68
Чорний Д.М.	
Світло і тіні економічної перебудови: досвід реформування крізь призму одного харківського підприємства.....	83

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

Бабкова Н.В.	
Факультет політичної освіти Харківського ІНО імені О. Потебні: становлення, розвиток, перспективи музеалізації.....	95
Грінченко В.Г.	
Кіношевченкіана часів пізнього сталінізму на сторінках української газети «Свобода» в США.....	105
Нестеренко В.О.	
Взаємодія дослідника та оповідача в просторі інтерв'ювання і поза ним.....	114
Ніколаєнко О.О.	
Шкільна і гендерна історія: разом не можна нарізно.....	122
Мариняк Р.С.	
Щоденник В. Вакуленка-К.: «Я перетворююсь...»: утілення ідейно-сміслових інтенцій митця.....	130

ПУБЛІКАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Домановська М.Є., Курушина М.А.	
Федір Шміт. Враження військовополоненого.....	140

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Аксьонова Н.В., Вовк О.І.	
Всеукраїнська наукова конференція «Постать Івана Липи у вимірах епох».....	152

CONTENT**HISTORY OF UKRAINE AND HISTORY OF EVERYDAY LIFE****Belikova H.O., Shcherban A.L.**

A. Westerfeld's drawing "Meeting of Bohdan Khmelnytsky's Ambassadors with Janusz Radziwill" as a historical source.....6

Humennyi S.L.

Formation of the customs system on the «Zbruch border» (1772–1820s).....18

Pototsky V.P.

The emergence and spread of Shtundism in the Kharkiv province (late 19th century).....26

Glybytska S.B.

Ivan Lypa – student of the School of Medicine, Kharkiv University.....37

Fedorova A.I.

The family of Ivan Lypa and its role in the history of the Velykyi Dalnyk community.....43

Velykodna G. V.

Lifetime editions of I. L. Lypa's works in the collections of the Scientific Library of the Odessa

I. I. Mechnikov.....53

Protsenko M.V.

New Documents for the Biography of the Historian A. H. Slyusarsky (1900/1901–1980).....63

Savchenko S.V.

Church land and rebellious peasants of the Katerynoslav region in the early 20th century.....68

Chorny D.M.

Lights and Shadows of Economic Restructuring: Reform Experience Through the Lens of a

Kharkiv Enterprise.....83

HISTORIOGRAPHY AND INTELLECTUAL HISTORY**Babkova N.V.**

The faculty of political education of O. Potebnia Kharkiv institute of public education: foundation, development, prospects of musealization.....95

Grinchenko V.H.

Cinematic Shevchenkiana of the late Stalinist times on the pages of the Ukrainian newspaper

"Svoboda" in the USA.....105

Nesterenko V.O.

The interaction between the researcher and the narrator within and beyond the interview

space.....114

Nikolaenko O.O.

School and gender history: Together cannot be apart.....122

Marinak R.S.

V. Vakulenko-K's Diary "I am Transforming...": Embodiment of the Artist's Ideological and

Semantic Intentions.....130

SOURCE PUBLICATION**Domanovska M.E., Kurushyna M.A.**

Fedir Schmidt. Impressions of a prisoner of war.....140

CHRONICLES OF ACADEMIC LIFE**Aksyonova N. V., Vovk O. I.**

The All-Ukrainian Scientific Conference "The Figure of Ivan Lypa in the Dimensions of the

Epochs".....152

Г. О. БЕЛІКОВА, старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу стародавнього мистецтва

e-mail: galabel@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-5722-3130>

Національний художній музей України, вулиця Михайла Грушевського, 6, м. Київ, 01001, Україна

А. Л. ЩЕРБАНЬ, докт. культурології, канд. істор. наук, проф., зав. каф. музейно-туристичної діяльності

e-mail: kozaks_1978@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9530-6453>

Харківська державна академія культури, Бурсацький узвіз 4, м. Харків, 61057, Україна

МАЛЮНОК А. ВЕСТЕРФЕЛЬДА «ЗУСТРІЧ ПОСЛІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ЯНУШЕМ РАДЗИВІЛОМ» ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Мета дослідження. Охарактеризувати всі відомі на сьогодні примірники малюнка Абрагама Вестерфеля «Зустріч послів Богдана Хмельницького з Янушем Радзивілом» й, співставивши його сюжет із описами зображуваної події в писемних джерелах, дати йому оцінку як історичному джерелу.

Методологія дослідження. Базується на принципах об'єктивності й історизму, включає методи аналізу та синтезу, компаративного та мистецтвознавчого аналізу.

Наукова новизна. Вперше детально проаналізовано оригінал малюнка А. Вестерфеля, котрий зберігається в Національному художньому музеї України (м. Київ) – техніку виконання, зображених осіб та приміщення.

Висновки. Розтиражований в копіях XVIII і XIX століть малюнок А. Вестерфеля 1653 р. «Зустріч послів Богдана Хмельницького з Янушем Радзивілом» є важливим достовірним джерелом з історії східної Європи середини XVII ст. Він відображає зустріч 14 червня 1651 р. у містечку Горваль козацьких сотників Степана Подобайла, Опанаса Предримирського і Кланьовського з керівництвом литовського війська. Маючи беззаперечне підтвердження в тогочасних писемних відомостях, малюнок візуалізує їх, дає уявлення про зовнішність та одяг представників козацької старшини Війська Запорізького, Януша Радзивіла та його найближчого оточення, очолюваного війська (зокрема, німецьких найманців) станом на червень 1651 року. Також передає деталі інтер'єру кімнати волковинського підстоля Яна Межинського й найдавніше зі збережених нині детальне зображення конструкції стін і стелі світлиці Наддніпрянщини. Малюнок, що зберігається в колекції Національного художнього музею України, цілком відповідає бароковій стилістиці європейського рисунка і гравюри середини – другої половини XVII століття і може бути оригіналом роботи Абрагама Вестерфеля.

Ключові слова. *Абрагам Вестерфельд, малюнок, Національний художній музей України.*

Як цитувати: Белікова Г. О., Щербань А. Л. Малюнок А. Вестерфеля «Зустріч послів Богдана Хмельницького з Янушем Радзивілом» як історичне джерело. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 40. С. 6-17. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-01>

In cites: Belikova H. O., Shcherban A. L. (2025). A. Westerfeld's drawing "Meeting of Bohdan Khmelnytsky's Ambassadors with Janusz Radziwill" as a historical source. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 40, (6-17), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-01>. (in Ukrainian)

Малюнки Абрагама Вестерфельда, що відображають події, пов'язані з історією України, неодноразово публікувалися в наукових і науково-популярних виданнях. На одному з них зображено зустріч послів Богдана Хмельницького з Янушем Радзивілом, детально описану в писемних джерелах, які пояснюють навіть дрібні деталі зображеного. Відомо п'ять давніх примірників таких малюнків, з яких донині зберігся один (іл. 1) – в Національному художньому музеї України (м. Київ). Інші – втрачені, але репродукції двох із них опубліковано в першій половині XX ст. (іл. 2-3). Дані про ще два малюнки зафіксовані в публікаціях 1850-х рр., а їх репродукції не виявлені.

Репродуковані примірники, виконані олівцем, майже ідентичні навіть у дрібницях до вцілілого екземпляра. Відомо, що вони були копіями зі створеного на початку 1650-х рр. малюнка, який входив до серії зображень видів України і Києва, виконаних під час походу литовського війська на чолі з Янушем Радзивілом. Копіями, за свідченням сучасників, були і два нерепродуковані малюнки [12, с. 264-266], але відсутність зображень позбавляє можливості судити про їхні деталі.

Іл. 1.

Іл. 2.

Найбільш ранньою з копій, зважаючи на провенанс, є відомий за репродукцією малюнок розміром 20.8x32.5 см (іл. 2), зроблений у 1790-х рр. для польського короля Станіслава Августа Понятовського. Він був скопійований разом з іншими зображеннями, присвяченими вказаному походу, що зберігалися в несвізькій колекції Радзивілів. Разом з ними перебував у бібліотеці Варшавського університету, а від 1832 р. – в бібліотеці Імператорської академії мистецтв (Санкт-Петербург) та був проаналізований на початку XX ст. Я. Смірновим [12, с. 402, №1; 507]. У 1923 р. його повернули до бібліотеки Варшавського університету [15, с. 5], з якої він, як і інші копії малюнків Вестерфельда, зник у роки Другої світової війни.

Історія другої, створення третьої та четвертої копій пов'язані з Вільном, де 1853 р. в розпорядженні пейзажиста Вінсента Дмоховського тимчасово опинився малюнок, провенанс і подальша доля якого невідомі; невідомі також і його репродукції. Син Дмоховського згадував його як виконаний олівцем і такий, що очевидно був копією. З нього Дмоховський зняв копію для себе, яка згодом перейшла у власність вільненця Русецького, і, за його свідченням, була виконана пером та сепією. Вона також зникла незафіксованою в репродукції. Іншу копію (теж втрачену) з віленського примірника було знято олівцем для відомого польського і українського громадського діяча, письменника Йосифа Крашевського. Але її репродукцію (іл. 3) у 1932 р., коли вона в складі колекції Крашевського перебувала в галицькому маєтку

Тарновських Суха (тепер замок Суски в Сухій Бескидській Малопольського воєводства в Польщі) опублікував Зигмунт Батовський [15, tabl. XXI:2]. Саме на ній зберігся підпис «*AB v. Westervelt 1653*», котрий дав підставу Я. Смірнову висловити і довести гіпотезу про авторство малюнків з альбому «Експедиції козацької» («Київського альбому 1651 року») Абрагама ван Вестерфельда [12, с. 264-267]. Відповідно підпис Вестерфельда мав бути на «вільненському першовзорі», з якого змалювали «копію Дмоховського» та «копію Крашевського». На варшавсько-петербурзьку «копію Понятовського» підпис автора і дату чомусь не перенесли, хоча її мали робити безпосередньо з рисунка-оригіналу Вестерфельда.

Іл. 3.

Цим рисунком-оригіналом, на нашу думку, може бути малюнок розміром 20x31.8; 25x37.2 см зі збірки Національного художнього музею України (Гр-202), придбаний 1923 р., коли музей діяв під назвою Перший Державний музей. У 1924 р., коли він вже називався Всеукраїнським історичним музеєм ім. Т. Шевченка, Данило Щербаківський вніс рисунок до інвентарної книги історичного відділу [4, с. 90, № I.9951] як виконаний тушшю. Федір Ернст, який виявив цей твір, як писав, «*випадково*», публікуючи відомості про нього у 1926 р., визначив техніку виконання як сепію [3, с. 144]. Малюнок надійшов до музею пошкодженим («*верхня частина малюнка зіпсута, а також в деяких частих внизу пошкоджена*») і був відреставрований фахівцями Національного науково-дослідного реставраційного центру України 1981 р. Реставраційного паспорта, в якому належним чином мав бути викладений перебіг реставрації, в архіві ННДРЦУ не виявлено, але існує витяг з нього та акт повернення твору в музей, де техніка зображення визначена як соус. Нині музей запланував ґрунтовний аналіз малюнка сучасними методами задля визначення матеріалів і техніки та міри втручання реставраторів у авторську роботу. Що особливо важливо, зокрема, для з'ясування питання щодо авторського підпису. Від нього залишилась дата «*1653*», в якій остання цифра розмита і не певна, а підпис, котрий мав виглядати як «*AB v. Westervelt*», втрачений. На його місці помітні окремі дрібні риски та плями, які, можливо, є залишками літер. Порівняння малюнка з репродукціями двох описаних вище копій показує їх ідентичність, в тому числі і в розміщенні підпису, за винятком техніки виконання – лінійної графічної на копіях (олівцем) та живописної з тональними переходами текучої фарби в техніці гризайль на музейному творі, у визначенні техніки якого, очевидно, помилились і Щербаківський, і Ернст, які бачили його забрудненим, з втратами фарбового шару.

Ернст сприймав роботу за оригінал і хоча вважав, що «*існування цього малюнку, [...] може пролити цілком нове світло на всю їхню історію й авторство Вестерфельда*», згадав його лише кількома фразами в примітці до статті [3, с. 144]. У подальшому на рисунок, як

можливий оригінал вслід за Ернстом у 1932 р. вказав Зигмунт Батовський [15, s. 6], але надалі йому не було присвячено жодної розвідки, можливість належності до оригіналів творів Вестерфельда не розглядалася. Він став сприйматись як одна з копій, а зображена подія трактувалась українськими дослідниками як така, що відбувалась в Києві [1, с. 46; 2, с. 142; 7, с. 57; 14]. Така трактовка виникла внаслідок необізнаності з присвяченими київському походу Радзивіла працями, передусім Смірнова. Вона постала за аналогією з іншими малюнками Вестерфельда, виконаними в Києві, і є невірною. Єдиним дослідником, хто в наш час відзначив плутанину із місцем події, яке замість Горваля перетворилось на Київ, стала Олена Русина. Ця дослідниця привернула увагу до припущення Ернста, виклавши, як і він, зауваги в примітках [11, прим. 27, 33].

Безпідставним у малюнку є й російськомовний, частково пошкоджений напис під зображенням, нанесений, вочевидь, кимось із його домузейних власників: *«Гетманъ Хмельницький после победъ подъ Пилявцами даетъ миръ полякамъ»*. Напис цей за орфографією можна віднести до XIX ст. і вважати надуманим, не відповідним сюжету малюнка та історії битви під Пилявцями, після якої Хмельницький не давав миру полякам. Ця невідповідність була настільки очевидною, що сама наявність напису ігнорувалась. Його жодного разу не згадано в публікаціях і лише Щербаківський, записуючи рисунок в документацію музею, переніс напис в інвентарну книгу.

Пізні, нанесені не Вестерфельдом, написи є і на двох репродукованих копіях – Крашевського і Понятовського. На репродукції «копії Крашевського» напис читається погано. Але він безумовно починається зі слів *«Za zgodność z oryginałem...»* і закінчується *«do skali ... roświadczać»* та підписом, в якому перша літера схожа на «W», а далі, безперечно, написане прізвище Dmochowski. Цим написом, як писав Зигмунт Батовський, Вінсент Дмоховський засвідчував відповідність копії деталям і масштабу оригіналу [15, s. 9]. У виданому Крашевським 1865 р. каталозі колекції [12, с. 200, прим; с. 264] робота охарактеризована французькою, в перекладі: *«Вестернедт А. Б. фон. 1653 г. Копія дуже цікавого рисунка, що зображає польських повноважних представників, які займаються справами козаків, костюми того часу. Олівець. Папір»* (Крашевський, укладаючи каталог, не цілком вірно переніс до нього підпис художника). Отже, напис на «копії Крашевського» не містив даних щодо зображеного місця події та її учасників. Інакше б у виданому 12 років потому каталозі назва рисунка включала більш конкретну інформацію.

У колі людей, які 1853 р. мали справу з копіями «віленського» рисунку, був невідомий не лише оригінал, який у 1850-х рр. перебував чи то у Несвіжі, чи деінде, а й варшавська «копія Понятовського», яка знаходилась у Петербурзі. Інакше вони б знали, що ця значно раніша копія мала напис, який давав ключ до розуміння зображення [15, s. 8-9]. В ньому йдеться: *«Князь Радзивіл у 1653 році відпускає з Горваля послів Хмельницького на чолі з Подобайлом»* [12, с. 263, 402]. На пов'язання сюжету з Горвалем, Радзивілом і Подобайлом звернув увагу Смірнов тільки на початку XX ст. [12, с. 263, 266]. На підставі його праці Д. Щербаківський у 1924 р. записав малюнок до музейної інвентарної книги під назвою *«Рисунок тушию ван Вестерфельда. Гетман польський Радзивіл приймає Подобайла, посла Богдана Хмельницького»* [4, с. 90, № I.9951]. 1932 року таке ж прочитання сюжету підтримав Батовський [15, s. 8-9], а в 2000-х рр. популяризував о. Юрій Мицик [10, с. 130].

На «копію Понятовського», як зазначалося, авторський підпис Вестерфельда і дату не перенесли. Але в написі на ній містилася дата «1653», яку коментатор взяв, очевидно, з підпису Вестерфельда на несвізькому оригіналі. Це, найбільш імовірно, дата створення малюнка [12, с. 507], а не зображеної на ньому події, котра відбулася 1651 року. Село Горваль нині відноситься до Речіцького району Гомельської області (Білорусь). Сюжет відображає момент походу Війська Литовського на чолі з Янушем Радзивіллом до Києва для покарання козаків за захоплення належних Великому Князівству Литовському земель. В Горваль до нього приїхали послы Богдана Хмельницького сотники Стефан (Степан) Подобайло (Пободайло), Опанас Предмирський і Кланьовський. Цей епізод став важливим моментом походу. Тому не дивно,

що Вестерфельд зобразив його дуже ретельно, а головне, історично правдиво, що підтверджує рапорт із табору литовського війська від 17 червня 1651 р. [6, с. 153-156].

1

2

3

Іл. 4

В ньому детально описано, де і як відбувалася зустріч. Посли підійшли до господи волковинського підстоля Яна Межинського (Jan Mierzeński/Mierzyński). Перед входом побачили вишикувані та готові стріляти три роти драгунів. Коли послы передали дружні листи, їх впустили до господи. Наступного дня там відбулася зустріч з Янушем Радзивілом. Сюжет на малюнку (іл. 1) передає момент, коли послы стоять перед литовським гетьманом (він єдиний у приміщенні з шапкою на голові), котрий у лівій руці тримає розгорнуті листи паперу. Козацькі послы в руках тримають шапки з сукняним верхом і хутряним околицем. У двох помітні шаблі, в одного – сумка-ладунка. Вдягнуті вони в однакове, повсякденне вбрання. Малюнок чітко передає підперезані нешироким поясом жупани, застігнуті на всі гудзики, та високі чоботи. Козацькі жупани мають довжину, завдяки якій помітні штани, заправлені в халяви чобіт. Пишні горизонтальні складки матерії над чоботами (іл. 4: 2) свідчать про те, що штани були широкими. Зображення цієї частини вбрання подібне до представленого на малюнку середини 1740-х рр. «запорозького козака» в шароварах зі збірки Фрідріха Вільгельма Бергольца (іл. 4: 3). Також вирізняються зачіски – в переднього, дуже молодого та безвусого – виразне пасмо на чолі. У двох інших голови також бриті, але волосся розосереджене кількома пасмами на верхніх частинах. Задній, найстарший, має довгі вуса, кінці яких опущені донизу, а вуса третього, зображеного до глядача у півоберта, середньої довжини.

Довкола козаків і Януша Радзивіла в кімнаті стоять представники литовського війська. Вони або мають інші кінці вусів, або бороди і більшість одягнуті (в тому числі Радзивіл) подібно до козаків. Це закономірно, адже перед повстанням під проводом Богдана Хмельницького і ті й інші входили до війська Речі Посполитої. Цікаву особу з бойовою булавою (перначем?) у руці та з бородою зображено за трьома козацькими послами (іл. 5: 1). Вона дуже схожа на полковника Мартина Небабу, котрий загинув менше ніж через місяць після описуваної події, окремий портрет якого намальовано 1651 р. (іл. 5: 2) і розміщено в тогочасній реляції [8, с. 3-4]. Навіть одяг у цієї особи на зображеннях подібний. Щоправда, Небабу на «реляційному» портреті зображено без верхнього жупана.

Момент спілкування з Радзивілом козаків дещо зверхньо описано ворожим до них литовським кореспондентом у згаданому вище рапорті так: *«Дня 14 червня введено до КнЙМ послів Хмельницького. Ставши, так перелякалися, що там жодного слова Пободайло пробелькотіти не міг, аж Пшедвимірський [насправді, Предримирський], бачачи його розгубленість, його стан, хотів його підтримати, але нічого більше не сказав, крім цих слів: – *ЙМП Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, з полковниками, із старшиною і всіма молодцями поклон свій віддають КнЙМ. А який предмет нашого посольства, з листів до ЙМП писаря, вчорашнього дня відданих, ти вже зволив зрозуміти»* [6, с. 155]. Як зазначено в іншому документі початку 1650-х рр., зміст надісланих Хмельницьким листів був таким: *«Між предками гетьмана і запорізьким військом здавна існували взаємно-доброзичливі стосунки...; кривдами поляків доведені були козаки до боротьби за свободу, всім іншим же вони пропонують дружбу, і якщо литовці погодяться на мир з ними, то виведуть військо з їхніх земель»*. Князь відповів, що Польща й Литва – єдина держава і тому має вести воєнні дії разом. Припинення війни ж можливе лише після завершення ворожих дій козаків проти Речі Посполитої та короля [12, с. 262].

Іл. 5.

Відповідно до інформації з цитованого вище рапорту робимо висновок, що молодий козак, зображений на малюнку з відкритими вустами (іл. 4: 1), – відомий за кількома документами сотник Київського полку Опанас Предримирський [9, с. 92]. Козак з вусами, котрий має вигляд найстаршого за віком і стоїть з похиленою головою, – Подобайло. Він народився на початку XVII ст. [10, с. 120], тому мав бути на час зустрічі приблизно п'ятдесятилітнім. Третій з послів – зафіксований у писемному джерелі як Кланьовський. Даних про нього в інших джерелах не знайдено. Художник намагався надати всім зображеним індивідуальних рис обличчя і, принаймні у випадку з Янушем Радзивілом, йому вдалося досягти значної портретної схожості (іл. 5: 3, 4).

Приміщення, в якому відбувалася зустріч, являло собою кімнату шириною близько 6 м (відповідно, приблизно таку довжину мав і сволок). Стеля розташовувалася на висоті близько 3,5 м. Стіни, очевидно, виготовлено з дерева. Кімната з фронтального боку мала двері, відкриті надвір та розчинене велике прямокутне вікно, напроти яких розміщувався ряд невеликих зашкленних прямокутних віконць. Інтер'єр був досить простим – над фронтальним вікном розташовувався карниз із занавіскою. Над задніми – карнизу немає, але присутні гачки, які могли використовуватися для його кріплення. На видимій третій стіні підвішені лук і сагайдак зі стрілами. Перед ними під стелею натягнуто мотузку, на якій міститься завіса, котра можливо

остання цифра дати прочитана вірно). Я. Смірнов висунув два можливих пояснення цього. Перше, що в 1653 р. могло відбутись ще одне посольство на чолі з Подобайлом до Радзивіла в Горваль. Князь дійсно цього року знову вів військову кампанію в тих же місцях під Гомелем, в т.ч. в Горвалі, і її учасником знову був Подобайло, який став наказним гетьманом Лівобережної України і цілком міг вчергове виконувати дипломатичну місію за дорученням Хмельницького. Але про посольство Подобайла 1653 р. свідчень немає (щоправда, перебіг подій під Гомелем у 1653 р. недостатньо задокументований). Друге – що Вестерфельд зобразив сцену, яку бачив у 1651-му або з пам'яті, або на підставі зроблених тоді замальовок, які у 1653 р. оформив у цілісну композицію.

Схиляємось до другої версії. Адже аналізований малюнок не є натурним. Вестерфельд використав такий художній прийом, як «вирізання» частини стіни, щоб глядач одночасно міг бачити, що відбувалося всередині та назовні приміщення. Цей прийом Вестерфельд міг запозичити з тогочасної європейської графіки. Непрямим доказом щодо продовження художником роботи над темою через роки після події є інтерес власників Несвіжа до пам'яті про «козацьку експедицію» після її завершення. В описі Несвізького замку середини XVIII ст., яким користувався Я. Смірнов, була серія картин олією на цю тему. За часів дослідження Смірнова їх уже не існувало, але він склав уявлення про них завдяки зафіксованим в описі написам на картинах. На одній, відповідно до підпису, був зображений прийом Подобайла в Горвалі. Але рік не вказувався [12, с. 318, 319, № 6, 320-322]. Я. Смірнов уявляв картину як близьку до рисунка Вестерфельда. Можливо, художник у 1653 р. створював малюнки як підготовчі композиції для написання картин.

Іл. 7.

Зауважимо, що в європейській графіці XVII століття подібний сюжет – прийом командуванням однієї з воюючих армій послів супротивника – був популярним. Бачимо його, до прикладу, на двох гравюрах із зображеннями польського посольства в серпні і листопаді 1655 р. до шведського короля і командування, вміщених у книзі Самуеля Пуфендорфа 1696 р. «Коментар про справи Карла Густава...»¹ (іл. 6: 2; 7). До речі, на одній з них під цифрою 10 зображено видатного українського політичного діяча Юрія Немирича (підписаний як Subcamerarius Kiovensis Niemeritzki) (іл. 7). Автором малюнків до гравюр, як вважається, був шведський політичний діяч і художник Ерік Йонсон Дальберг (один малюнок містить в анотації це ім'я та прізвище, інший ні). Свідком зображених подій він не був, тому малював за звітами або малюнками інших авторів пізніше, після 1655 р. [17, s. 192, 194, 195, 199]. Гравюри зроблені різними авторами. Одна – невідомо коли, друга – 1689 р. (через понад 30 років після зображених подій). Тобто спосіб роботи, який реконструюється щодо Вестерфельда – створення композиції на основі натурних замальовок, зроблених кількома роками раніше, практикувався за часів Вестерфельда і Дальберга. В гравюрах за малюнками Дальберга і рисунку Вестерфельда спостерігаємо окремі схожі елементи, як-то стіл, накритий скатертиною, біля якого стоїть можновладець в капелюсі; послі перед ним без головних уборів; подібне вбрання охоронців; собаки та два персонажі на передньому плані, один із яких сидить, а інший напівлежить спиною до глядача. Схожі риси композицій були в якійсь мірі

¹ Дякуємо незалежній дослідниці Марині Траттнер за надання цих зображень

неуникненними, оскільки самі події відбувались за схожими сценаріями, в них брали участь люди в однакових тогочасних костюмах та і стилістична близькість рисунків пояснюється віяннями часу в мистецтві, спільною для європейської графіки художньою мовою бароко. Але незадокументованість життя Вестерфельда після повернення з України, невідомість його діяльності в 1655 р., коли відбувались зображені на гравюрах зустрічі шведів з поляками – чи не таять вони можливості того, що Вестерфельд міг бути свідком і цих посольств і саме його замальовки використав Дальберг? Не виключено, що послугами Вестерфельда далі користувались представники роду Радзивілів, один з яких – двоюрідний брат Януша Богуслав – був учасником подій 1655 р. Можливо, майбутні дослідники, використовуючи названі малюнки, відкриють нові епізоди життєвого шляху Абрагама ван Вестерфельда.

До речі, відомий безперечний малюнок художника «Панорама Києва», що зберігається в Празі та має авторський підпис і дату «1651», намальований, як і робота з НХМУ, пензлем. Щоправда, він не монохромний, а кольоровий і створений з використанням акварелі (іл. 8).

Іл. 8.

В підсумку зазначимо:

1. Розтиражований у копіях XVIII і XIX ст. малюнок А. Вестерфельда «Зустріч послів Богдана Хмельницького з Янушем Радзивілом» є важливим достовірним джерелом з історії східної Європи середини XVII ст. Він відображає прийом 14 червня 1651 р. у містечку Горваль козацьких сотників Степана Подобайла, Опанаса Предримирського і Кланьовського керівництвом литовського війська. Маючи беззаперечне підтвердження в тогочасних писемних відомостях, малюнок візуалізує їх, дає уявлення про зовнішність та одяг представників козацької старшини Війська Запорізького, Януша Радзивіла та його найближчого оточення, вояків (зокрема, німецьких найманців) станом на червень 1651 р. Також він передає деталі інтер'єру кімнати волковинського підстоля Яна Межинського й найдавніше детальне зображення конструкції стін і стелі світлиці Наддніпрянщини.

2. Малюнок з колекції НХМУ єдиний що зберігся з п'яти відомих примірників зображення горвальської зустрічі. За композицією він точно відповідає відомим копіям твору Вестерфельда, має дату і можливо мав (як на «копії Крашевського») підпис. Але суттєво відрізняється не лише від копій цього сюжету, а й від інших копій творів з альбому «Козацької експедиції» технікою виконання. На нашу думку, малюнок з НХМУ може бути оригіналом твору А. Вестерфельда попри те, що досі на користь цієї версії працюють лише непрямі свідчення. Музейний твір стилістично відповідає бароковому ладу європейського рисунка і

гравюри середини – другої половини XVII ст. Вважаємо, що оригінал роботи Вестерфельда, котрий разом з іншими творами художника зник за невизначених обставин у XIX ст. і перебував після цього в невідомих руках, потрапив 1923 р. до Київського музею, де його сюжет був вірно «прочитаний» науковцями, але після Другої світової війни набув викривлених трактувань. Принаймні відсутні будь-які ознаки, що заперечують можливість створення малюнка в 1650-х рр. Проведення його техніко-технологічної експертизи, можливо, принесе нові дані для подальших досліджень, а поки питання про час створення залишається відкритим.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікт інтересів щодо публікації цього рукопису відсутній. Крім того, вони запевняють, що повністю дотримувалися етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Батій Я. О. Україна. Славетні гетьмани та інші видатні постаті козацької доби. Харків: Веста, 2010. 125 с.
2. Білоус Н. Київ у ранній Новий час. *Ілюстрована історія Києва*. К., 2012. С. 111-155.
3. Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку. *Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під редакцією М. Грушевського. Записки Українського Наукового Товариства в Києві (тепер Історичної Секції Української Академії Наук) том XXII*. К.: Державне Видавництво України. 1926. Історична Секція. [Збірник Історично-Філологічного Відділу № 45]. С. 125-165.
4. Інвентарна книга 1-84 історико-побутового відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка за 1924-1926 рр. Архів фондової документації НХМУ, оп. 1, од. зб. 36.
5. Київ XVII ст. на малюнках Вестерфельда. URL: <https://spadok.org.ua/krayeznavstvo/kyiv-xvii-st-u-maliunkakh-vesterfelda> (дата звернення: 28.03.2025).
6. Ковалець Т. «Litwie z Koroną spólna sprawa...». Облога запорожцями Гомеля та козацько-литовські переговори у червні 1651 року за матеріалами маловідомих документів (публікація джерел). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці, 2021. Вип. 1. С. 151-158.
7. Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві: [альбом репрод.]. Київ: Мистецтво, 2016. 285, [2] с.
8. Мицик Ю., Березенко Б. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби. *Сіверянський літопис*. 2013. № 4-6. С. 3-4.
9. Мицик Ю. Про київського сотника Предримирского та його рід. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. К., 2025. Вип. 34. С. 92-95.
10. Мицик Ю. Степан Подобайло. *Полководці Війська Запорізького. Історичні портрети*. К.: Вік, 2004. Кн. 2. С. 119-136.
11. Русина О. Київ часів Януша Радзивілла (питання іконографії). К., 2021. 40 с.
12. Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям ихъ конца XVIII века. Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1908. 512 с., XIV табл.
13. Шаменков С. Образи мешканців Гетьманщини 1740-х років зі збірки Фрідріха Вільгельма Бергольца. *Стрій*. 2023. № 5. С. 47-58.
14. Яценко В. "Українсько-білоруські" війни. Частина 1 – литвини захоплюють Київ. 25.05.2011. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/25/40311/view_print/ (дата звернення: 28.03.2025).
15. Batowski Zygmunt. Abraham van Westervelt malarz holenderski XVII wieku i jego prace w Polsce. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1932. 26 s.
16. Gutowski J. Ceremonial maces in Poland from the 16th to the 18th century. Warsaw: Museum of King John III's Palace in Wilanów, 2015. 388 s.

17. Przyboś A. Eryk Dahlbergh, szwedzki pamiętnikarz (1625–1703). *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace historyczne*. 1972. Z. 6. S. 189-210.

18. Pufendorf S. De rebus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis commentatorium libri septem, elegantissimis tabulis deneis exornati cum triplice indice. Norimberge: Christophori Riegellii, MDCXCVI. 689 s.

19. Relation vom Litauischen Feldzug im Jahre 1651. URL: https://new.manuscriptorium.com/hub/browser/default/detail?url=https:%2F%2Fcollectiones.manuscriptorium.com%2Fassorted%2FAIPDIG%2FKKPS_%2F9%2FAIPDIG-KKPS_DB_V_68_27QZCD9-cs%2F&lang=cs&imageId=https:%2F%2Fimages.manuscriptorium.com%2Ffloris%2FAIPDIG-KKPS_DB_V_68_27QZCD9-cs%2Fid96 (дата звернення: 28.03.2025).

H. O. BELIKOVA, Senior Research Scientist at the Research Department of Ancient Art

e-mail: galabel@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-5722-3130>

National Art Museum of Ukraine,

6 Mykhailo Hrushevskoho Street, Kyiv, 01001, Ukraine

A. L. SHCHERBAN, Doctor of Culturology, PhD in History,

Professor, Head of the Department of Museum and Tourist Activity

e-mail: kozaks_1978@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9530-6453>

Kharkiv State Academy of Culture,

4 Bursatskyi uzviz, 61057, Kharkiv, Ukraine

A. WESTERFELD'S DRAWING “MEETING OF BOHDAN KHMELNYTSKYI'S AMBASSADORS WITH JANUSZ RADZIWIŁ” AS A HISTORICAL SOURCE

Research aim. To describe all known copies of Abraham Westerfeld's drawing “Meeting of Bohdan Khmelnytsky's Ambassadors with Janusz Radziwił” and, combining the plot with descriptions of the depicted event in written sources, to evaluate it as a historical source.

Research methodology. The research is based on the principles of objectivity and historicism, and includes methods of analysis and synthesis, comparative and art historical analysis.

Scientific novelty. For the first time, the original drawing by A. Westerfeld, which is kept in the National Art Museum of Ukraine (Kyiv), is analysed in detail – the technique of execution, the depicted persons and the room.

Conclusions. Reproduced in copies of the seventeenth and nineteenth centuries, A. Westerfeld's 1653 drawing “Meeting of Ambassadors Bohdan Khmelnytsky and Janusz Radziwił” is an important reliable source on the history of Eastern Europe in the mid-seventeenth century. It reflects a meeting of Cossack centurions Stepan Podobaylo, Opanas Predrymskyi and Klanivskyi with the Lithuanian army leadership on 14 June 1651 in Horval.

Having unquestionable confirmation in the written records of the time, the drawing visualises them, gives an idea of the appearance and clothing of the representatives of the Cossack officers of the Zaporozhian Army, Janusz Radziwił and his immediate entourage, led by the army (including German mercenaries) as of June 1651. It also depicts details of the interior of the room of Jan Mezhynskyi's Volkovyn subdean and the oldest surviving detailed depiction of the construction of the walls and ceiling of a room in the Naddniprianshchyna. According to the authors, the copy of the drawing in the collection of the National Art Museum of Ukraine is an original work by Westerfeld. At least, it fully corresponds to the Baroque style of European drawing and engraving of the middle – second half of the seventeenth century.

Keywords: *Abraham Westerfeld, drawing, National Art Museum of Ukraine*

References

1. Batii Ya. O. *Ukraina. Ukraine. Glorious Hetmans and Other Outstanding Figures of the Cossack Era*. Kharkiv: Vesta, 2010. 125 s. (in Ukrainian)
2. Bilous N. Kyiv in the early modern era. *Illustrovana istoriia Kyieva*. K., 2012. S. 111-155. (in Ukrainian)
3. Ernst F. Kiev architecture of the 17th century. *Kyiv ta yoho okolytsia v istorii i pamiatkakh. Pid redaktsiieiu M. Hrushevskoho. Zapysky Ukrainskoho Naukovoho Tovarystva v Kyivi (teper Istorychnoi Sektsii Ukrainskoi Akademii Nauk) tom XXII*. K.: Derzhavne Vydavnytstvo Ukrainy. 1926. Istorychna Sektsiia. [Zbirnyk Istorychno-Filolohichnoho Viddilu № 45]. С. 125-165. (in Ukrainian)
4. Inventory book 1-84 of the historical and everyday life department of the All-Ukrainian Historical Museum named after T. H. Shevchenko for 1924-1926.]. *Arkhiv fondovoi dokumentatsii NKhMU*, op. 1, od. zb. 36. (in Ukrainian)
5. Kyiv of the 17th century in Vesterfeld's drawings. URL: <https://spadok.org.ua/krayeznavstvo/kyiv-xvii-st-u-maliunkakh-vesterfelda> (application date: 28.03.2025). (in Ukrainian)
6. Kovalets T. «Litwie z Koroną spółna sprawa...». The siege of Gomel by the Cossacks and the Cossack-Lithuanian negotiations in June 1651 based on little-known documents (publication of sources)]. *History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University Chernivtsi*, 2021. Vyp. 1. S. 151-158. (in Ukrainian)
7. Through the Ages. Kyiv in Fine Arts: [reproductions album]. Kyiv: Mystetstvo, 2016. 285, [2] s. (in Ukrainian)
8. Mytsyk Yu., Berezenko B. A unique portrait of Colonel Martyn Nebaba. *Siverianskyi litopys*. 2013. № 4-6. S. 3-4. (in Ukrainian)
9. Mytsyk Yu. About the Kiev centurion Predrymirsky and his family. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. K., 2025. Vyp. 34. S. 92-95. (in Ukrainian)
10. Mytsyk Yu. Stepan Podobailo. *Polkovodtsi Viiska Zaporizkoho. Istorychni portrety*. K.: Vik, 2004. Kn. 2. S. 119-136. (in Ukrainian)
11. Rusyna O. Kyiv during the time of Janusz Radziwiłł (questions of iconography). K., 2021. 40 s. (in Ukrainian)
12. Cmirnov Ya. I. The drawings of Kiev in 1651 based on copies from the end of the 18th century. Moskva: Tovarischestvo tipografii A. I. Mamontova, 1908. 512 s., XIV tabl. (in Russian)
13. Shamenkov S. The images of the inhabitants of the Hetmanate in the 1740s from the collection of Friedrich Wilhelm Bergholz. *Strii*. 2023. № 5. S. 47-58. (in Ukrainian)
14. Yatsenko V. "Ukrainian-Belarusian" wars. Part 1 – Lithuanians capture Kyiv. 25.05.2011. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/25/40311/view_print/ (application date: 28.03.2025). (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 02.03.2025. / The text was received by the editors 02.03.2025.

Текст затверджено до друку 16.04.2025. / The text is recommended for printing 16.04.2025.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-02>

УДК 339:94(477+438) «1772/1827»

С. Л. ГУМЕННИЙ, доктор філософії в галузі історії, асистент
e-mail: serhii.humennyi@knu.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7168-8453>

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01601, Україна

СТАНОВЛЕННЯ МИТНОЇ СИСТЕМИ НА «ЗБРУЧАНСЬКОМУ КОРДОНІ» (1772–1820-і рр.)

Мета дослідження – проаналізувати формування митної системи на «Збручанському кордоні» у 1772–1820-х рр., становлення та еволюція якої сприяла утвердженню Російської та Австрійської монархій на захоплених після поділів Речі Посполитої територіях. Особливу увагу також буде присвячено розвитку та мілітаризації, у зазначений період, митних органів Російської імперії та існуванню державних монополій, як фактору розвитку контрабандної торгівлі через кордон.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності та на критичному підході, на загальнонаукових та спеціальних методах історичної науки.

Наукова новизна ґрунтується на тому, що в статті проаналізовано зародження та початковий етап функціонування митних систем на «Збручанському кордоні» в 1772–1820-х рр.

Висновки. З'ясовано, що становлення митної системи на «Збручанському кордоні» було неоднорідним процесом, який змінювався залежно від політичної, економічної та епідемічної ситуацій. До остаточного поділу Речі Посполитої, митна система на її кордоні з монархією Габсбургів була представлена військовим кордоном та ґрунтувалася на польському генеральному миті (cło generalne). З 1795 р. Російська імперія розбудовує власну митну мережу на «Збручанському кордоні» (з переривом на існування Тарнопольського краю в 1809–1815 рр.) довкола митниць і митних станцій у Волочиську, Гусятині, Ісаківцях (тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.). Паралельно з цим відбувається посилення боротьби з нелегальним товарообігом на кордоні, що в сукупності з внутрішньополітичною реакцією, призводить до реформування прикордонних служб за військовим зразком.

Ключові слова: митна служба, митна варта, контрабанда, Австрійська імперія, Річ Посполита, Російська імперія, мито, «Збручанський кордон».

Як цитувати: Гуменний С. Л. Становлення митної системи на «Збручанському кордоні» (1772–1820-і рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 40. С.18-25. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-02>

In cites: Humennyi S. L. (2025). Formation of the customs system on the «Zbruch border» (1772–1820s) *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 40, (18-25), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-02> (in Ukrainian)

Перший поділ Речі Посполитої Обох Народів у 1772 р. створив унікальну для територій колишнього Руського та Подільського воєводств ситуацію існування в умовах державного кордону. Усталення лімологічно-історичної формації, яку ми для зручності окреслимо

дефініцією «Збручанський кордон», вимагало облаштування митної системи. Новоутворений кордон, спочатку малопомітний, з часом набрав характерних для кінця XVIII ст. чітко визначених форм, оскільки вже сприймався, як один з атрибутів держави в політико-економічному та військовому плані. Це був час, коли за висловом австрійського науковця Пауля Адельсгрубера, імперії гомогенізувалися внутрішньо, а їх внутрішні митні межі перемістилися на зовнішні кордони [9, с. 95]. «Збручанський кордон» вийде на політичну арену в епоху державного меркантилізму та монополій, що безумовно сприятиме реформуванню самої державної межі та митного регулювання її функціонування.

Наукова новизна дослідження ґрунтується на тому, що в статті проаналізовано зародження та початковий етап функціонування митних систем на «Збручанському кордоні» в 1772–1820-х рр. Оглядаючи історіографію становлення кордону на річці Збруч після 1772 р., варто звернути увагу на дисертаційне дослідження, вже згаданого, історика Пауля Адельсгрубера [9] та спільну з ним монографію науковців Бьоріса Кузмані та Лори Кохен [10]. Проте перші штрихи до наукового вивчення митної прикордонної системи Монархії Габсбургів кінця XVIII ст. поклав економіст та історик німецько-польського походження Генрик Гросманн у виданій 1914 р. праці «Oesterreichs Handelspolitik mit Bezug auf Galizien in der Reformperiode 1772–1790» [12]. Оглядаючи роботи австрійських науковців не можна оминати праць XIX ст., серед яких митну тематику на кордоні між Російською імперією та Монархією Габсбургів досліджував чернець-домініканець, галицький історик-краєзнавець вірменського походження Вікетій-Петро Баронч під псевдонімом Садок-Баронч (Sadok Barącz X) [15]. Польська історіографія досліджуваної тематики представлена загальними працями з польської митної політики, зокрема авторства Герарда Мосея [14], студіями над функціонуванням генерального мита і ринку в Речі Посполитій Обох Народів Артура Куся [12] та Цєліни Бобінської [11]. Серед набутків української історіографії, яка безпосередньо стосується організації митного нагляду на західних кордонах Російської імперії, маємо згадати, видану в білоруському журналі, ґрунтовну статтю Оксани Карліної «Организация таможенного контроля на западной границе Российской империи в конце XVIII – первой половине XIX в. (на материалах Волынской губернии)» [2]. Окрім цього, загальна інформація з досліджуваної тематики присутня в працях Олександра Оглобліна [16, ф. 3561, оп. 1, спр. 30. арк. 1-17], Сергія Гуменного [1] та ряду інших українських науковців. Щодо джерельної бази досліджуваного питання, то тут ми опиратимемося переважно на друковані зводи законодавчих актів Російської імперії – «Полное собрание законов Российской империи» та архівні джерела.

Мета статті – проаналізувати формування митної системи на «Збручанському кордоні» у 1772–1820-х рр., становлення та еволюція якої сприяли утвердженню монархії Габсбургів на території сучасного заходу України. Особливу увагу також буде присвячено розвитку та мілітаризації, у зазначений період, митних органів Російської імперії.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, системності та на критичному підході (особливо необхідному при аналізі документів імперського походження), на загальнонаукових та спеціальних методах історичної науки.

Виклад основного матеріалу дослідження, на нашу думку варто розпочати з означення ключових дефініцій застосованих у статті. «Збручанським кордоном», тут і далі, ми називатимемо лімологічні (тобто такі, що виконують функцію державного кордону) формації, які існували у XVIII–XX ст. та були переважно локалізовані в долині річки Збруч. Оскільки, ці кордони в межах хронологічних рамок дослідження, розділяли Монархію Габсбургів та Річ Посполиту (у 1772–1795 рр.), а з 1795 р. по 1918 р. (з перервою у 1809–1815 рр.) слугували межею між Російською та Австрійською (з 1804 р.) імперіями, а їх повні назви, на зразок, габсбурзько-річ посполитеський кордон, видаються інформативними але громіздкими, ми пропонуємо вживати узагальнюючу дефініцію «Збручанський кордон». Також на користь такого спрощення слугує той факт, що річка Збруч (Подгорець), як найбільш помітний на місцевості об'єкт, орієнтир для демаркації, зазначалася в конвенції про тимчасовий кордон від 5 серпня 1772 р. та остаточному договорі про кордон від 9 лютого 1776 р. Таке спрощення,

звичайно, цілком не відображає історичної проблеми ототожнення гідрологічних об'єктів «Збруч» та «Подгорець», що виникло під час визначення кордону та його демаркаційних процесів, проте, дозволяє чітко окреслити об'єкт поточного дослідження. З демаркаційних процесів «Збручанського кордону» власне і береться нижня межа вивчення становлення митної системи обабіч кордону – 1772 р. Натомість верхня межа, вказана у меті статті – 1820-ті рр., є початком реформ непрямого оподаткування в Австрійській імперії (1829 р.) та часом усталення структури охорони державної межі, заснування її прикордонної варті – спільної формації військових, митних, тютюнових та соляних прикордонників. З російського боку кордону ми доведемо дослідження до 1827 р., коли буде започатковано реформування митниці за військовим зразком.

Процес існування «Збручанського кордону» розпочався фактично «5 серпня 1772 року [коли] австрійська армія вступила для прокладення кордону під лінією зі Збаражу, Тарнополя аж до Серету, Збруча, Смотрича, Кам'янця-Подільського, аж до Дністра» [15, s. 112]. З 1772 р., паралельно із просуванням австрійського війська Галичиною, було створено, так званий «військовий кордон», що існував в інших спадкових землях імперії з 1780 р. Саме на військових Монархії Габсбургів лягла місія боротися з незаконним товарообігом на «Збручанському кордоні» до створення митної адміністрації. Згідно митного тарифу 1777 р. на «Збручанському кордоні», були створені головні в'їзні прикордонні пункти та «митниці для щоденних потреб». Таким чином, здавалося, що внаслідок політичних змін колишні економічні зв'язки Галичини з Річчю Посполитою мали бути розірвані. Проте, на думку польської дослідниці Целіни Бобінської, у 1772–1794 рр. цей процес ще не був незворотнім: торгівля на спільному польському ринку продовжувалася не зазнаючи збитків, а навпаки, навіть посилилася, попри митні тарифи, що були введені в 1775 і 1784 рр. [11, s. 369-370].

Перший договір Габсбургів з Річчю Посполитою, укладений 15 березня 1775 р., згідно даних історика та економіста Генріха Гросманна передбачав, що «імпортне мито як у Галичині, так і в спадкових землях було встановлено на рівні 4% вартості, тобто 2,2/5 крейцера гульдена, і могло стягуватися один раз. Експортне мито становило 5/12%, транзитне мито – 1%, визначений у статті II і V, все при повній взаємній рівності» [12, s. 178]. Натомість в самій Речі Посполитій було відновлено у 1775 р. генеральне мито (с^ю generalne, встановлене 1764 р., проте скасоване через хвилювання шляхти), як прикордонну оплату в розмірі 3% від вартості товарів [14, s. 205]. Вільною залишалася соляна торгівля, а інші товари, що перевозяться через кордон, мали бути марковані. Проте, навіть, митний реєстр від 1792 р. все одно свідчить на користь продовження товарообміну через австрійсько-польський кордон на Збручі.

Цікаво, що усвідомлюючи значення митної служби на кордоні, Річ Посполита перед Третім поділом теж здійснила спробу митної реформи за постановами гродненського сейму 17 червня – 23 листопада 1793 р., яку проте, не вдалося завершити. Ці реформи передбачали:

- зречення короля доходів від мита;
- комісії скарбу мали перевірити усі державні господарські установи, укласти митні інструкції і покращити транзит через Річ Посполиту;
- після оплати мита в прикордонній митній коморі кожен імпортер мав право вільного переміщення по Речі Посполитій;
- у випадку повторного привезення польських товарів не проданих за кордоном, комісія скарбу мала повернути мито заплачене при вивезенні товару (якщо не було сумнівів у ідентичності товару та він був привезений протягом шести місяців з часу вивезення);
- скасовано дорожній податок («*przymus drogowy*» польською);
- нелегально перевезений товар підлягав конфіскації;
- заборонено закриття кордонів для торгівлі [13, s. 167-179].

Таким чином, в період з 1772 до 1784 рр. на територіях зайнятих австрійцями беззмінно діяли старі польські мита. У 1784 р. Галичина була приєднана до єдиної митної території Габсбурзької корони, що спричинилося до зміцнення кордону. Також, важливу роль у

становленні митної служби і взагалі у діяльності «Збручанського кордону», в часі існування Речі Посполитої між поділами, відігравав епідемічний фактор. Наприклад, у зими 1773 та 1781 рр., міждержавні кордони закривалися через епідемію чуми і санітарні кордони знімалися лише наприкінці весни коли епідемія вщухала [9, с. 57].

Фактичний початок впорядкування митної системи на «Збручанському кордоні» з російської сторони можна спостерігати вже в процесі Третього поділу Речі Посполитої, з 8 серпня 1795 р., коли для переходу кордону на р. Збруч була відкрита Волочиська митниця та митна застава в Гусятині згідно з іменним указом (назву якого наводимо повністю, у перекладі, з огляду на важливий перелік митних об'єктів, що міститься у ньому): «Про заснування митниць у Брацлавському намісництві у місті Ямполі, у Подільському намісництві у містечках Жванці, Волочиську та Радзівілові, та у Волинській губернії у місті Володимирі та між ними двох митних застав у місті Могильові та селі Гусятині і про влаштування при митницях Ямпільській та Жванецькій двох карантинів. Із додатком штатів (№17373)» [8, с. 758]. Тимчасовий порядок проходження товарів через митниці Подільської губернії та сплати мит визначала інструкція Комерц-колегії, видана 31 грудня 1798 р. [7, с. 506]. Читаючи записку міністра фінансів «Объ устройствъ таможенной стражи по сухопутной Европейской границъ. 1822. Июня 9» довідуємося про стан митного нагляду наприкінці XVIII ст.: «Для недопущення по сухопутному Європейському кордону таємного провозу товарів заснована на ньому військова і митна варта. Перша складається з козаків, тримаючих кордон, а остання з вільнонайманих по контракту різного звання людей і часто із надісланих від військового відомства інвалідів нижчих чинів... виявилось, що вільнонаймані люди, які надходять в митну варту, в більшості є польськими шляхтичами, що мають землі і дома свої, які залишають та йдуть в об'їзди з наміром сприяти таємному ввозу товарів по зв'язках, родині та знайомству з прикордонними жителями і Євреями, які недозволеною торгівлею займаються... козаки замість протидії таємному ввозу, неоднократно самі йому сприяли, пропускаючи транспорт через кордон і проводжаючи його під своїм прикриттям на немалу відстань всередину Держави» [6, с. 225]. У зв'язку з цим пропонувалося (і згідно резолюції Олександра I «Бъть по сему» на записці, це було затверджено) наповнювати митну варту з полкових військових нижніх чинів, переважно з кавалерії, а козацькі об'їзди зняти з кордону та розмістити за митною вартою на глибині від 3 до 5 верств, як другу лінію охорони і нагляд за митниками. Наглядач митної варти, його помічники та об'їзди могли перебувати в одній місцевості не довше шести місяців [6, с. 226].

Ще на початку XIX ст. митна система Російської імперії вже мало відповідала усім викликам політико-економічного життя. Процес її реформування розпочався 4 січня 1811 р. з укріплення митного нагляду на західному кордоні шляхом його насичення козакою вартою згідно з рішенням «Про влаштування військової варти на кордонах західних Губерній (№24480)». Увесь кордон поділили на 150-ти верстові секції (1 верста – 1,068 кілометра), що охоронялися одним козачим полком. Секція у свою чергу поділялася на 15 частин [5, с. 508]. Цікаво, що крім призначених на кордоні місць для митниць, жодні міграції через кордон і провозення товарів не допускалися, а все виявлене на кордоні переходило на користь тих, хто перехопив (п.1–4), що сприяло зловживанню з боку прикордонників. Кожна козача сотня розташовувалась у трьох місцях своєї частини кордону, так, щоб для безперервного об'їзду 10-верстної ділянки було по 30 козаків. Ці команди розташовувалися посередині своїх частин і робили роз'їзди в обидві сторони [5, с. 509]. Також в 1811 р. було видано маніфест «Укладення митного управління з Європейської торгівлі (№24684)», згідно з яким на західному кордоні Російської імперії було створено 11 митних округів, зокрема Радивилівський, який включав, зокрема, митниці над р. Збруч. Митниці поділялися на «головні» (дозволявся пропуск іноземних товарів, а складалися вони з управителя митницею, членів митниці та митних чиновників і служителів), «типові» (складалися з управителя митницею та одного або двох митних служителів) і «контрольні» (створювалися з 1812 р. для перевірки митниць та ревізії товарів, розташовувалися на великих дорогах вглиб країни на відстані від 50 до 100 верст від прикордонних митниць). У масштабах імперії керівництво

митною справою підлягало з 1811 р. Митному відділенню Департаменту зовнішньої торгівлі при Міністерстві фінансів. Важливим структурним підрозділом митної системи була митна варта, яка мала запобігати контрабандній торгівлі. Митна варта складалася з окремих команд по 10 осіб рядових об'їзників, які обслуговували 15 верст кордону. Три такі команди підпорядковувалися одному наглядачеві із помічником. Митну варту зазвичай набирали з відставних військових [5, с. 683-685].

Паралельно з процесами реформування митних органів зростав товаропотік та спеціалізація митниць на «Збручанському кордоні». Через Волочиську митницю після її відновлення 22 липня 1802 р., наприклад, можна було перевозити товари, які перед тим перевозилися тільки через Санкт-Петербурзьку митницю, Одеський порт та обкладалися митом за тарифом 1816 р. [4, с. 98]. Цікаво, що підставою для відновлення митниці у Волочиську стало звернення мешканців тогочасної Подільської губернії, які, не дивлячись на наявність митниці в Ісаківцях (село в сучасному Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області, у нижній течії Збруча) висловилися за відкриття Волочиської митниці, не дивлячись на те, що містечко знаходилося в сусідній Волинській губернії.

Також зростала мілітаризація митної служби з російського боку кордону: у 1825 р. в Російській імперії було створено окремий корпус прикордонної охорони. Ніколай I Романов в «Найвище затвердженому положенні про влаштування прикордонної митної варти» від 5 серпня 1827 р., поділив варту на: бригади, напівбригади або окремі роти при кожному окрузі [3, с. 645]. Роти, у свою чергу, ділилися на загони з піших стражників та кінних об'їзників. Нижні чини варти комплектувалися з кавалерійських та піхотних полків. Митникам і прикордонникам, було встановлено форму та приклад із темно-зеленого та світло-зеленого сукна відповідно з жовтими гудзиками. На кордоні встановили стовпи з позначенням бригади, роти та відділу, що охороняли цю ділянку, інші споруди відповідного призначення: будки, шлагбауми.

Становлення митної системи на «Збручанському кордоні», як і усталення самого кордону, стало першочерговою проте не легкою задачею для Монархії Габсбургів, Речі Посполитої (1771–1795) та Російської імперії. Якщо Габсбурги та влада Речі Посполитої намагалися сформувати на кордоні умови для, якщо не стимулювання, то хоча б збереження поточного рівня міжнародної торгівлі (за винятком закриття кордону на епідемічні карантини), спрощення механізму митного врегулювання товарообігу, то Російська імперія активно застосовувала на кордоні обмежувальні заходи (наприклад, закриття митниць на західному кордоні у 1797 р.) не зважаючи на потреби місцевого населення. Тим не менше, усі сторони задіяні в розбудові митної інфраструктури «Збручанського кордону», сприяли уніфікації підвладних українських територій, скасуванню внутрішніх митних меж притаманних для епохи, що передувала абсолютизму. З остаточним падінням Речі Посполитої, залишки її митної системи (генеральне мито) припиняють своє існування, а території обабіч кордону керуються імперським митним законодавством Імперій Габсбургів та Романових. Паралельно з цим, відбувається процес створення модерної лімологічної формації – «Збручанського кордону», який уже матиме всі ознаки притаманні сучасним міждержавним межах. Фактичне його усталення розпочнеться з 1815 р., коли Тарнопольський край буде повернуто Австрійській імперії. Натомість, Російська імперія в силу особливостей внутрішньої політики, наростання боротьби з національними рухами, здійснить реформу митної служби, поступово відходячи від вільного найму охоронців кордону до мілітаризації державної межі. Проте, посилення прикордонного контролю не завадить існуванню перманентного нелегального товарообігу, формуванню особливого зорієнтованого на кордон економічного та соціального багатонаціонального (українці, поляки, євреї) середовища, яке отримає поштовх до розвитку у другій половині XIX – на початку XX ст. з побудовою залізничної мережі та піднесенням таких торгово-транспортних вузлів як Підволочиськ, Волочиськ і Гусятин.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Гуменний С. «Збручанський кордон» (1772–1939): міграція, контрабанда та шпигунство. *Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія*. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. С. 137–151.
2. Карлина О. Организация таможенного контроля на западной границе Российской империи в конце XVIII – первой половине XIX в. (на материалах Волынской губернии). *Российские и славянские исследования: науч. сб.* Вып. 9. Мінськ БГУ, 2014. С. 39–49.
3. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг. Том II. Санкт Петербургъ, Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорского Величества Канцеляріи, 1830. 1561 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. Съ 1649 г. Т. XXVII. 1802–1803. Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорского Величества Канцеляріи, 1830. 1196 с.
5. Полное собрание законов Российской империи. Съ 1649 г. Т. XXXI. 1810–1811. Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорского Величества Канцеляріи, 1830. 944 с.
6. Полное собрание законов Российской империи. Съ 1649 г. Т. XXXVIII. 1822–1823. Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорского Величества Канцеляріи, 1830. 1354 с.
7. Полное собрание законов Российской Империи. Съ 1649 г. Том XXV. 1798–1799. Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорского Величества Канцеляріи, 1830. 933 с.
8. Полное собрание законов Российской Империи. Съ 1649 г. Том XXIII. Съ 1789 по 6 Ноября 1796. Печатано въ Типографіи II Отделенія Собственной Его Императорского Величества Канцеляріи, 1830. 969 с.
9. Adelsgruber P. Abgrenzen – Bewahren – Überwinden: Genese, Funktion und Wahrnehmung der Grenze zwischen Galizien und Wolhynien/Podolien von 1772 bis in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts. Dissertation, University of Vienna. Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät. Wien, 2017. 769 s.
10. Adelsgruber P., Cohen L., Kuzmany B. Getrennt und doch Verbunden: Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772–1918. Vienna: Böhlau, 2011. 316 s.
11. Bobinska C. Niektóre przesłanki rozwoju rynku wewnętrznego w Małopolsce w XVIII w. *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14–17 września 1958 r.* T.1: Referaty cz. 2. Warszawa: Nakładem Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1958. S. 369–370.
12. Grossmann H., Oesterreichs Handelspolitik mit Bezug auf Galizien in der Reformperiode 1772–1790. *Studien zur Soziale-, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte*. Wien, 1914. 510 s.
13. Kus A. Cło i postępowanie celne w Polsce przedrozbiorowej. *Roczniki nauk prawnych*. Tom XII, zeszyt 1, 2002. S. 167–179.
14. Mosiej G. Dzieje polityki celnej Polski w zarysie. *Ekonomia*. nr 4, 2001. s. 201–209.
15. Sadok Baracz X. Wolne miasto handlowe Brody. Lwow: w drukarni Zakłady naród. im. Ossolińskich, 1865. 220 s.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

S. L. HUMENNYI, PhD (History), Assistant Lecturer

e-mail: serhii.humennyi@knu.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7168-8453>

Taras Shevchenko National University of Kyiv

60 Volodymyrska Street, City of Kyiv, 01601, Ukraine

FORMATION OF THE CUSTOMS SYSTEM ON THE «ZBRUCH BORDER» (1772–1820s)

The aim of the study is to analyze the formation of the customs system on the «Zbruch Border» in 1772–1820s, the formation and evolution of which contributed to the establishment of the Russian and Austrian monarchies in the territories captured after the divisions of the Polish–Lithuanian Commonwealth. Special attention will also be paid to the development and militarization, during the specified period, of the customs authorities of the Russian Empire and the existence of state monopolies as a factor in the development of contraband trade across the border.

The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity and a critical approach, on general scientific and special methods of historical science.

The scientific novelty is based on the fact that the article analyzes the emergence and initial stage of the functioning of customs systems on the «Zbruch Border» in 1772–1820s.

Conclusions. It was established that the formation of the customs system on the «Zbruch Border» was a heterogeneous process that changed depending on the political, economic and epidemic situations. Before the final division of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the customs system on its border with the Habsburg monarchy was represented by a military border and was based on the Polish general customs (*clo generalne*). Since 1795, the Russian Empire has been building its own customs network on the «Zbruch Border» (with an interruption in the existence of the Tarnopol region in 1809–1815) around customs houses and customs stations in Volochysk, Husiatyn, Isakivtsi (now Kamianets-Podilskyi district of Khmelnytskyi Oblast). In parallel with this, the fight against illegal trade at the border is being intensified, which, together with the domestic political reaction, leads to the reform of border services along military lines.

Key words: customs service, customs guard, smuggling, Austrian Empire, Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian Empire, customs, «Zbruch border».

References

1. Humennyi S. (2019). «Zbruch border» (1772–1939): migration, smuggling and espionage. *Polish-Ukrainian borderland: ethnopolitical, linguistic and religious criteria of population self-identification: monograph*. NAS of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv. P. 137–151. (in Ukrainian)
2. Karlina O. (2014). Organization of customs control on the western border of the Russian Empire in the late 18th – first half of the 19th century (based on the materials of the Volyn province). *Russian and Slavic studies: scientific collection*. Issue 9. Minsk. P. 39–49. (in Russian)
3. Complete collection of laws of the Russian Empire. Second collection. December 12, 1825 – February 28, 1881. Volume II. (1830). St. Petersburg, Published in the Printing House of the Second Department of His Imperial Majesty's Chancellery. 1561 p. (in pre-reform Russian)
4. Complete collection of laws of the Russian Empire. Since 1649. Vol. XXVII. 1802–1803. (1830). Printed in the Printing House of the Second Department of His Imperial Majesty's Chancellery. 1196 p. (in pre-reform Russian)
5. Complete collection of laws of the Russian Empire. Since 1649. Vol. XXXI. 1810–1811. (1830). Printed in the Printing House of the Second Department of His Imperial Majesty's Chancellery. 944 p. (in pre-reform Russian)
6. Complete collection of laws of the Russian Empire. Since 1649. Vol. XXXVIII. 1822–1823. Printed in the Printing House of the Second Department of His Imperial Majesty's Chancellery, 1830. 1354 p. (in pre-reform Russian)

7. Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Since 1649. Volume XXV. 1798–1799. (1830). Printed in the Printing House of the Second Department of His Imperial Majesty's Chancellery. 933 p. (in pre-reform Russian)
8. Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Since 1649. Volume XXIII. From 1789 to November 6, 1796. (1830). Printed in the Printing House of the Second Department of His Imperial Majesty's Chancellery. 969 p. (in pre-reform Russian)
9. Adelsgruber, P. (2017). Abgrenzen – Bewahren – Überwinden: Genese, Funktion und Wahrnehmung der Grenze zwischen Galizien und Wolhynien/Podolien von 1772 bis in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts. Dissertation, University of Vienna. Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät. Wien. (in German)
10. Adelsgruber P., Cohen L., Kuzmany B. (2011). Getrennt und doch Verbunden: Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772–1918. Vienna: Böhlau. (in German)
11. Bobinska, C. (1958). Niektóre przesłanki rozwoju rynku wewnętrznego w Małopolsce w XVIII w. *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14–17 wrzesnia 1958 r.* T.1: Referaty cz. 2. Warszawa: Nakładem Polskiego Towarzystwa Historycznego. (in Polish)
12. Grossmann, H. (1914). Oesterreichs Handelspolitik mit Bezug auf Galizien in der Reformperiode 1772–1790. *Studien zur Soziale-, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte.* Wien. (in German)
13. Kus, A. (2002). Cło i postępowanie celne w Polsce przedrozbiorowej. In *Roczniki nauk prawnych.* Tom XII, zeszyt 1. Warszawa. (in Polish)
14. Mosiej, G. (2001). Dzieje polityki celnej Polski w zarysie. *Ekonomia.* Nr 4. Warszawa. (in Polish)
15. Sadok Baracz, X. (1865). Wolne miasto handlowe Brody. Lwow: w drukarni Zakłady naród. im. Ossolińskich. (in Polish)
16. Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine.

Текст надійшов до редакції 12.03.2025. / The text was received by the editors 12.03.2025.

Текст затверджено до друку 16.04.2025. / The text is recommended for printing 16.04.2025.

В. П. ПОТОЦЬКИЙ, канд. істор. наук,

доцент кафедри українознавства

e-mail: v.pototsky@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

ПОЯВА І ПОШИРЕННЯ ШТУНДИЗМУ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ XIX ст.)

Мета. Стаття має за мету розглянути особливості діяльності протестантських сект (в першу чергу штундистів) на території Харківської губернії наприкінці XIX ст. Хронологічні межі даного дослідження охоплюють проміжок часу від 1880 до 1900 років. Це час становлення та поширення даних релігійних груп на Слобідській Україні. Окрема увага приділяється аналізу причин успіху штундистської агітації, персональній характеристиці найбільш відомих проповідників та умовам їх праці.

Методологія дослідження. Методологічну основу статті складають принципи історизму та об'єктивності, реалізовані із застосуванням низки методів: загальнологічних (аналізу та синтезу), а також класифікаційного, компаративного та метода періодизації.

Наукова новизна. Предметом спеціального наукового дослідження стала організаційна та пропагандистська робота релігійних дисидентів в умовах зародження капіталістичних відносин на селі й жорсткого тиску з боку держави та офіційної церкви.

Висновки. Секти штундистів і баптистів (так званих «раціоналістів»), що з'явилися на Харківщині у 1880-ті рр., помітно змінили ситуацію у місцевому дисидентському русі. Ці секти відносно швидко спромоглися здобути широку соціальну підтримку: до початку XX ст. раціоналісти значно збільшили чисельність своїх прихильників, що майже дорівнювала кількості adeptів старообрядницьких та христівських громад у губернії.

Після імператорського маніфесту про скасування кріпацтва минуло вже більше ніж 20 років, й встигло вирости покоління, яке не пам'ятало старі часи. Нові, вільні за народженням, люди шукали душевного порятунку вже в нових релігійних вченнях. За умов вільного пересування та підприємництва селяни часто займали активну позицію проповідника-євангеліста замість тяжіння до самоізоляції, притаманного містикам. Відігравала свою роль поява великих сектантських капіталів, як корпоративних, так і особистих, матеріальна й ідеологічна допомога іноземців.

Особливе значення мав розвиток підприємств, як сільськогосподарських, так і промислових, робітники яких, відірвані від своїх селянських громад, шукали їм заміну в релігійних «братствах».

Поширення серед українців практики заробітків у німецьких колоніях призводило до того, що в умовах віддаленості від православних церков, не дотримуючись обов'язкових ритуалів, наймити часто звертали увагу на «зручну» віру господарів. Тим більше, що німці таку цікавість усіляко заохочували.

Збільшення залізничної мережі надавало змогу сектантам швидше пересуватися та тісніше спілкуватися з "братами" в різних куточках країни, а також потягло за собою приїзд до Харківської губернії багатьох професійних сектантських місіонерів.

Ключові слова: *штундизм, місіонери, секти, Харківська губернія.*

Як цитувати: Потоцький В.П. Поява і поширення штундизму в Харківській губернії (кінець XIX ст.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2025. Вип. 40. С.26-36. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-03>

In cites: Pototsky V. P. (2025). The emergence and spread of Shtundism in the Kharkiv province (late 19th century). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, 2025. Issue 40, (26-36), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-03> (in Ukrainian)

1880-ті роки стали початком нового етапу в історії сект у Харківській губернії. Починаючи з цього часу, на передній план у міжконфесійному різноманітті пореформеної Слобідської України виходять нові релігійні групи: штундисти, пашковці, баптисти, підгорнівці. Протягом найближчих 25 років, аж до 1905 р., вони майже монополізують увагу всіх, хто цікавився єретичними рухами тогочасної Харківщини. Традиційні старообрядництво, хлистівство, скопечтво, духоборство та молоканство, звичайно, нікуди не зникли, але в цьому середовищі відчувається суттєва криза. На фоні стрімкого наступу нових сект їхньою долею на цей час залишається пошук можливостей більш-менш прийняттого співіснування з владою та РПЦ, глибоке підпілля, еміграція, саморозпуск або перехід до лав нових молодих сект навіть із протилежною догматичною системою.

Швидкі темпи зростання нових сект (особливо штундизму, баптизму і толстовства), їх майже тотальний прозелітизм, що спирався на міцну організацію та значну матеріальну базу, поставили в досить незвичне становище владу та РПЦ, які мали стояти на охороні одного з трьох стовпів російської державності – православ'я. На відміну від сект, що виникали у кріпацькі часи та уособлювали собою місце можливої справжньої або принаймні духовної втечі від суворой дійсності та рабського існування, нові релігійні вчення (крім підгорнівців) вимагали від своїх апологетів повного розриву стосунків із офіційною церквою. У країні, де віросповідання фактично визначало національність, та православна церква, регламентуючи всі головні події в житті людини, вела за усіма пильний нагляд, такий вчинок дорівнювався державній зраді. Щороку в Росії збільшувалася група людей, що не підлягала контролю, тобто ці громадяни при народженні не хрестилися і, відповідно, не заносилися в метричні книжки, батьки самі давали імена своїм дітям, до шкіл їх не пускали, вони одружувалися без вінчання та без записів в офіційних документах, вмирали без сповіді та знов-таки без відповідних записів про поховання. Крім того, відійшовши від РПЦ, вони не бажали сплачувати достатньо великий податок на церкву, на горілку та на тютюн, яких не вживали. Багато хто з цих сектантів виказував пацифістські настрої та не бажав брати зброю до рук, навіть заради захисту батьківщини. Як бачимо, ці секти були дуже небезпечні для офіційної церкви та влади, що мали підтримувати одна одну. Тому період з початку 1880-х рр. до 1905 р. слід розглядати як час протистояння та нерівної боротьби РПЦ із дуже серйозним конкурентом – раціоналістичним сектантством.

Раціоналістичне сектантство, поряд із містичним та старообрядницьким, є різновидом у класифікації, що була запропонована фахівцями т.зв. сектознавства з числа православних місіонерів. Раціоналісти, як вважалося, керувалися у своєму віруванні виключно Св. Письмом, все інше відкидаючи як зайве. Найбільш типовими представниками раціоналізму були баптисти, штундисти, толстовці, адвентисти, ієговісти, найменш класичними – духобори та молокани. Справжнім, навіть класичним євангельським рухом прийнято вважати штундизм і баптизм – термін "раціоналістичні" було введено саме після появи цих сект.

Більшість серед сектантських пропагандистів, що з'являлися в межах Харківської губернії впродовж 1880-х років, складали штундисти. Цей релігійний рух на Харківщині розвивався досить стихійно, проповідники діяли неузгоджено, багато з них для істориків так і залишилися невідомими. Але найвидатніших фундаторів слобожанського штундизму 80-х років XIX ст. ми можемо назвати.

Це, насамперед, Василь Іванович Іванов, який прибув у 1880 р. до Харкова з Тифлісу та став першим завідуючим магазину Британського Біблійного товариства [2, с. 31]. Сам магазин було відкрито у тому ж 1880 р. [15, с. 252], він став одним із перших подібних закладів в Україні, що, безперечно, створило сприятливі умови для розвитку біблійних гуртків у Харкові. В.І. Іванов поширював книжки Св. Письма, пояснював покупцям деякі місця в них та «...проводив негласні читацькі конференції про Євангельські істини у себе на квартирі, дотримуючись конспірації» [22, с. 2]. Він виїхав з Харкова й повернувся до Тифліса у 1885 р. [9, с. 46].

Одним із найвідоміших пропагандистів штундизму був Федір Прокопович Баліхін. Видатний діяч російського баптизму, пресвітер Астраханської громади, а згодом всього півдня країни, він на початку 80-х рр. XIX ст. знаходився у Харкові та був хрещений за штундистським обрядом [1, с. 10].

Іншою знаковою фігурою штундистського руху Харкова початку 1880-х років залишається Єгор Миколайович Іванов (не родич Василя Івановича – В.І.). Учасник російсько-турецької війни 1877-1878 рр., після демобілізації він вирішив відійти від світу та стати православним ченцем. Ходив пішки від Харкова до Кисва, відвідав декілька монастирів, але залишився незадоволеним [13, с. 33]. Чернече життя викликало внутрішній опір Є.М. Іванова, який «...крім неробства та розпусти нічого не бачив там доброго...» [13, с. 33]. Під час подорожі він прочитав весь Новий Завіт та зрозумів, що Христос «...не вчив людей уходити до монастирів та пустель», а, навпаки, «...наказав тим, хто вірує в Нього, йти проповідувати Євангеліє народу» [13, с. 33]. Повернувшись до Харкова, Є.М. Іванов став жандармом та був відправлений на станцію Очеретино Катеринославської залізниці, що в той час будувалася. Там він познайомився зі штундистом Л. Грибениченком, перестав відвідувати православну церкву та разом із новим товаришем очолив сектантську громаду з 15 чоловік [13, с. 34]. Після погрому, який їм вчинили православні, більшість із штундистів поїхали жити в Терську область, а Є.М. Іванов у 1883 р. прибув до Харкова, де мав очікувати суду. Близько 10 місяців він працював у Харківському Біблійному товаристві. Під час своєї жандармської служби він неодноразово відвідував магазин, купував по декілька книжок Євангелія для свого гуртка, шукав «братів» та досить швидко їх знайшов [13, с. 34]. Цікаво, що Є.М. Іванова звинувачували у поширенні духоборської ересі, про яку він навіть не чув [10, с. 31].

Під час свого життя у Харкові Є.М. Іванов якимось чином спромігся отримати від Орловського губернатора дозвіл працювати книгоношею і до самого суду поширював книжки Св. Письма [2, с. 31]. Діяльність колишнього жандарма мала велике значення для поширення євангельського руху в Україні. Він багато подорожував з метою налагодження зв'язків між окремими громадами українських штундистів. Є.М. Іванов допомагав селянам-сектантам скласти скарги та клопотання і особисто надсилав їх за адресою [18, с. 65-66]. Він утворив у Харкові невеликий гурток, до якого увійшли його брат Олексій, солдат В.А. Леженьков та міщанка І.І. Пироженко [22, с. 2]. Сектанти збиралися в будинку на Москальовці [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 184]. Вони часто відвідували завідуючого магазином Біблійного товариства В.І. Іванова [2, с. 31]. Харківський окружний суд, що зібрався у 1884 р. в місті Ізюмі, засудив Є.М. Іванова на заслання до Закавказького краю, без права повернення до Харкова [13, с. 34].

Серед інших відомих нам штундистських проповідників можна визначити відставного солдата Г. Мірошніченка, який проповідував «...вчення, схоже на штундизм» [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 10], у селі Велика Писарівка Богодухівського повіту в середині 1880-х рр. Селянин Ф. Гармаш проповідував у слободі Рубльовка Богодухівського повіту досить незвичну ідею заперечення ієрархії та постанов РПЦ, церковних постів і свят. Хрещення вчив проводити самостійно, а святкувати понеділок та середу [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 81-83]. У 1887 р. на залізничному вокзалі Харкова працював книгоноша Курського Біблійного товариства селянин слободи Красної Білогородського повіту В. Литовченко [25, ф. 796, оп. 442, спр. 1267, арк. 17]. Там саме одночасно з ним служив інший штундизм – селянин Курської губернії [25, ф. 796, оп. 442, спр. 1267, арк. 16]. У тому ж 1887 р. на вул. Великій

Москальовській м. Харкова по неділях збирав у себе на квартирі приватні зібрання німець Рейсон. Люди, які до нього приходили, не визнавали обряди, таїнства РПЦ та ікони, вони керувалися виключно Св. Письмом, яке тлумачили за власним розумінням. Їм допомагав у цьому невідомий книгоноша, теж німець [25, ф. 796, оп. 442, спр. 1267, арк. 17].

Взагалі поширювачів штунди (т.зв. книгонош, імена яких залишаються, на жаль, для нас невідомими) було в той час на Слобідській Україні дуже багато і їхній внесок у справу розповсюдження євангельських ідей важко перебільшити. Про появу в південних повітах губернії на початку 80-х рр. XIX ст. штундистських книгонош із Катеринославщини писав православний місіонер Л. Твердохлебов [21, с. 830]. Саме такі проповідники охрестили у Харкові Ф.П. Баліхіна [1, с. 10]. Про таких пропагандистів в Олександрівській економії Старобільського повіту розповідав селянам наймит, що стверджував, нібито він знає людей, які можуть довести фальшиву сутність РПЦ [24-206, арк. 164]. Невідомі книгоноші занесли штундизм у слободу Маньківку Куп'янського повіту² [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 164], у слободу Печеніги Вовчанського повіту [8, с. 570] та ознайомили духоборів слободи Охочої Зміївського повіту з новим для них вченням [8, с. 563]. За визначенням православних місіонерів, у названих селах штундизм був помічений ще у 1870-х рр. Можливо, завдяки діяльності цих сектантських піонерів у сучасного історика євангельського руху в Україні Л. Жабко-Потаповича склалася думка, що на Харківщині, де ще за часів Сковороди створився найкращий ґрунт для євангелізму, вже у 1860-х – 1870-х роках постали численні церкви "штундо-баптистів" [7, с. 138]. Здається, що автор трохи перебільшує, говорячи про 1860-ті роки, але про наявність поодиноких штундистів у межах Харківської губернії вже наприкінці 1870-х років ми можемо стверджувати напевно.

Першим представником графа Пашкова у Харкові був сирієць за походженням Якуб Каша (Яків Делякович) [22, с. 3]. Згодом відомий діяч баптистського руху Росії, він об'їздив із проповідями всю країну. Я. Делякович був у Харкові у 1884 р. і охрестив Є.М. Іванова та весь його гурток [9, с. 48]. Він був штундистом, але «...знаходився на утриманні у Пашкова» [2, с. 31], тому усіх, кого він охрестив, почали звати «пашковцями»³.

Баптисти на той час досить упереджено ставилися до штундистів. У Тифлісі Є.М. Іванову не дозволили брати участь у молитовному зібранні баптистів, яке очолював особисто Василь Гурійович Павлов. Його хрещення вони не визнали і запропонували штундистові прийняти "водяне хрещення" за баптистським обрядом. Крім того, від нього вимагали «...більше не брати участь із тими братами, із якими брав участь у Харкові, тому що вони невірні» [9, с. 48]. Є.М. Іванов відмовився від повторного хрещення.

Серед баптистських проповідників, які діяли на Харківщині впродовж 1880-х рр., можемо назвати І.І. Веллера та міщанина Рязані або Орла А. Іванова. Перший іноді відвідував зібрання т.зв. пашковців, на яких керував новий завідуючий магазином Біблійного товариства І. Житков [22, с. 3]. Другий мешкав у Харкові на квартирі та збирав у себе вдома щонеділі невеликі зібрання [25, ф. 796, оп. 442, спр. 1267, арк. 15-16]. Окремої баптистської громади у Харкові в цей період не було [22, с. 3]. Невелика група баптистів була у селі Усох. Їх у 1883 р. відвідав роз'їзний проповідник В.В. Іванов [12, с. 197].

У 1889 р. на хуторі Ореховка Ізюмського повіту баптисти (21 родина загальною кількістю 120 осіб) із Катеринославщини купили 630 десятин землі у поміщика Арцибушева та оселилися там [6, с. 578; 524, с. 830].

Як же ставилися до цього представники РПЦ? Крім звичної боротьби з розколом, місцеве духовенство мало організувати протидію новим сектам. Виявляючи причину поширення раціоналістичних сект, священники Харківщини визначали дві найголовніші: зовнішній вплив німецьких колоністів та різноманітних заїжджих проповідників, про яких

² Існують вказівки, що штундизм у це село занесли колишні наймити Олейников і Дураков. Вони повернулися у 1889 р. на короткий термін з німецьких колоній Обласі Війська Донського в рідне село та скоро його покинули [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 164].

³ Здається, що їх відношення до пашковського руху було формальним.

Харківський Преосвященний Амвросій говорив в одній із своїх проповідей у 1889 р., називаючи їх «хижими вовками» [3, с. 363]; другою причиною зростання сект благочинні та священники слобожанських парафій називали поширення базарів та підприємств [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 111, 120, 163, 252]. З ініціативи Преосвященного Амвросія у 1886 р. у Харкові з'явився «особливий місіонер», який мав організувати боротьбу із сектантством [4, с. 899; 16, с. 61]. Як і раніше, духовенство розраховувало на втручання влади в ці справи. Ми знаємо лише один приклад подібної допомоги – це процес Є.М. Іванова (1884 р.). В інших випадках влада залишалася пасивною. Чиновники навіть не розумілися у багатьох тонкощах цього питання. Є.М. Іванова, наприклад, вважали духобором. Цікаво, що на запитання у листі С.А. Толстої до сестри Т.А. Кузьминської – «чи є у Харкові секти штундистів?» – чоловік останньої, який на той час (1881 р.) займав посаду товариша прокурора Харківської судової палати, відповів графові особисто: «Штундистів у Харківській губернії немає, і якщо тобі кажуть, що вони є, то, вочевидь, переплутали із суботниками» [Цит. за: 5, с. 11].

А штундистський та баптистський вибух на Слобідській Україні був закономірним явищем у процесі поширення цих вчень у межах Російської імперії. Ситуація, подібна до тієї, що склалася на території Харківської губернії у 90-х роках XIX ст., мала місце в Херсонській та Таврійській губерніях у 60-70-х роках, у Київській та Катеринославській губерніях – у 70-80-х роках XIX ст. [7, с. 168-170; 14, с. 827-829]. Взагалі, даний період в історії слобожанського сектантства можна назвати часом становлення організацій в умовах підпілля. Це стосується, насамперед, баптистів, штундистів та підгортівців: більшість місцевих осередків цих сект була утворена саме в 1890-х роках.

Народний євангелістський рух охопив впродовж 1890-х років Харківський, Богодухівський, Валківський, Сумський, Куп'янський та Ізюмський повіти. Були чутки, що агітатори з'являлися і в межах Старобільського повіту на великих плантаціях [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 164]. У Лебединському, Охтирському та Зміївському повіту у цей час не відзначалося діяльності нових сект. Станом на 1899 р. баптизм, штундизм і толстовство з'явилися у 52 населених пунктах губернії, до цих сектантських об'єднань себе відносили приблизно 1500 осіб⁴ [Підраховано нами за: 6]. Характерним для цих рухів був молодий вік більшості з їхніх adeptів.

Ознакою масовості руху було втягнення в пропагандистську діяльність різних верств населення. Найбільш досвідченими проповідниками серед тих, хто діяв на Харківщині в цей період, були професійні місіонери. На баптистській конференції у селі Ново-Василівки Таврійської губернії була встановлена сума платні для проповідників – 500 крб на рік [7, с. 150]. До Харкова у 1890-ті роки прибували місіонери: селянин з Кубанської області В. Бойченко [6, с. 88], В.М. Іванов повернувся з Тифліса вже баптистом [22, с. 5], Я. Делякович, також вже баптист [6, с. 89], Ф.П. Баліхін, пресвітер Астраханської громади, єпископ Півдня Росії [6, с. 88], Д. Мазаєв, мільйонер, зберігач Союзної місіонерської каси з Ростова-на-Дону [6, с. 89]. Вони організували баптистську громаду у Харкові та вели значну пропагандистську діяльність у провінції. За безпосередньою участю В.М. Іванова були створені Валківська та Ков'ягівська громади [6, с. 30]. Взагалі впродовж 1890-х років було створено в межах губернії мінімум 15 баптистських громад⁵.

Найбільш талановиті люди з числа місцевих неофітів також ставали сектантськими місіонерами й діяли на території губернії. Місіонер Г. Корсун, який після висилки із села

⁴ Насправді, звичайно, їх було значно більше. У цілому по Росії співвідношення між формальною та фактичною кількістю сектантів становило 1 : 3 [11, с. 146-148; 23, с. 35]. Число тих, хто відвідував сектантські зібрання, набагато перевищувало число тих, хто відійшов від РПЦ. Загальноросійський перепис населення ситуацію не прояснив. Сектанти спочатку відмовлялися брати в ньому участь або здебільшого записували себе православними. Потім, коли з'явилися чутки, нібито перепис, організований сектантами, дисиденти хотіли виправити попередній запис, але було вже пізно [8, с. 601].

⁵ Харківська (1892 р.), Ков'ягівська (1892 р.), Мураховська (1893 р.), Качалівська (1893 р.), Сніжківська (1894 р.), Богодухівська (1894 р.), Чернечаківська (1895 р.), Високопільська і Перекопська (1895 р.), Хмелівська, Лерчанська, Микитівська, Рубльовська, Валківська (1896 р.), Городнянська (1897 р.) [20, с. 18-19].

Дорофеївка мешкав у селищі Сніжків Кут Валківського повіту, отримував 1 200 крб щороку [8, с. 590]. Ков'ягівський баптистський лідер та проповідник Ф. Макаренко отримував 300 крб щомісяця [8, с. 580]. Проповідник Гончаренко мав від валківського багатія-баптиста І. Олійника ділянку землі [6, с. 34].

В обов'язки місіонерів входило узгодження діяльності провінційних громад, читання в них проповідей, розв'язання конфліктів, що там виникали. Так, коли виникла криза в харківській баптистській громаді у зв'язку з питанням про законність ієрархії, що підняв місцевий пресвітор А. Літвіненко, з Кавказу терміново прибув Ф.П. Баліхін для розв'язання даної проблеми [6, с. 90]. Схожий випадок трапився у слободі Пристєна Куп'янського повіту, де ватажок місцевих баптистів П. Дегтярьов вирішив повернутися до РПЦ. Тоді із Санкт-Петербурга прибув досвідчений проповідник, який довгий час розмовляв із П. Дегтярьовим та відвернув його від подібного наміру. Через рік він знов приїхав у слободу Пристєну з подібною метою, але утримав у секті лише громаду – сам П. Дегтярьов став православним [8, с. 578].

Місіонери забезпечували зв'язки місцевих осередків із центром. Привозили літературу (на Харківщині в цей час серед раціоналістів були дуже поширені так звані толстовські «Катехізиси», видання 1882, 1897, 1898 рр. [6, с. 462]), численні брошури, листівки, рукописи, копії урядових постанов [6, с. 8, 114], гроші (у селі Високопілья Богодухівського повіту у 1899 р. баптисти привезли з Харкова 100 крб, потім 300 крб та роздавали найбіднішим «братам» [6, с. 34]). Крім того, місіонери виконували певні репрезентативні функції, вони представляли Харківську губернію на різноманітних сектантських з'їздах, у 90-х роках XIX ст. частіше за всіх на них був делегатом харківський пресвітор Ф. Макаренко [8, с. 590]. Місіонери часто переводили гроші з місцевих осередків до Союдної місіонерської каси. Ф.П. Баліхін, коли повернувся до Кавказу, віз із собою внесок харків'ян – 50 крб [6, с. 119]. Однак головним обов'язком місіонерів-проповідників було залучення до секти нових adeptів.

Серед проповідників було багато заможних та впливових людей: торгівці (І. Олійник з міста Валки, Є. Хащина зі слободи Мурафа Богодухівського повіту, І. Крашаниця, М. Перепелиця із селища Сніжків Кут Валківського повіту, І. Лежєп'юков та Я. Сазонов з Харкова), управителі маєтками (І. Рославлев з селища Сніжків Кут Валківського повіту), майстри підприємств (баптист Пашковський працював у харківських вагонобудівних майстернях), сільські писарі (Ф. Сук із села Контакузово Валківського повіту, І. Мороз з хутора Миколаївка Богодухівського повіту) [6, с. 8, 31, 32, 113, 114; 17, с. 18-21].

Усе частіше траплялися випадки, коли сектантською агітацією в Харківській губернії займалися колишні солдати (баптисти І. Павлюк із селища Ков'яги та О. Тельний із села Дорофеївка Валківського повіту, В. Сірий із села Ореховатка Ізюмського повіту [6, с. 8, 30, 32, 57, 59; 17, с. 19-22], толстовці П. Редька зі слободи Печеніги Вовчанського повіту, К. Стрижак із селища Павлівки Сумського повіту та ін. [8, с. 578, 575, 570, 563, 601]). Ми назвали імена лише найактивніших проповідників із числа колишніх військових, насправді їх було значно більше. Армія, як і у попередні часи, залишалася одним із головних постачальників сектантських кадрів.

Іншою категорією місцевих проповідників-раціоналістів були колишні наймити, які поверталися з німецьких колоній півдня Росії. Серед слобожан такими були: Є. Гончаренко, що прибув у слободі Вільшана Харківського повіту [8, с. 569], П. Аркадьєв – у слободі Печеніги, М. Мухін – у селищі Велика Бабка [8, с. 570].

Постійно збільшувалася кількість сектантів серед залізничних службовців. Під час будівництва у 1894 р. Балашовської залізничної колії і особливо моста через р. Оскол, що біля слободи Пристєна Куп'янського повіту виникла потреба в робітниках. Інженер Лунін та завідуючий будівництвом мосту представник Брянського заводу Левін (баптист) роботу надавали лише баптистам та штундистам із Куп'янська, Дороганьовки, Пристєни. Сектанти отримали найвигідніші посади, а після закінчення робіт у 1895 р. користувалися пільгами на придбання будматеріалів та отримали робочі місця при залізниці. Станція Куп'янськ-Вузлова спочатку була повністю заселена баптистами [8, с. 592]. Павлівські толстовці теж намагалися влаштуватися сторожами, листоношами на залізничних станціях Новосілки, Білопілья,

Ворожба [6, с. 403]. Сектанти на подібній службі мали змогу легко спілкуватися з одновірцями, які жили в інших губерніях Російської імперії.

Цікаво, що серед проповідників раціоналістичних вчень на Харківщині зустрічалися навіть жебраки. Православні місіонери попереджували священників, що часто почали з'являтися пропагандисти штундизму, які діяли під виглядом паломників [8, с. 592]. Сліпий жебрак Мітя Горобцов у 1893 р. приніс штундизм у село Хрущова Микитівка [6, с. 7]. Сліпий мандрівник Калінін із Єнисейської губернії проповідував штундизм у 1897 р. у селищі Славогородок Охтирського повіту, але одразу був затриманий та переданий поліції місцевими підгорнівцями [6, с. 466]. Селянин села Дмитрівка Валківського повіту А. Білясний вів мандрівне життя, ходив по селу і пояснював людям Євангеліє [6, с. 32].

Сектанти для зручності часто називали себе православними. Тим самим вони полегшували собі роботу та ускладнювали її православним місіонерам. Останні це завжди визнавали [8, с. 592-593]. Валківський штундист М. Рева довгий час удавав із себе православного. Є. Хащина із слободи Мурафа разом із дружиною також довгий час не оголошували про свій перехід у секту [6, с. 27]. Валківський баптист-мільйонер І. Олійник також ходив до церкви [8, с. 592]. Ці факти свідчать про існування певної стратегії в пропагандистській роботі та серйозність намірів самих проповідників. Конспірація була необхідна сектантам, щоб уникнути відповідальності та закріпитися в населеному пункті.

Багато сектантів працювало на харківських підприємствах, особливо на заводах Трепке, Бельке та Беренгейма. Серед відомих діячів харківського баптизму А. Літвіненко (пресвітор) працював на заводі Беренгейма, М. Зайцев (диякон) був столяром вагонних майстерень, Є. Шаповалов та І. Хорошилов (вчитель громади) працювали наприкінці 1890-х років на заводі Бельке [6, с. 113]. Баптист із села Татарка Харківського повіту М. Токар перейшов у секту під час роботи у харківських вагоноремонтних майстернях [24, ф. 40, оп. 71, спр. 1702, арк. 36]. На той час у харківських заводів вже склалася репутація сектантських осередків. Так, баптистський пресвітор села Афанасьєво Тульської губернії К. Ігнатюкін перейшов у секту під час роботи (впродовж 1890-х років) на кафельному заводі у Харкові. Місцевий священник зазначав, що "...на фабриках м. Харкова штундизм та раціоналістичне сектантство звило собі досить міцне гніздо" [19, с. 414-415]. Він відзначав, крім того, що серед селян, які ходять на заробітки до Москви, спостерігається підвищення інтересу до православ'я, серед тих же, хто їздить до Харкова, – «повна індіферентність» [19, с. 415].

Звичайно, більшість родичів та знайомих дисидента рано чи пізно переходили в секту. Переконалим показником успіху раціоналістичних сект на Харківщині впродовж 1890-х роках стали численні випадки переходу прихильників інших ересей у штундизм та баптизм. Хлисти міста Валки, селищ Ков'яги, Сніжків Кут, Кантакузово майже у повному складі перейшли спочатку у штундизм, а потім у баптизм [8, с. 565-568]. Вони стали ядром нових сект у цій місцевості. Хлисти слободи Пристена Куп'янського повіту після повернення свого ватажка П. Дегтярьова із заробітків вже баптистом також змінили віру [8, с. 567]. Те ж саме зробили духобори слободи Охочої Зміївського повіту [8, с. 563]. Навіть старообрядці-поморці із слободи Краснянки Куп'янського повіту у цей час почали утворювати штундистські гуртки. Останній випадок повністю збентежив православних місіонерів [6, с. 661].

Між тим сектанти, мабуть від відчуття власної могутності, дозволяли собі навіть відкриті акти блюзнірства над православними святинями. Якщо вірити священникам, вже наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років у селищі Павлівках відбувся прецедент масового знищення ікон [6, с. 402]. Слобожанські еретики-раціоналісти почали зневажливо ставитися і до державних закладів. «Ви маєте владу лише над нашими тілами, а не над душами... коли нас в Росії стане більше, ніж православних, – ми встановимо свої порядки», – нібито казали пристенівські сектанти [8, с. 580]. Багато хто з числа сектантів у 1894 р. відмовився присягнути імператорові Миколі II: у селі Сніжківому Куті – 15 осіб, селищі Рубльовка – усі сектанти, слободі Печеніги – 11 осіб, селі Пересічне – 7 осіб, слободі Мурафа – усі сектанти, селищі Павлівки – 39 осіб [8, с. 566, 570, 571, 569, 573, 605]. Усі вони залишилися непокараними.

Представники РПЦ були незадоволені подібним ставленням влади до проблеми [6, с. 8, 61]. Більшість даних про сектантів поліція отримувала саме від священників, крім того, усі ці сумнозвісні громадські вироки склалися, як правило, під керівництвом місцевого пастиря. У Харківській єпархії у 1891 р. з дозволу Синоду під головуванням Архієпископа Харківського Амвросія було засновано Раду з місіонерських справ. Її очолював Харківський єпархіальний місіонер [24, ф. 40, оп. 70, спр. 764, арк. 140]. Він повинен був керувати боротьбою з сектантством та розколом в єпархії, визначати стратегію, напрями та засоби протидії. Місіонери мали певні локальні успіхи у вигляді поодиноких повернень сектантів у лоно РПЦ. Деякі з дисидентів робили це на певний час, з метою уникнути покарання, отримати пільги в комерції або одружитися [8, с. 592-593].

Таким чином, упродовж 90-х років XIX ст. у межах Харківської губернії поряд із старообрядницьким та містичним з'явилося потужне раціоналістичне сектантство. Цей рух, що набув народного характеру, мав великі перспективи в губернії, де постійно зростала кількість професійних проповідників та сектантських місіонерів, людей, які поверталися із заробітків у німецьких колоніях та з армії, робітників промислових та сільськогосподарських підприємств, залізничних службовців тощо. Одночасно з піднесенням євангельських сект ми спостерігаємо певний занепад слобожанського хлистіства. Тобто люди, переходячи із таємної секти в явну, вже хотіли відкрито відійти від РПЦ. На початок XX ст. раціоналістичне сектантство у Харківській губернії стало невід'ємним компонентом місцевого конфесійного різноманіття. Однак ситуацію ускладнювало те, що велика кількість не самих небезпечних для суспільства людей опинилися поза законом. Їхнє життя, спокій та воля перебували у безпосередній залежності від настрою представника поліції або окремого чиновника, від яких православні священники постійно вимагали вирішувати це питання найрадикальнішим чином. Звичайно, відчуття власної приналежності до великої справи та масового руху, що поєднувалося в душах сектантів із відчуттям образи на владу та ненависті до РПЦ, могло призвести до великих непорозумінь вже у найближчому майбутньому.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Автобіографія баптиста Ф.П. Балихіна. *Ревнитель*. 1915. № 2. С. 10-13.
2. Алёхин А. Евангельское движение в г. Харькове. *Бaptист Украины*. 1927. № 11. С. 30-38.
3. Амвросий Преосвященный Харьковский и Ахтырский. Проповедь. *Вера и разум*. 1889. Т. 1. Ч. 1. С. 363-367.
4. Багале́й Д.И., Миллер Д.П. История г. Харькова за 250 лет его существования (с 1655-1905 гг.). Харьков; Типография и литография М. Зильберберг и сыновья, 1905. Т. 2. 973 с.
5. Гомон М.Л. Л. Толстой и харьковчане. Харьков: Основа, 1993. 188 с.
6. Давыденко В. Записка о заседаниях Харьковского Миссионерского Совета 18-20 августа п.г. с участием священников из зараженных сектантством селений. *Вера и разум*. 1900. Т. 3. № 1. С. 1-9; № 2. С. 26-34; № 3. С. 56-64; № 4. С. 88-91; № 5. С. 113-120; № 6. С. 139-146; № 7. С. 169-174; № 8. С. 196-201; № 9. С. 223-228; № 14. С. 370-378; № 15. С. 397-404; № 16. С. 429-440; № 17. С. 460-468; № 18. С. 488-495; № 19. С. 516-529; № 20. С. 544-551; № 21. С. 577-583; № 22. С. 619-624; № 23. С. 657-663.
7. Жабко-Потапович Л. Христове світло в Україні: Історія українського євангельсько-баптистського руху. Вінніпег: Вид-во Укр. Євангельсько-баптистського братства, 1952. 173 с.

8. Журнал заседаний Миссионерского Совета по сектантским делам Харьковской епархии, бывших 2-5 сентября 1896 г. *Вера и разум*. 1896. Т. 3. № 22. С. 561-629.
9. Иванов Е.Н. В тюрьме и ссылке. *Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядничества*. СПб., 1908. Вып. 1. С. 41-51.
10. Иванов Е.Н. Письмо к В.Д. Бонч-Бруевичу. *Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядничества*. СПб., 1908. Вып. 1. С. 31-32.
11. Из с. Петровки (Харьковской губернии). *Баптист*. 1909. № 12. С. 23.
12. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.). М.: Наука, 1965. 348 с.
13. Краткое жизнеописание баптиста Егора Николаевича Иванова. *Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядничества*. СПб., 1908. Вып. 1. С. 32-40.
14. Критика религиозного сектантства: Опыт изучения религиозного сектантства в 20-х – начале 30-х гг. / Под ред. Т.С. Лялиной. М.: Мысль, 1974. 263 с.
15. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. Львів: Просвіта, 1995. 350 с.
16. Отец Владимир (Швец), Куделко С.М., Павлова О.Г. Архипастыри Харьковской епархии. Харьков: Бизнес-Информ, 1999. 124 с.
17. Потоцький В.П. До питання про походження пропагандистів сектантських вчень, які діяли на Слобожанщині (1861 – 1917рр.). *Харківський педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. Вип. 12. Харків, 2002. С.17 – 25.
18. Проханов И.С. В котле России. 1869-1933 (Автобиография с изложением основных фактов движения евангельских христиан в России. М.: Протестант, 1993. 255 с.
19. Скворцов Б. Наблюдения и впечатления миссионера. *Миссионерское обозрение*. 1901. № 10. С. 412-425.
20. Статистика Союза русских баптистских общин за 1907 г. *Баптист*. 1909. № 8. С. 18-19.
21. Твердохлебов Л. Русский штундизм в связи с сектантством в Харьковской епархии. *Вера и разум*. 1894. Т. 1. Ч. 1. С. 816-834.
22. Церковь "Преображения", г. Харьков. 110 лет: Краткий исторический очерк. Харьков: Б.и., 2002. 21 с.
23. Эткинд А. Хлыст: секты, литература и революция. М.: Новое литературное обозрение, 1998. 688 с.
24. Державний архів Харківської області.
25. Російський державний історичний архів.

V. P. POTOTSKY, PhD (History),

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: v.pototsky@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

THE EMERGENCE AND SPREEAD OF SHTUNDISM IN THE KHARKIV PROVINCE (LATE 19th CENTURY)

The research aim. The article focuses on examining the features of the activities of Protestant sects (primarily Shtundists) in the territory of the Kharkiv province at the end of the 19th century. The chronological framework of this research covers the term from 1880 to 1900. This is the time of the formation and spread of these religious groups in Sloboda Ukraine. Special attention is paid to the

analysis of the reasons for the success of Shtundist agitation, the personal characteristics of the most famous preachers and the conditions of their work.

Research methodology. The methodological basis of the article consists of the principles of historicism and objectivity, implemented using a number of methods of general logic (analysis and synthesis), as well as classification, comparative and periodization methods.

Scientific novelty. The subject of a special scientific study was the organizational and propaganda work of religious dissidents in the conditions of the emergence of capitalist relations in the countryside and tough pressure from the state and the official church.

Conclusions. The sects of Shtundists and Baptists (the so-called "rationalists"), which appeared in the Kharkiv region in the 1880s, noticeably changed the situation in the local dissident movement. These sects relatively quickly managed to gain broad social support. By the beginning of the 20th century they significantly increased the number of their supporters, which was almost equal to the number of adherents of the Old Believers and Khlyst communities in the province.

More than 20 years passed since the imperial manifesto on the abolition of serfdom, and a generation grew up that did not remember the old days. New, free by birth, people sought spiritual salvation in new religious teachings. Under conditions of free movement and entrepreneurship, peasants often took an active position of a preacher-evangelist instead of the tendency to self-isolation, inherent in mystics. The emergence of large sectarian capitals, both corporate and personal, and material and ideological assistance from foreigners played their role.

Of particular importance was the development of enterprises, both agricultural and industrial, whose workers, torn from their peasant communities, sought a replacement for them in religious "brotherhoods".

The spread of the practice of earning money among Ukrainians in German colonies led to the fact that in conditions of remoteness from Orthodox churches, without observing mandatory rituals, the hired workers often paid attention to the "convenient" faith of their masters. Especially since the Germans encouraged such curiosity in every way.

The expansion of the railway network allowed sectarians to travel faster and communicate more closely with their "brothers" in different parts of the country, and also led to the arrival of many professional sectarian missionaries to the Kharkiv province.

Key words: *Shtundism, missionaries, sects, Kharkiv province.*

References

1. Autobiography of Baptist F. P. Balykhin. *Apostle*. 1915. № 2. P. 10-13. (In Russian).
2. Alekhin A. Evangelical movement in Kharkov. *Baptist of Ukraine*. 1927. № 11. P. 30-38. (In Russian).
3. Amvrosy Reverend of Kharkov and Akhtyrka. Sermon. *Faith and reason*. 1889. Vol 1. Part 1. P. 363-367. (In Russian).
4. Bagalei D. I., Miller D. P. History of Kharkov for 250 years of its existence (from 1655 to 1905). Kharkov; Typography and lithography by M. Silberberg and Sons, 1905. Vol. 2. 973 p. (In Russian).
5. Gomon M. L. L. Tolstoy and the people of Kharkiv. Kharkiv: Osnova, 1993. 188 p. (In Russian).
6. Davydenko V. Note on the meetings of the Kharkiv Missionary Council on August 18-20, 2018 with the participation of priests from villages infected with sectarianism. *Faith and reason*. 1900. Vol. 3. № 1. P. 1-9; № 2. P. 26-34; № 3. P. 56-64; № 4. P. 88-91; № 5. P. 113-120; № 6. P. 139-146; № 7. P. 169-174; № 8. P. 196-201; № 9. P. 223-228; № 14. P. 370-378; № 15. P. 397-404; № 16. P. 429-440; № 17. P. 460-468; № 18. P. 488-495; № 19. P. 516-529; № 20. P. 544-551; № 21. P. 577-583; № 22. P. 619-624; № 23. P. 657-663. (In Russian).
7. Zhabko-Potapovich L. Christ's Light in Ukraine: The History of the Ukrainian Evangelical Baptist Movement. Winnipeg: Publishing House of the Ukrainian Evangelical Baptist Brotherhood, 1952. 173 c. (in Ukrainian).

8. Journal of the sessions of the Missionary Council on sectarian affairs of the Kharkov diocese held on September 2-5, 1896. *Faith and reason*. 1896. Vol. 3. № 22. P. 561-629. (In Russian).
9. Ivanov E. N. In prison and exile. *Materials for the history and study of Russian sectarianism and Old Believers*. St. Petersburg, 1908. Issue 1. P. 41-51. (In Russian).
10. Ivanov E. N. Letter to V. D. Bonch-Bruevich. *Materials for the history and study of Russian sectarianism and Old Believers*. St. Petersburg, 1908. . Issue 1. P. 31-32. (In Russian).
11. From the village Petrovka (Kharkov province). *Baptist*. 1909. № 12. P. 23. (In Russian).
12. Klybanov A. I. History of religious sectarianism in Russia (1960s - 1917). M.: Science, 1965. 348 p. (In Russian).
13. Brief biography of the Baptist Egor Nikolayevich Ivanov. *Materials for the history and study of Russian sectarianism and Old Believers*. St. Petersburg, 1908. Issue 1. P. 32-40. (In Russian).
14. Criticism of religious sectarianism: The experience of studying religious sectarianism in the 20s and early 30s. / Ed. T. S. Lyalina M.: Thought, 1974. 263 p. (In Russian).
15. Lyubashchenko V. I. History of Protestantism in Ukraine: Lecture Course. Lviv: Prosvita, 1995. 350 p. (In Ukrainian).
16. Father Vladimir (Shvets), Kudelko S. M., Pavlova O. G. Archpastors of the Kharkiv Diocese. Kharkiv: Business-Inform, 1999. 124 p. (In Russian).
17. Pototsky V. P. On the question of the origin of propagandists of sectarian teachings who operated in Slobozhanshchyna (1861–1917). *Kharkiv Pedagogical University named after G. S. Skovoroda. Collection of scientific works. Series "History and Geography"*. Issue 12. Kharkiv, 2002. P. 17 – 25. (In Ukrainian).
18. Prokhanov I. S. In the cauldron of Russia. 1869-1933 (Autobiography with an exposition of the main facts of the movement of evangelical Christians in Russia. M.: Protestant, 1993. 255 p. (In Russian).
19. Skvortsov B. Observations and impressions of the missionary. *Missionary review*. 1901. № 10. P. 412-425. (In Russian).
20. Statistics of the Union of Russian Baptist Communities for 1907. *Baptist*. 1909. № 8. P. 18-19. (In Russian).
21. Tverdokhlebov L. Russian Stundism in connection with sectarianism in the Kharkiv Diocese. *Faith and reason*. 1894. Vol. 1. Part. 1. P. 816-834. (In Russian).
22. Church of the Transfiguration. Kharkiv. 110 years: A brief historical sketch. Kharkiv, 2002. 21 p. (In Russian).
23. Etkind A. The Khlyst: sects, literature and revolution. M.: New Literary Review, 1998. 688 p. (In Russian).
24. State Archives of Kharkiv Region.
25. Russian State Historical Archive.

Текст надійшов до редакції 04.03.2025. / The text was received by the editors 04.03.2025.

Текст затверджено до друку 12.04.2025. / The text is recommended for printing 12.04.2025.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-04>

УДК 378.4.093.5:61](477.54-25):929Липа

С. Б. ГЛИБИЦЬКА

головний бібліограф Центральної наукової бібліотеки

e-mail: sv.zajc@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6863-1832>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (м. Харків)

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

**ІВАН ЛИПА – СТУДЕНТ МЕДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Мета дослідження: уточнити роки навчання Івана Липи на медичному факультеті Харківського університету, з'ясувати, хто з відомих медиків викладав під час навчання І. Липи, як проходив навчальний процес на медичному факультеті того часу, дослідити громадську діяльність І. Липи у роки студентства.

Методологія дослідження: ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності.

Наукова новизна. Базуючись на університетських джерелах, уточнений рік вступу Івана Липи на медичний факультет Харківського університету, з'ясовано, хто з відомих медиків викладав під час навчання І. Липи в університеті, як відбувалися лекції, зокрема з хірургії, як проходили практичні заняття в різних клініках університету, як здійснювалася боротьба з епідемією холери, у котрій Іван Липа брав участь; досліджений харківський період діяльності засновника українського таємного товариства «Братство тарасівців».

Висновки. Студентські роки Івана Липи, проведені в Харкові, є дуже важливими у становленні його як лікаря та громадського діяча. Навчаючись у талановитих медиків, які викладали в Харківському університеті, він набув різнобічних знань і вмінь, що лягли в основу його професійної діяльності. Будучи студентом, Іван Липа став одним із засновників української таємної організації «Братство тарасівців», пройшов випробування в'язницею і сформувався як справжній борець за свободу українського народу.

Ключові слова: Іван Липа, медичний факультет Харківського університету, вчені медичного факультету Харківського університету, клініки Харківського університету, «Братство тарасівців».

Як цитувати: Глибицька С. Б. Іван Липа – студент медичного факультету Харківського університету. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 40. С. 37-42. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-04>

In cites: Glybytska S. B. Ivan Lypa – student of the School of Medicine, Kharkiv University. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences.* 2025. Issue 406 (37-42). DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-04>

Тема навчання Івана Липи на медичному факультеті Харківського університету в літературі про нього освітлена недостатньо повно. Короткі відомості про своє студентство наводить сам І. Л. Липа у спогадах «Університет і Тарасівці» [8], про це йдеться і в деяких інших джерелах [5, 6, 15], де, в основному, розглядається його громадська діяльність того часу. Більш детально студентські роки Івана Липи дослідив історик І. І. Стамбол у своїй монографії про життєвий шлях українського діяча [14].

©Глибицька С. Б., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

У даній статті ми зосередимося на навчанні майбутнього лікаря, використовуючи університетські джерела того часу, а також приділимо увагу його революційній діяльності, яка привела до виключення з університету.

Шлях Івана Львовича Липи в медицину почався ще в дитинстві. Хлопець вирішив стати медиком після того, як його друг помер через помилки лікаря у встановленні діагнозу. Тоді Іван поставив себе за мету отримати медичну освіту, працювати лікарем і не допускати помилок у діагнозах, щоби через це ніяка дитина не померла.

1887 року юнак закінчив Олександрівську чоловічу гімназію в місті Керчі, де народився і виріс. Встало питання, де він може отримати медичну освіту. Спеціалізовані медичні заклади в тодішній Російській імперії були в Москві (Московська медико-хірургічна академія) та Санкт-Петербурзі (Імператорська військово-медична академія) [4]. Але юнак не міг претендувати на навчання в столицях імперії, оскільки вже у гімназичні роки був запідозрений у поширенні революційної літератури і вважався неблагонадійним [14, с. 39]. І. Липа і сам писав про себе: «Кінчаючи гімназію, я вже був пересвідченим народовольцем» [8, с. 9].

Існували ще і медичні факультети при деяких університетах, у тому числі в тодішній Україні. Однак у найближчому до Керчі Новоросійському (нині – Одеському) університеті на той час потрібного факультету не було (він відкрився пізніше [2, с. 226]). Медичні факультети були при Київському та Харківському університетах [3, с. 12].

Іван Липа обрав для навчання Харківський. Туди його прийняли, «з застереженнями і всякими підписками» [8, с. 9], бо в атестаті стояла четвірка за поведінку через його неблагонадійність.

Стосовно того, у якому році він вступив до університету, є різночитання – називають 1887 та 1888 роки [14, с. 39–40]). Але в списку студентів за 1887 р. його прізвища немає [1], а списки за наступні декілька років відсутні в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна і не знайдені в інтернет-просторі. Однак у ЦНБ є «Алфавитный список студентов и посторонних слушателей Императорского Харьковского университета за осеннее полугодие 1892 года» [7], де вказано, що «Иванъ Липъ» (саме так наводиться в списку його прізвище) є студентом 7-го семестру медичного факультету. Якщо порахувати, коли саме він міг бути студентом 1-го семестру, виявляється, що це 1889 рік. Тобто 2 роки він, мабуть, намагався вступити до вищого навчального закладу (можливо, і до Харківського), але не вступив і, ймовірно, цей час десь працював. Так чи інакше, нарешті він став студентом і занурився у навчання.

За університетським уставом, який тоді діяв (Устав 1884 року), медичний факультет включав 24 кафедри. Навчальний курс продовжувався десять семестрів. Окрім слухання лекцій професорів різних кафедр, студенти мали відвідувати практичні заняття у різноманітних клініках, лабораторіях та приватних медичних закладах [13, с. 104–127; 14, с. 40].

Під час навчання Івана Липи на медичному факультеті викладали знані медици, спеціалісти у своїх галузях [10, с. 111–122]. Анатомію читав екстра-ординарний професор Митрофан Олексійович Попов, фізіологію – ординарний професор Василь Якович Данилевський (згодом став видатним фізіологом, академіком), хірургію – професор Олексій Іванович Дудукалов, офтальмологію – відомий у місті доктор, професор Леонард Леопольдович Гіршман (він заснував та очолив першу в Україні самостійну очну клініку); психіатрію (нову на той час науку, яка мала назву «вчення про нервові та душевні хвороби») викладав декан факультету, професор Павло Іванович Ковалевський [11, с. 94–97]. Його вже тоді вважали «провідним психіатром Російської імперії» [14, с. 40], а згодом П. І. Ковалевського запросять стати ректором Варшавського університету.

Було і багато інших предметів, але більш за все студента І. Липу цікавили хірургія і «нервові та душевні хвороби» [14, с. 43]. Напевно, пам'ятаючи про смерть свого друга дитинства, уважно слухав І. Липа і курс дитячих хвороб – незадовго до його вступу в університет на факультеті відкрили відповідну кафедру. Читав цей курс екстра-ординарний професор Михайло Дієвич Пономарьов [12, с. 142].

Клінічні заняття проходили в факультетських і госпітальних клініках – терапевтичних і хірургічних. Факультетську хірургічну очолював славетний хірург, професор Вільгельм Федорович Грубе. Він першим в Російській імперії впроваджував усі найновіші операції. Значний внесок зробив В. Ф. Грубе у запровадження в роботі хірургів антисептики. 1890 року (якраз під час навчання Івана Липи) у його клініці був встановлений стерилізаційний апарат, створено спеціальну лабораторію, де досліджувався та удосконалювався асептичний метод.

У факультетській хірургічній клініці в ті самі роки працював Аполінарій Григорович Подрез, який тоді був на посаді приват-доцента (згодом, вже на посаді професора, директора факультетської хірургічної клініки, він прославиться тим, що першим у світі зробить операцію на серці після сліпого кульового поранення). Приват-доцентом працював тоді і відомий у майбутньому хірург Микола Петрович Трінклер (його ім'я зараз носить вулиця, де знаходилася факультетська хірургічна клініка – тепер у тому будинку розташовується Харківська обласна лікарня).

Як же проходили заняття в цій клініці? В присутності всього курсу професор робив операції, що одночасно слугувало предметом його лекцій. Згодом студенти і самі проводили операції з урахуванням усіх правил асептики [13, с. 113–115].

Госпітальну хірургічну клініку очолював професор Іван Кіндратович Зарубін, який свого часу і опікувався створенням терапевтичної та хірургічної госпітальних клінік. Ці клініки знаходилися при Харківській Олександрівській лікарні (тепер це – Харківська міська клінічна лікарня № 1).

У факультетській терапевтичній клініці стаціонарні хворі розподілялися між студентами, «кожен з них, отримуючи хворого, вів свої щоденні спостереження, мав зібрати всі дані, що стосуються анамнезу хворого і його теперішнього стану»⁶ і під керівництвом ординаторів слідкував за результатом лікування [13, с. 108–109].

Кафедра, де викладалося вчення про нервові та душевні хвороби, тоді не мала своєї клініки, тому практичні заняття проходили у приватній лікарні для душевних і нервових хвороб доктора Івана Яковича Платонова.

У звіті про діяльність університету за 1892 рік читаємо про заняття студентів у цій лікарні: «...тут студенти бачили належне застосування всіх сучасних способів лікування душевних та нервових хворих, таких як електрики, масажу, гідротерапії, фізичних робіт тощо. І могли насправді переконатися в корисному впливі цього лікування. Крім того, студенти могли бачити порядок, догляд і належне поводження з хворими і практично підготовляти себе до майбутньої діяльності» [13, с. 127].

Навчання для більшості студентів було платним, та Івану Липі доводилося самому заробляти гроші на освіту, бо батьки не могли йому в цьому допомогти. Тому, окрім важкого навчання (9 лекцій на день і практичні заняття), він займався ще й репетиторством [14, с. 43, 44].

Крім того, студентів посилали на боротьбу з епідеміями. Восени 1892 року Іван Липа був відряджений до селища Ольшани Харківського повіту на допомогу в боротьбі з епідемією холери. «Студенти-медики, – пише І. І. Стамбол, – становили основу кількісного складу ліквідаторів спалахів». Вони розповідали неосвіченим селянам про збудників хвороби, щоденно їх оглядали та створювали бараки для заражених [14, с. 44].

Окрім навчання, репетиторства, допомоги у боротьбі з епідемією, студент Липа встигав займатися і громадською діяльністю на благо українського народу. Як ми пам'ятаємо, він цікавився революційною літературою і розповсюджував її ще під час навчання в Керченській Олександрійській гімназії. Тепер, перебуваючи у Харкові, І. Липа заснував «Товариство ширення українських книжок», до якого були залучені переважно учителі [9, с. 30]. А коли під час літніх канікул 1891 року Іван Липа працював в комісії з перепису нерухомого майна Полтавської губернії, він познайомився там з однодумцями – Миколою Байздренком, студентом Харківського ветеринарного інституту, Михайлом Базькевичем, студентом

⁶ Тут і далі переклад українською автора статті.

Харківського технологічного інституту, та Віталієм Боровиком, студентом природничого відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. Разом вони відвідали Канів, де на Чернечій горі, на могилі Тараса Шевченка, їм прийшла думка заснувати українську таємничу організацію «Братерство тарасівців», і вони дали клятву «не зраджувати Україні і все життя віддати їй» [5, с. 21; 6; 8, с. 9; 9, с. 26, 30; 14, с. 142–144]. «Святая святих для тарасівців була самостійна Україна», – писав Іван Липа [8, с. 10].

Незабаром товариство відкрило свої осередки у Харкові, Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові та інших містах [8, с. 10].

Керівне ядро організації перебувало в Харкові. «Братерство тарасівців» організовувало лекції, постановки п'єс, свят на честь Тараса Шевченка. На одному з таких вечорів пам'яті Шевченка в лютому 1893 року Іван Липа виголосив «Декларацію віри молодих українців» – програмний документ «тарасівців», який того ж року був передрукований львівським часописом «Правда» під назвою «Profession de foi, або Визнання віри молодих українців», ставши першою викладеною на папері національною програмою української революційної молоді [6; 15, с. 203].

Харківський гурток об'єднав навколо себе студентів з близько 30-ти навчальних закладів і отримав назву «Молода громада» [6]. Очолили його Іван Липа та Микола Яценко, студент Харківського технологічного інституту [5, с. 21; 6].

Навесні 1893 року студенти зібрали кошти на придбання у Галичині заборонених україномовних видань. За допомогою дружини Івана Франка Ольги Франко були придбані і відправлені до Харкова «3 пуди 30 фунтів» забороненої літератури [6]. Поліції вдалося виявити цей транспорт, простежити, хто його отримав і почав розповсюджувати.

У травні 1893 року були проведені масові обшуки і арешти серед «тарасівців» [6]. Арештували і Івана Липу. Хоча в нього нічого із надісланої літератури не було знайдено, він отримав найбільший строк ув'язнення, оскільки саме він збирав гроші на купівлю книжок і брав активну участь у їхньому замовленні та отриманні [8, с. 10; 14, с. 150–151]. Студент І. Липа закінчував 4-й рік навчання, коли його, у зв'язку з цими подіями, виключили з Харківського університету.

Понад рік арештант перебував у харківській в'язниці і ще три роки жив під наглядом поліції в Керчі.

Після відбуття строку покарання йому було заборонено завершити навчання у будь-якому українському університеті, бо влада боялася повернення неблагонадійного студента до «українофільства». Іван Липа «виторгував» (як він сам висловився) навчання у Казанському університеті, де викладацький склад медичного факультету був на високому рівні [8, с. 10; 14, с. 47]. Там І. Л. Липа провчився останній, 5-й навчальний рік – у 1896/1897 роках.

Отримавши диплом медика, він повернувся на Україну, де продовжував йти двома обраними шляхами: лікаря, який допомагав людям, і громадського діяча, який намагався донести до свідомості громадян необхідність боротися за незалежну, вільну Україну.

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, авторка повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Алфавитный список студентов Императорского Харьковского университета за осеннее полугодие 1887 года. Харьков: В Унив. тип., 1887. 76 с. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/handle/123456789/7267> (дата звернення: 6.02.2025).
2. Васильєв К. К., Васильєв Ю. К. Медичний факультет. *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова: Історія та сучасність (1865-2015) / [кол. авт. ; голов. ред. проф. І. М. Коваль]*. Одеса, 2015. С. 226-234.

3. Вороненко Ю. В., Бурко В. І. Медична освіта. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2018. Т. 20. С. 12-14.
4. Каневский Л. О., Лотова Е. И., Идельчик Х. И. Основные черты развития медицины в России в период капитализма (1861-1917). Москва : Медгиз, 1956. 194 с.
5. Коллард Ю. Ж. Спогади юнацьких днів 1897-1906: укр. студ. громада в Харкові і Револуц. укр. партія (РУП). Торонто : Срібна сурма, 1972. 223 с.
6. Лавров Ю. П. «Братерство тарасівців». *Енциклопедія історії України*. Київ, 2003. Т. 1. С. 368.
7. Липа Иван. *Алфавитный список студентов и посторонних слушателей Императорского Харьковского университета за осеннее полугодие 1892 года*. Харьков, 1892. С. 34.
У списку студентів прізвище наводиться в усіченому вигляді: «Липъ Иванъ».
8. Липа І. Л. Університет і Тарасовці. *Наші дні*. 1943. Ч. 4. С. 9-10. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FLypa%2FUniversytet_i_Tarasivtsi.pdf (дата звернення: 7.02.2025).
9. Липа Ю. І. Тарасівці. *Український засів*. 1993. № 3. С. 21-38.
10. Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / под ред. проф. И. П. Сковцова, проф. Д. И. Багалея. Харьков : Печ. дело, 1905-1906. V, 471, 314, XVI с. : ил.
11. Обозрение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на осеннее полугодие 1890 года. Харьков: В Унив. тип., 1890. 101 с.
12. Обозрение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на осеннее полугодие 1891-92 акад. год. Харьков: В Унив. тип., 1891. 155 с.
13. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1892 год. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1893. Кн. 2, ч. офиц. С. 85-212.
14. Стамбол І. І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець : монографія / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Київ ; Одеса, 2017. 296 с.
15. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / [В. Бакіров, В. Духопельников, Б. Зайцев та ін.]. Харків: Фоліо, 2004. 220 с.

S. B. GLYBYTSKA

chief bibliographer of the Central Scientific Library

e-mail: sv.zajc@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6863-1832>

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

IVAN LIPA – STUDENT OF THE SCHOOL OF MEDICINE OF KHARKIV UNIVERSITY

The research aim is to clarify the years of Ivan Lypa's study at the Medical Faculty of Kharkiv University, to find out which of the famous doctors taught him during his studies, how the educational process at the Medical Faculty of that time went, to study the public activities of Ivan Lypa during his student years.

Research methodology is based on the principles of historicism, objectivity and systematicity.

Scientific novelty. Based on university sources, the year of Ivan Lypa's admission to the Medical Faculty of Kharkiv University was specified; it was found out which of the famous doctors taught during I. Lypa's studies at the university, how the lectures were held, in particular on surgery, how practical classes were held in various clinics of the university, how the fight against the cholera epidemic, in which Ivan Lypa took part, was carried out; the Kharkiv period of activity of the founder of the Ukrainian secret society 'Brotherhood of Tarasivtsi' was studied.

Conclusions. Ivan Lypa's student years in Kharkiv were very important in his development as a doctor and public figure. Studying under talented medical professionals who taught at the Kharkiv university, he acquired the diverse knowledge and skills that formed the basis of his professional career. As a student, Ivan Lypa became one of the founders of the Ukrainian secret organisation Brotherhood of Tarasivtsi, went through the ordeal of prison and developed into a true fighter for the freedom of the Ukrainian people.

Keywords: *Ivan Lypa, Kharkiv University School of Medicine, scientists from Kharkiv University School of Medicine, Kharkiv University clinics, "Brotherhood of Tarasivtsi".*

Reference

1. Alphabetical list of students of the Imperial Kharkov University for the autumn semester of 1887. (1887). Kharkov: In the univ. print shop. 76 p. (in Russian)
2. Vasiliev K. K., Vasiliev Y. K. (2015). School of Medicine. *I. I. Mechnikov Odesa National University: History and modernity (1865-2015)* / [team of authors; editor-in-chief, prof. I. M. Koval]. Odesa. P. 226-234. (in Ukrainian)
3. Voronenko Yu. V., Burko V. I. (2018). Medical education. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Kyiv. Vol. 20. P. 12–14. (in Ukrainian)
4. Kanevskii L. O., Lotova Ye. I., Idelchik Kh. I. (1956). The main features of the development of medicine in Russia in the period of capitalism (1861-1917). Moscow: Med. state publ. house. 194 p. (in Russian)
5. Kollard Yu. Zh. (1972). Memories of the youthful days of 1897-1906: Ukr. student community in Kharkiv and the Revolutionary Ukr. party (RUP). Toronto: Silver trumpet. 223 p. (in Ukrainian)
6. Lavrov Yu. P. (2003). «Brotherhood of Tarasovites». *Encyclopaedia of the history of Ukraine*. Kyiv. Vol. 1. P. 368. (in Ukrainian)
7. Lipa Ivan. *Alphabetical list of students and outsiders of the Imperial Kharkov University for the autumn semester of 1892*. (1892). Kharkov. P. 34. (in Russian)
In the list of students, the surname is given in truncated form: «Lip Ivan».
8. Lipa I. L. (1943). University and Tarasovtsi. *Our days*. Pt. 4. P. 9–10. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FLypa%2FUniversytet_i_Tarasivtsi.pdf (retrieved: 7.02.2025). (in Ukrainian)
9. Lipa Yu. I. (1993). Tarasivtsi. *Ukrainian sowing*. № 3. S. 21–38. (in Ukrainian)
10. The Faculty of Medicine of Kharkov University for the first hundred years of its existence (1805-1905) / ed. by prof. I. P. Skvortsov, prof. D. I. Bagaley. (1905-1906). Kharkov: Printing. V, 471, 314, XVI p. : il. (in Russian)
11. Review of the teaching of subjects and distribution of lectures and practical classes at the Imperial Kharkov University for the autumn semester of 1890. (1890). Kharkov: In the univ. print shop. 101 p. (in Russian)
12. Review of the teaching of subjects and distribution of lectures and practical classes at the Imperial Kharkov University for the autumn semester of 1891-92 acad. year. (1891). Kharkov: In the univ. print shop. 155 p. (in Russian)
13. Report on the state and activities of the Imperial Kharkov University for 1892. (1893). *Notes of the Imperial Kharkov University*. Bk. 2, pt. offic. P. 85–212. (in Russian)
14. Stambol I. I. (2017). Ivan Lvovych Lypa in the Ukrainian national movement: doctor, writer, tarasivite: a monograph / Nat. Acad. of Sciences of Ukraine, Vernadsky Nat. Library of Ukraine, Odesa I. Mechnikov Nat. Univ. Kyiv; Odesa. 296 p. (in Ukrainian)
15. V. N. Karazin Kharkiv National University in 200 years / [V. Bakirov, V. Dukhopelnikov, B. Zaitsev et al.]. (2004). Kharkiv: Folio. 220 p. (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 06.03.2025. / The text was received by the editors 06.03.2025.

Текст затверджено до друку 16.04.2025. / The text is recommended for printing 16.04.2025.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-05>

УДК 94(477):929Липа930«1903-1912»

А. І. ФЕДОРОВА, канд. істор. наук, доц.,
 доцентка кафедри філософії, історії та політології
 e-mail: alla20086@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0306-7804>
 Національний університет «Одеська політехніка»
 пр. Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, Україна

РОДИНА ІВАНА ЛИПИ ТА ЇЇ РОЛЬ В ІСТОРІЇ ВЕЛИКОДАЛЬНИЦЬКОЇ ГРОМАДИ

Мета дослідження: проаналізувати «дальницький період» життя Івана Липи (1903-1912 рр.), з'ясувати роль його родини в історії Великодальницької громади, привернути увагу пересічних громадян до важливої сторінки місцевої історії; популяризувати діяльність постатей родини Лип.

Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових методах аналізу та синтезу, історико-порівняльному та біографічному, що дозволяють простежити життєвий шлях Івана Липи та його родини в окреслений період.

Наукова новизна полягає в комплексному дослідженні «дальницького періоду» життя Івана Липи та його родини на основі аналізу джерел та історіографії. Детально проаналізовано їх внесок у розвиток медицини, освіти та культури. Дослідження уточнює деякі біографічні дані родини Лип, спростовує поширені помилки.

Висновки: Іван Липа був не лише талановитим лікарем, а й активним громадським діячем, публіцистом, письменником, борцем за національну ідею. В «дальницький період» життя він проявив себе як відданий лікар та організатор. Завдяки його зусиллям було покращено умови надання медичної допомоги населенню, зокрема, збудовано нову ошатну лікарню. Одночасно він активно займався громадською та культурною діяльністю, публікував статті, видавав збірки. Дружина Івана Липи, Марія, була вчителькою, завідувачкою місцевого училища, надійним його помічником та радником. Діяльність родини Липи не лише сприяла розвитку села та його культурному збагаченню, а й зробила Дальник «осередком українофільства та мазепинства». В с. Великий Дальник вшановано пам'ять Івана Липи встановленням меморіальної таблички та перейменуванням на його честь вулиці.

Ключові слова: Іван Липа, Марія Липа, Дальник, лікарня, громадська діяльність, пам'ять.

Як цитувати: Федорова А. І. Родина Івана Липи та її роль в історії Великодальницької громади. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2025. Вип. 40. С.43-52. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-05>

In cites: Fedorova A. I. (2025). The family of Ivan Lypa and its role in the history of the Velykyi Dalnyk community. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 40, (43-52), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-05> (in Ukrainian)

У лютому 2025 року виповнилося 160 років від дня народження Івана Львовича Липи – лікаря, публіциста, письменника, видатного громадського діяча, борця за національно-державну та політичну самостійність України. За образом висловом його сина Юрія, він був

«світільником неугасимим», що завжди боровся «за соняшне, вільне і переможне життя» [17, с.5]. 2015 р. на стіні старого корпусу лікарні в с. Великий Дальник поблизу Одеси з'явилася меморіальна табличка Іванові Липі. В умовах декомунізації колишня вулиця Калініна в названому селі перейменована на вулицю Івана Липи. Таким чином в селі увіковічили пам'ять про видатного сина України, доля якого звела з Дальником з 1903 по 1912 рр., де він завідував лікарнею для бідних 9 років.

Діяльність Івана Липи та його сина привертає увагу дослідників, про що яскраво свідчать, наприклад, «Липівські читання», що проводяться з 2000 р. Серед бібліографів І. Липи хочеться виділити передусім І. Стамбола, який підготував ґрунтовне дисертаційне дослідження про нього, що вилилося в монографію та численні статті [23-26]. Біографічні дані, творчий доробок І. Липи аналізує й С. Кучеренко [10-14]. Звертався до постаті І. Липи й одеський історик А. Мисечко [18-20], який першим найбільш докладно на основі архівних документів дослідив відкриття лікарні в с. Дальник. Попри те, що біографія Івана Липи доволі ґрунтовно вивчена, даною роботою хочеться комплексно схарактеризувати «дальницький період» життя Івана Липи, з'ясувати роль родини в історії села з метою привернення уваги передусім мешканців Великого Дальника до цього питання та популяризації постатей родини Лип. Виділяючи «дальницький період», автор розуміє, що він дуже тісно пов'язаний з Одесою. Це пояснюється тим, що на початку XX ст. Дальник (нині с. Великий Дальник) був частиною міста.

Іван Львович Липа народився 24 лютого 1865 р. в Керчі. Деякі автори надають неправдиву інформацію, що він народився в с. Дальник. Цю похибку у 2010 р. допустив А. Байцар [1], але її й досі можна зустріти в деяких публікаціях [21-22].

В Керчі І. Липа закінчив церковнопарафіяльну школу та Олександрівську чоловічу гімназію. Саме в гімназії почали формуватися його політичні погляди, де він захопився народовольчими ідеями. І. Липа згадував: «В гімназії мали ми симпатію до всього, що пригноблене. Тому любили ми українське селянство і ця любов була, як натуральний протест проти пригноблення» [15]. І ці погляди, як ми побачимо, він проніс крізь усе життя.

Вищу медичну освіту здобував в Харківському, а завершив вже в Казанському університеті. За участь у «Братстві Тарасівців» (першої української таємної організації Наддніпрянщини, організації «свідомих українців», яка, до речі, не була розкрита російськими жандармами) був ув'язнений майже на 13 місяців, тому продовжити освіту зміг вже в Казані [17, с.16; 20, с.90].

У 1897 р. по завершенню університету працював земським лікарем на Одещині (с. Липецьке Ананіївського повіту). Потрапив він туди за протекцією відомого мецената Євгена Чикаленка. В Липецькому лікар не протримався довго через заяви до поліції про його антидержавницьку діяльність [24, с.52-54]. Потім 4 роки працював земським лікарем в с. Мачухи на Полтавщині. У 1902 р. з Полтавщини І. Липа переїхав до Одеси, «де жив до упадку Гетьманщини» [8]. Це скоріше не був випадковий вибір. Відомо, що родина матері Івана Львовича, яку він дуже любив, була пов'язана з Одесою з початку XIX ст., і мати, вірогідно, народилася в Одесі [10, с.197]. Також достеменно відомо, що батьки Івана Липи одружилися саме в Одесі. Перебуваючи в Одесі на святкування пам'яті Т. Шевченка у 1898 р., І. Липа в листі до М. Грінченко писав: «Ні, Одеса таки європейське місто! І українське» [9].

В Одесі І. Липа спочатку працював торговим наглядачем, згодом завідувачем лікарсько-санітарним пунктом на Серединній площі (Прохорівський сквер), лікарем в Слободці-Романовці. А вже в травні 1903 р. одеська управа призначила його лікарем для бідних та завідувачем лікарні в с. Дальник [24, с.60]. Саме тут молоді лікарі, які прагнули працювати в Одесі, починали свою кар'єру. Деякі біографи помилково вказували, що І. Липа жив у Дальнику з 1902 р.

Лікарня на той час справляла гнітюче враження. Будівля була придбана у німецького колоніста. Вона була невелика і нагадувала землянку: половина будинку знаходилася у землі, що призводило до вологості стін. Про неї у звіті міської управи за 1902 р. зазначалося: «приміщення старе, холодне, сире, куплене з торгів, загалом непридатне для лікарні» [18, с.88].

В одній з газет про стан лікарні писалося: «...хворі взимку розбігаються від холоду... там навіть миші не живуть і, здається, літом мух не буває...» [23, с.68; 25, с.29].

На початку ХХ ст. населення Дальника становило близько семи тисяч, але на прийом до лікаря приходило щодня не більше десятка осіб. В обов'язок лікаря, як зазначав А. Мисечко, входив також об'їзд низки навколишніх сіл та хуторів – Андріївський лиман (нині Куяльницький), Мала Фоміна балка, Велика Фоміна балка (Велика Балка), Бурлача балка, Гнилякове (Дачне), Дмитрівка, Крива Балка, Куяльник, Нерубайське, Середній Фонтан, Сухий лиман, Татарка, Усатове, Чубаївка, Холодна балка [18, с.88]. Як можемо судити, дільниця, яку обслуговував І. Липа, була доволі великою. Лише протяжність с. Дальник становить близько 16 км.

В роботі лікаря в Дальнику не все було гладко, часом виникали певні непорозуміння. На початку роботи його в Дальнику міська управа вирішила відрядити Івана Львовича на з'їзд сербських та болгарських лікарів до Сербії, виділивши на це гроші. Однак Рада лікарів міста після тривалого обговорення не схвалила рішення міської управи, бажаючи відрядити своїх, більш впливових, кандидатів. Визначитися лікарі не змогли, міську управу про свою незгоду не повідомили. І. Липа, не наважившись піти проти Ради лікарів, залишився в Дальнику. А коли управа запросила від нього звіт про поїздку, то розгорівся скандал. З одного боку, одесити не долучилися до наукової події європейського масштабу, а з іншого – лікарська рада пішла проти рішення управи. Результатом цього стали зіпсовані стосунки І. Липи з Радою лікарів [24, с. 62-63]. Але це не зламало його. Ю. Липа писав про батька: «Його любов до людей світиться рівним світлом досягнень, його віра в прекрасну Націю і в прекрасний Всесвіт зміцнюється на ціле життя, а пізнання дрібниць життєвих призвичаює до гострого вглядання в довколишнє і створює вміння серед усіх маячіннь буденщини вибрати простий розумний і плідний шлях» [17, с.18]. І Іван Львович продовжував свою справу, незважаючи на перешкоди.

Враховуючи стан лікарні, яку він отримав в управління, лікар відразу розпочав клопотання про необхідність зведення нової. Він регулярно порушував це питання на Раді лікарів. На одному з її засідань у 1904 р. промову свою, не стримавши емоцій, завершив словами: «Дальницький приймальний покій – ганьба для всієї нашої організації» [20, с.92]. Але міська управа не поспішала виділяти кошти на нову лікарню. Однак І. Липа винайшов спосіб як звернути увагу широкої громадськості на означену проблему: з 1903 р. він започаткував низку критичних статей здебільшого в газеті «Южное обозрение» під різними псевдонімами. В них лікар звертав увагу на поганий стан медицини не лише в Дальнику, а й в інших приміських лікарнях [19]. Врешті у 1904 р. Рада лікарів одностайно схвалила рішення про необхідність спорудження коштом міста нової лікарні. Однак до міської Думи папери на будівництво в тому році не надійшли [18, с.89].

Пришвидшив, як це не дивно, процес зведення лікарні, конфлікт, що розгорівся навколо І. Липи у 1905 р., який детально переповіли А. Мисечко та І. Стамбол. Цього року І. Липа вирішив підтримати по своїй душевності вдову українського поета П. А. Грабовського Анастасію Миколаївну Грабовську, надавши їй роботу. Щоб працевлаштувати А. М. Грабовську, І. Липа змушений був відмовився від запропонованої Радою лікарів кандидатури фельдшерки-єврейки, за що отримав «тавро» юдофоба серед членів ради, де євреїв була чимала кількість. А. Грабовська приїхала без потрібних документів, І. Л. Липа її прийняв на свій страх і патронаж. Згодом виявилось, що А. Грабовська не мала необхідних медичних знань і практики. Безумовно це піддавало ризику його репутацію як керівника. Не минуло й двох місяців як фельдшерка почала писати до Управи скарги на лікаря про надмірну вимогливість до неї. Одеські лікарі лише глузували з І. Л. Липи, нагадуючи як він не затвердив їхньої кандидатури. Бажаної реакції А. Грабовська не отримала, але й не заспокоїлася. Таємно шукаючи собі роботу в іншому регіоні, вона сумлінно впродовж чотирьох місяців занотовувала всі виявлені недоліки роботи лікарні та персоналу. Знайшовши місце роботи в Харкові, А. Грабовська написала нову скаргу, від якої «рада аж ахнула» [23, с. 72]. На цей раз вона діяла не сама, а заручилась підтримкою фельдшера С. Онацького, який був, до речі, кумом І. Липи. Також на лікаря надходили й анонімні заяви; з'являлися публікації про його непрофесійність в

одеських газетах. Основні звинувачення: монополія на лікарську карету (фіакр); виписування ліків «за очі» (безплатно); виливання тифозних помиїв в річку; ігнорування частини хворих; заборона фельдшерам без дозволу завідувача виїздити до хворих тощо. Майже всі звинувачення спростовувалися, окрім того, що лікар, дійсно, часом надавав ліки без оплати, «у борг», розуміючи матеріальне становище своїх хворих. Найогиднішою була анонімка, де вказувалися навіть смертельні випадки, до яких призвела недбалість лікаря І.Липи. Під час слідства виявлено, що всі ці випадки були вигадані й написані рукою С. Онацького. Фельдшер також напоумив написати неправдиві заяви проти І. Липи місцевого власника винної лавки, псаломщика та 14-літнього хлопчика. І. Л. Липа змушений кожного разу «відписуватися» від нападів, в т.ч. вказуючи на недоліки фельдшера. На час слідства їх обох відсторонили від роботи. Це викликало занепокоєння мешканців Дальника, які залишилися без лікарської допомоги. Селяни надіслали до Управи листа на підтримку І. Л. Липи, зібравши 335 підписів. У квітні 1905 р. справа завершилася: С. Онацького перевели до іншої лікарні, а в Дальник призначили нових фельдшерів [18, с.89-90; 24, с.63-65]. Але, як то кажуть: «Без лиха добра не буває». Саме під час розгляду цієї справи Лікарська комісія дійшла висновку, що в Дальнику просто необхідно будувати нове приміщення для лікарні.

Наприкінці 1906 р. міська дума нарешті затвердила план лікарні, який спроектував товариш І. Л. Липи, відомий український архітектор Федір Павлович Нештурх. На реалізацію проєкту виділено з міського бюджету 25 тисяч рублів [24, с.61]. Сприяв справі й інший товариш І. Липи, гласний Одеської міської думи П. Климович, виступивши, зокрема, за підтримку додаткових асигнувань на лікарню у Дальнику у лютому 1907 р. [7, с.81].

Лікарня збудована в червні 1907 р., менше ніж за рік [18, с.90]. В липні 1907 р. лікар та громадський діяч І. М. Луценко написав відгук про неї в одеській газеті, де зазначав, що нову лікарню побудовано за останнім словом науки. В ній чудові палати та операційна, правильно розміщені службові приміщення. Лікарня розрахована на 12 хворих. Мала окреме відділення для інфекційних хворих. При лікарні закладений великий сад, альтанки, клумби, город, басейн, де плавали риби, а також насипаний курган для огляду. З такими змінами прийом хворих поживавися. За даними звіту за 1910 р. лікар для бідних І. Л. Липа оглянув 804 хворих, провів 16 хірургічних операцій, 65 перев'язок, 134 щеплення [17, с.22; 24, с.61-62].

Певні дані щодо родини Липи дають нам довідкові видання «Вся Одеса». Згідно з ними «лікар для бідних» Іван Липа приймав при лікарні з 9 до 12 години. Поступово дільниця, яку обслуговував Іван Львович, скоротилася. З'являються власні лікарі в с. Усатово – Розенберг Д.В., потім Міллер В. В., Гниляково – Резанов М.М., потім Прилуцький О. А., Татарці – Лічкус Р.В. [2, с.9-10, 121; 3, с.78; 4, стл. 294, 435, 447; 5, стл. 473, 488; 6, стл. 462, 478]. У довіднику на 1912 р. Іван Липа значився секретарем Дальницького санітарного піклування, головою якого був Урбанек Едуард Дементійович. Розташовувалося воно на вул. Ніжинській, 61. Окрім Дальницького, існували Гниляківське, Куяльницьке, Кривобалківське санітарні піклування [2, с.9-10, 185].

В Дальнику І. Л. Липа знайшов і вірну дружину. 23 січня 1904 р. він обвінчався в Покровській церкві в Одесі з двадцятип'ятирічною Марією Григорівною Шепель-Шепеленко. На вінчанні були присутніми представники української громади: лікарі Ф. Г. Шульга та І. М. Луценко, юрист С. П. Шелухин та редактор газети «Южное обозрение» М. П. Цакні. Цікавий факт, що після завершення таїнства священник Мелетій Шаравський виголосив перед присутніми промову українською мовою. Після весілля не влаштовували бенкету, що присутніх на вінчанні трохи засмутило. Молоді розійшлися по своїх справах і лише ввечері повернулися до Дальника, де їх зустріли матері [24, с.60-61].

Марія працювала вчителькою, викладала мову, літературу та природознавство. Згодом, як свідчать дані довідника «Вся Одеса», була завідувачкою приходського училища в Дальнику [2, с.185; 4, ст. 377; 5, ст.381; 6, ст.380]. Вона стала надійним помічником Івану Львовичу у громадській та літературній роботі, мала проукраїнські погляди. І. Липа зберігав почуття до неї все життя й один з найкращих творів – «Острови Самотності» – присвятив Марії Липі.

І. Липа у Дальнику здійснював не лише лікарську практику, а й за потреби – адміністративну роботу. Так після повені восени 1905 р. він за дорученням міської управи розподіляв сумлінно і без махінацій матеріальну допомогу між постраждалими (близько 7 тис. руб., що на той час було доволі солідною сумою) [24, с. 62].

Ще одну проблему І. Липа допоміг вирішити мешканцям с. Дальник. В такому великому селі не було ветеринара. На місцевих лікарів покладали в обов'язок здійснювати огляд худоби перед відправленням на бійню. Під час спалаху сибірки серед сільської худоби до Дальника приїздив ветеринарний інспектор з Одеси. І. Л. Липа від імені селян (цей факт говорить про авторитет та довіру до лікаря) просить розв'язати проблему ветеринарного лікаря. Врешті в село призначили двох ветеринарних лікарів [24, с.62]. В Довіднику «Вся Одеса» на 1908 р. ветеринарним лікарем по Дальницькій дільниці значиться Меллерович Л. І. [4, с.294].

Роботу лікарем в Дальнику І. Липа досить успішно поєднував з громадсько-культурним життям. Зокрема, займається публіцистичною, літературною роботою. Ця сторінка його біографії свідчить наскільки важко розділити «дальницький» та «одеський» періоди життя І. Липи, які І. Стамбол поєднав в один [24, с. 78]. Іван Львович був один з організаторів та упорядників видань Одеської літературної спілки. У 1903 р. у збірці «З-під хмар і долин», яку редагував М. Вороний, виданий його твір «Турки». У 1905 р. І. Липа виступив упорядником та видавцем збірки «Багаття» (в чому йому допомагала дружина). Видав брошури Б. Грінченка, упорядкував та випустив на власний кошт двотомник Олексія Плюща. Також І. Липа намагався започаткувати видавати українською мовою журналу «Лікарський порадник», аргументуючи необхідність такого видання відсутністю у селян-українців елементарних гігієнічних та медичних знань, що спричиняло високу смертність. Однак цензура не дозволила цього просвітницького видання [16].

Під час «дальницького періоду» в журналах публікуються художні твори Івана Львовича – новели, оповідання («Зорі», «А хата горить», «Про щастя»), казки, притчі [25, с.36]. Наприкінці життя Іван Липа писав: «Я писав більше чверть віку не за страх, а за совість, не ради слави, бо знав, що доброго не скажуть, хіба випадково, писав не ради грошей, а лиш тому, що мав свої думки і ті думки хотілося сказати людям...» [17, с.35].

І. Липа був членом Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка від Одеси з початку ХХ ст. На щорічні з'їзди НТШ, що було неофіційною українською академією наук, І. Липа неодноразово запрошувався. Влітку 1904 р. він долучився до такого з'їзду, перебуваючи у Львові разом з дружиною на українознавчих курсах. Наполегливо запрошував І. Липу взяти участь у роботі курсів, які організовував М. Грушевський, Євген Чикаленко, який вважав цю справу особливо корисною для наддніпрянців [28, с.83]. Курси проходили з 23 червня по 22 липня 1904 р. Їх частково фінансував Євген Чикаленко, хоч сам на них присутнім не зміг бути, але направив своїх дітей [27]. На курсах з лекціями виступали М. С. Грушевський, В. М. Гнатюк, С. Т. Томахівський, Д. І. Дорошенко, Ф. К. Вовк та інші. Також проводилися різноманітні екскурсії, подорожі в гори. Цілком погоджуємося з думкою І. Стамбола, що курси для Івана Липи, характер та погляди якого вже давно були сформовані, не зробили якогось відкриття, а стали передусім приводом для перебування в дружньому галицькому середовищі протягом місяця [24, с.155-156]. Певним чином курси стали продовженням традиції зібрання української інтелігенції після відкриття пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві 30 серпня 1903 р., де І. Липа також був присутнім. Відкриття пам'ятника, дійсно, стало зібранням цвіту української нації.

До речі, після полтавських урочистостей Одеська міська управа наприкінці жовтня 1903 р. ухвалила рішення вшанувати 100-річчя «Енеїди», назвавши на честь її автора школу №51 в с. Гнилякове (Дачне). Наступного року відповідний дозвіл надійшов від Міністерства освіти, але училищу №52 в с. Дальник, що й було реалізовано [26, с.36]. До речі, саме в цьому училищі працювала дружина Івана Липи Марія. Недарма Дальник внаслідок перебування та діяльності в ньому Івана Львовича та вчителювання його дружини Марії вважався «осередком українофільства та мазепинства» [23, с. 73].

Здобуттям революції 1905-1907 рр. стало видання Маніфесту 17 жовтня, що дало поштовх до формування парламентаризму в Російській імперії. Проводилися вибори до Державної Думи. Іван Львович не стояв осторонь. Після створення I Державної Думи він разом із С. Шелухиним, П. Климовичем, І. Луценком, Ф. Шульгою та Д. Сигаревичем балотувався до списку виборців від партії «Народної свободи» («кадети»). І. Липа, як і П. Климович, висував свою кандидатуру по Дальницькій дільниці. На виборах, що відбулися на початку квітня 1906 р., він отримав 268 голосів, посівши третє місце серед кандидатів і здобувши повноваження виборця. Від Одеси обрано 80 виборців, але до Петербурга мав поїхати лише один. Ним став Є. Щепкін, відомий історик та громадський діяч, близький до партії «кадетів». На наступних виборах до Думи представники української громади, які вважали що «кадети» зрадили попереднім домовленостям щодо захисту інтересів національних громад, йшли від «Партії народного оновлення». І. Липа, як її представник, балотувався по Дальницькій дільниці, однак набрав на виборах в січні 1907 р. лише 9 голосів. Загалом ця партія зазнала на виборах поразки [23, с.153-154; 7, с.78].

Ще один наслідок революції 1905-1907 рр. – це організація Українського товариства «Просвіта». Головою «Просвіти» став І. Луценко. І. Липа брав участь у діяльності товариства, входив до складу правління. На загальні збори зазвичай приходив разом із дружиною Марією. Національній справі завжди готовий був допомогти грошми та власною працею. З цього приводу Ю. Липа згадував слова батька: «Чи багато людині треба?» [17, с.21-22], що безумовно свідчить про його безкорисливість та відданість справі. На першому місці у житті Івана Львовича була «праця над доволішнім для майбутнього, над людьми – для людства, над народом – для Нації» [17, с.21].

Після закриття одеської «Просвіти» у 1909 р., І. Липа взяв участь в організації «Одеського українського клубу» у 1910 р., через рік – у роботі товариства «Українська хата» в Одесі [20, с.97].

В липні 1909 р. Марія Липа привезла до Дальника з Полтавщини, як тепер науково доведено, позашлюбного сина Івана Львовича. 8 квітня 1910 р. родина всиновила Георгія-Юрія [12, с.66]. Навчанням Юрія переважно займалася Марія Липа. Йому передалися батьківські захоплення художньою літературою та самостійницькими ідеями. Але Дальника для розвитку молодой людини було замало, тому батьки вирішили переїхати до міста. У травні 1912 р. Іван Липа з сином та мамою – Ганною Михайлівною – переїжджають до Одеси, де Іван Львович був призначений лікарем для бідних Михайлівської дільниці. Його дружина Марія, за відсутності вакансії в Одесі, ще рік була завідувачкою Дальницького училища [12, с.67; 24, с.66]. На цьому дальницький період завершується. Але за Дальницькою лікарнею, своїм дітищем, Іван Липа ще довго сумував.

В роки української революції 1917-1921 рр. І. Липа займав різні посади: був комісаром міста за часів Центральної Ради, лікарським інспектором Одеси – за Гетьманату, міністром віросповідань від партії соціалістів-самостійників в уряді С. Остапенка Директорії УНР, головою Ради республіки та Міністром охорони здоров'я уряду УНР в екзилі. Працював лікарем у таборах інтернованих вояків, очолював засновану ним організацію «Блакитний хрест» [8; 13, с.143].

Наприкінці 1918 – початку 1919 р. Іван та Юрій Липи покинули Одесу. У 1922 р. І. Липа оселився у Винниках поблизу Львова, де займався лікарською практикою. Але воєводство «ставило палки в колеса». В аптеці заборонили приймати рецепти від І. Липи, поліція пильно стежила, щоб він не займався лікарською практикою [8]. Звісно, що така ситуація прискорила смерть І. Липи. Помер він 13 листопада 1923 р. через рак шлунку. Напередодні смерті журился, що залишає сина без засобів існування (Юрій на той час навчався в Познані).

Дружина Івана Липи не змогла виїхати з родиною і залишилася в Одесі зі своєю матір'ю, матір'ю чоловіка й тіткою. Усі вони були людьми похилого віку та потребували догляду. Марія продовжувала працювати вчителькою природознавства в школі ім. М. П. Драгоманова на Болгарській вулиці; виконувала культурницьку діяльність, керувала шкільним театром; у 1932

р. склала підручник з української літератури, але його не допустили до друку. Померла М. Г. Липа в Одесі 10 січня 1935 року від менінгіту [14, с.140; 24, с.75].

Отже, Іван Липа був не лише талановитим лікарем, а й активним громадським діячем, публіцистом, письменником, борцем за національну ідею. В «дальницький період» життя він проявив себе як відданий лікар та ініціативний організатор: завдяки його зусиллям було покращено медичне обслуговування, збудовано нову лікарню, а також запроваджено посаду ветеринарного лікаря. Усіма своїми діями доводив свою віддану працю для покращення життя простої людини. І це дивним чином перегукується зі словами ще одного його соратника та друга, який говорив: «Легко любити Україну до глибини душі, а ви спробуйте любити її до глибини своєї кишені» (Є. Чикаленко). Одночасно він активно займався громадською та культурною діяльністю: публікував статті, видавав збірки, сприяв просвітництву. Дружина Івана Липи, Марія, була вчителькою, завідувачкою місцевого училища, надійним його помічником та радником. Завдяки їх діяльності Дальник перетворився на «осередок українофільства та мазепинства».

В с. Великий Дальник вшановано пам'ять Івана Липи встановленням меморіальної таблички та перейменуванням на його честь вулиці. Важливо, щоб громада не лише зберігала пам'ять про цю родину, а й продовжувала їх справу, чого на жаль не спостерігається, оскільки лікарня вже повноцінно не діє. Було б доречно започаткувати в селі науково-просвітницькі та культурні заходи на честь цієї родини, що стало б гідною шаною їх внеску в розвиток села.

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, авторка повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Байцар А. Іван Липа творив у Винниках. Тут він залишився назавжди. *Винниківський вісник*. № 378-379. 28 лютого 2010.
2. Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. Одесса: «Одесские новости», 1912. 1236 с.
3. Вся Одесса: Адресная и справочная книга на 1906 гг. / Изд. Л.А.Лисянский. Одесса, 1906. 267 с.
4. Вся Одесса: Адресная и справочная книга на 1908 гг. / Изд. Л.А.Лисянский. Одесса, [1907]. 294 с.
5. Вся Одесса: Адресная и справочная книга на 1910 гг. / Изд. Л.А.Лисянский. Одесса, [1909]. 438 с.
6. Вся Одесса: Адресная и справочная книга на 1911 гг. / Изд. Л.А.Лисянский. Одесса, [1910]. 505 с.
7. Гончарук Т. Петро Климович: керуючий фінансами незалежної України. *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.* Одеса: ТЕС, 2011. С.68-88.
8. Дорошенко В. Д-р Іван Липа. *Діло*. №182. 16.11.1923. С.1.
9. І. Л. Липа до М. М. Грінченко. 6 березня 1898 р. *Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів*. К., 1966. С. 189.
10. Кучеренко С. 13 листопада – день пам'яті Івана Липи (24.02.1965, Керч – 13.11.1923, Винники). *Чорноморська минушина: зб. наук. праць*. Одеса, 2023. Вип. 18. С. 197-199. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.294825>
11. Кучеренко С. В. Іван та Юрій Липи у культурному та політичному житті України (наприкінці XIX – у першій половині XX ст.). *Українська біографістика*. 2011. Вип. 8. С. 248-263.

12. Кучеренко С. Від Георгія Геращенко до Гео Чорноморця: одеське десятиліття Юрія Липи. *Чорноморська минушина*. Одеса, 2024. Вип. 19. С. 65–73. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317305> С.66
13. Кучеренко С. Іван та Юрій Липи і «Просвіта». *Літопис Волині*. 2018. Число 19. С.142-145.
14. Кучеренко С. Родинний архів нащадків Івана і Юрія Лип як місце пам'яті. *Історичні і політологічні дослідження*. 2018. Спецвипуск. С.140-145.
15. Липа І. Університет і Тарасовці. *Наші дні*. 1943. Ч.4. С.9-10. Липа Іван Львович / Т. М. Гуцаленко. *Енциклопедія Сучасної України*. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-54707>
16. Липа Іван Львович / Т. М. Гуцаленко. *Енциклопедія Сучасної України*. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-54707>
17. [Липа Ю.] Світильник неугасимий: Памяти Івана Липи. Каліш, 1924. 56 с.
18. Мисечко А. Іван Липа – засновник лікарні у с.Дальник. *Четверті Липівські читання*. К., 2009. С.88-92.
19. Мисечко А. Іван Липа як публіцист і видавець з Одеси. *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 2003, С. 849.
20. Мисечко А. Іван Липа: двічі міністр. *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.* Одеса: ТЕС, 2011. С.89-101
21. Осипчук Н. «Як я пішов у революцію...»: історія одного з авторів Конституції УНР Івана Липи. *Україна молода*. Вип.130. 28.11.2018 <https://umoloda.kyiv.ua/number/3392/196/128449/>
22. Половець В. М. Іван Львович Липа – громадський і політичний діяч. *Сіверянський літопис*. 2015. № 6. С. 197-201.
23. Стамбол І. І. Іван Львович Липа в українському національному русі (кінець XIX -початок 20-х років XX ст.) : дис ... канд. іст. наук. Одеса, 2016. 240 с.
24. Стамбол І. І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець. Київ; Одеса, 2017. 296 с.
25. Стамбол І. І., Кучеренко С. В. Іван та Юрій Липи. Харків: Фоліо, 2019. 121 с.
26. Стамбол І. Одеса в полтавських урочистостях, присвячених Івану Котляревському в 1903 році. *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 11. С. 35-37.
27. Старовойтенко І. Ідейний українець Євген Чикаленко (1861–1929). Будитель української нації. *Радіо Свобода*. 03 січня 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yeven-chykalenko-ukrayinska-natsiya/31636276.html>
28. Старовойтенко І. Листи Є.Чикаленка до І.Липи (на матеріалах Державного архіву Одеської області). *Слово і Час*. 2005. № 2. С. 72-83.

A. I. FEDOROVA, PhD (History),

Associate Professor of the Department of Philosophy, History, and Political Science

e-mail: alla20086@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0306-7804>

Odesa Polytechnic National University

1 Shevchenko av., Odesa, 65044, Ukraine

THE FAMILY OF IVAN LYPA AND ITS ROLE IN THE HISTORY OF THE VELYKYI DALNYK COMMUNITY

Research aim. To analyze the "Dalnyk period" of Ivan Lypa's life (1903–1912), determine the role of his family in the history of the Velykyi Dalnyk community, draw public attention to this important page in local history, and promote the activities of the Lypa family.

Research methodology. The study is based on general scientific methods of analysis and synthesis, as well as historical-comparative and biographical approaches. These methods allow for tracing the life path of Ivan Lypa and his family during the specified period.

Scientific novelty. The study provides a comprehensive examination of Ivan Lypa's "Dalnyk period" and his family's activities, grounded in the analysis of sources and historiography. Their contributions to the development of medicine, education, and culture are thoroughly explored. The research clarifies certain biographical details about the Lypa family and refutes common misconceptions.

Conclusions. Ivan Lypa was not only a talented doctor but also an active public figure, publicist, writer, and advocate for the national idea. During the "Dalnyk period" of his life, he proved himself to be a dedicated doctor and organizer. Thanks to his efforts, medical care for the local population improved, including the construction of a new, well-equipped hospital. At the same time, he was actively involved in public and cultural activities, publishing articles and issuing collections. Ivan Lypa's wife, Maria, was a teacher, the head of the local school, and his reliable assistant and adviser. The activities of the Lypa family not only contributed to the village's development and cultural enrichment but also made Dalnyk a "center of Ukrainophilism and Mazepism." In the village of Velykyi Dalnyk, Ivan Lypa's memory is honored with a commemorative plaque and the renaming of a street in his honor.

Key words. *Ivan Lypa, Maria Lypa, Dalnyk, hospital, public activity, memory.*

References

1. Baitsar A. (2010) Ivan Lypa worked in Vynnyky. He stayed here forever. *Vynnykivskyi Visnyk*, 378-379. (in Ukrainian)
2. All Odessa: Address and reference book of Odessa with Odessa County Department for 1912. Odessa: Odessa news. (in Russian).
3. All Odessa: Address and reference book for 1906 / Ed. L.A. Lisiansky. Odessa. (in Russian)
4. All Odessa: Address and reference book for 1908 / Ed. L.A. Lisiansky. Odessa. (in Russian)
5. All Odessa: Address and reference book for 1910 / Ed. L.A. Lisiansky. Odessa. (in Russian)
6. All Odessa: Address and reference book for 1911 / Ed. L.A. Lisiansky. Odessa. (in Russian)
7. Honcharuk T. (2011). Petro Klymovych: The Financial Manager of Independent Ukraine. *Black Sea Wave of the Ukrainian Revolution: Leaders of the National Movement in Odesa in 1917-1920*. Odesa: TES. pp. 68-88. (in Ukrainian)
8. Doroshenko V. (1923) Dr. Ivan Lypa. *Dilo*, 182. (in Ukrainian)
9. I. L. Lypa to M. M. Hrinchenko. (1966) March 6, 1898. *T. H. Shevchenko in Epistolary of the Manuscript Department*. Kyiv. p. 189. (in Ukrainian)
10. Kucherenko S. (2023). November 13 – Ivan Lypa Memorial Day (24.02.1965, Kerch – 13.11.1923, Vynnyky). *Chornomors'ka mynuvshyna*, 18, 197-199. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.294825> (in Ukrainian)
11. Kucherenko S. V. (2011). Ivan and Yurii Lypa in cultural and political life of Ukraine (at the end of 19th century – in the first half of 20th century). *Biographistica Ukrainica*, 8, 248-263. (in Ukrainian)
12. Kucherenko S. (2024). From Georgii Herashchenko to Geo Chornomorets: the Odesa decade by Yurii Lypa, *Chornomors'ka mynuvshyna*, 19, 65-73. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317305> P. 66 (in Ukrainian)
13. Kucherenko S. (2018). Ivan and Yuriy Lypa and «Prosvita». *Chronicle of Volyn*, 19, 142-145. (in Ukrainian)
14. Kucherenko S. (2018) The Family Archive of Ivan and Yuriy Lypa's Descendants as a Place of Memory. *Historical and Political Studies*, special issue, 140-145. (in Ukrainian)

15. Lypa I. (1943). The University and the Tarasivtsi. *Nashi Dni*, 4, 9-10. (in Ukrainian)
16. Hutsalenko T.M. (2016). Lypa Ivan Lvivovych. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the NAS of Ukraine. URL: <https://esu.com.ua/article-54707> (in Ukrainian)
17. [Lypa, Yu.] (1924). The Inextinguishable Lamp: In Memory of Ivan Lypa. Kalisz. (in Ukrainian)
18. Mysechko A. (2009). Ivan Lypa – Founder of the Hospital in the Village of Dalnyk. *Fourth Lypa Readings*, 88-92. (in Ukrainian)
19. Mysechko A. (2003). Ivan Lypa as a Publicist and Publisher from Odesa. *Ukrainian Periodicals: History and Modernity*, p. 849. (in Ukrainian)
20. Mysechko A. (2011). Ivan Lypa: Twice a Minister. *Black Sea Wave of the Ukrainian Revolution: Leaders of the National Movement in Odesa in 1917-1920*. Odesa: TES. pp. 89-101. (in Ukrainian)
21. Osypchuk N. (2018). «How I Went into the Revolution...»: The Story of One of the Authors of the Constitution of the Ukrainian People's Republic, Ivan Lypa. *Ukraine Moloda*. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/3392/196/128449/> (in Ukrainian)
22. Polovets V.M. (2015). Ivan Lvivovych Lypa – Public and Political Figure. *Siverian Chronicle*, 6, 197-201. (in Ukrainian)
23. Stambol I.I. (2017). Ivan Lvivovych Lypa in the Ukrainian National Movement (Late 19th – Early 1920s): PhD (History). Odesa. (in Ukrainian)
24. Stambol I.I. (2017). Ivan Lvivovych Lypa in the Ukrainian National Movement: Doctor, Writer, Tarasivets. Kyiv; Odesa. (in Ukrainian)
25. Stambol I. I., Kucherenko, S.V. (2019) Ivan and Yuriy Lypa. Kharkiv: Folio. (in Ukrainian)
26. Stambol I. (2013) Odesa in the Poltava Celebrations Dedicated to Ivan Kotliarevsky in 1903. *Bulletin of the Book Chamber*, 11, 35-37. (in Ukrainian)
27. Starovoitenko I. (2022). Ideological Ukrainian Yevhen Chykalenko (1861–1929). Awakener of the Ukrainian Nation. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yeven-chykalenko-ukrayinska-natsiya/31636276.html> (in Ukrainian)
28. Starovoitenko I. (2005). Letters of Y. Chykalenko to I. Lypa (Based on Materials from the State Archive of the Odesa Region). *Word and Time*, 2, 72-83. (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 11.03.2025. / The text was received by the editors 11.03.2025.

Текст затверджено до друку 12.04.2025. / The text is recommended for printing 12.04.2025.

DOI: : <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-06>

УДК 098:821.161.2Липа]:027.7:378.4(477.74-21)

Г. В. ВЕЛИКОДНА,

завідувач сектору відділу рідкісних книг та рукописів

e-mail: library@onu.edu.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-8796-7702>

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна

**ПРИЖИТТЄВІ ВИДАННЯ ПРАЦЬ І. Л. ЛИПИ У ФОНДІ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА**

Мета. Дослідити прижиттєві видання праць Івана Липи, що зберігаються у фонді Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Проаналізувати їхнє значення для української літератури та громадсько-культурної діяльності автора. Визначити роль цих видань у формуванні національної свідомості та їхній вплив на розвиток українського книговидавництва.

Методологія дослідження. У дослідженні застосовано загальнонаукові підходи, метод історіографічного аналізу й синтезу, а також основні методи історичного дослідження.

Наукова новизна. Вперше у рамках спеціального книгознавчого дослідження вивчено прижиттєві видання праць Івана Липи з фондів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, що мають цінний провенанс, завдяки якому можна простежити історію побутування кожного примірника.

Висновки. Творчість І. Липи стала важливим етапом розвитку української культури та національної свідомості. Його твори розкривають моральні, соціальні та національні теми, активно сприяючи популяризації української літератури. Прижиттєві видання І. Липи є важливими джерелами для дослідження національного відродження, а його боротьба за свободу та справедливість мала великий вплив на патріотичне виховання. Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова отримувала примірники його творів протягом різних етапів свого розвитку, що підтверджує їх значущість у культурному та науковому контексті. Спадщина Івана Липи продовжує надихати на усвідомлення української ідентичності.

Ключові слова: Іван Липа, прижиттєві видання, провенанс, печатки, Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Як цитувати: Великодна Г. В. Прижиттєві видання праць І. Л. Липи у фонді Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2025. Вип. 40. С. 53-62. DOI: : <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-06>

In cites: Velykodna G. V. (2025). Lifetime editions of I. L. Lypa's works in the collections of the Scientific Library of the Odessa I. I. Mechnikov National University. V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, 2025. Issue 40, (53-62). DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-06>

Іван Львович (Левкович) Липа (1865–1923) – визначний український громадський і політичний діяч, лікар, письменник, поет, перекладач, критик, публіцист, редактор та

видавець, який залишив яскравий слід у вітчизняній літературі. У Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (далі – НБ ОНУ) зберігаються деякі його праці. Особливу цінність мають його прижиттєві видання. Серед них виокремлюються художні та публіцистичні твори, а також спогади й рецензії.

У Науковій бібліотеці ОНУ визначальне місце займають художні твори І. Липи. Одними з його перших опублікованих прозових творів були «Прохожалий» та «Море роз'єднало...». Написані у 1900 р., вони вийшли друком у львівському журналі «Літературно-науковому віснику». У цей час І. Липа перебував в селі Мачухи (сьогодні – Полтавська обл.) на посаді земського лікаря. Саме тут він активно займався й літературною творчістю.

Оповідання «Прохожалий» спочатку планувалося надрукувати з присвятою Єлизаветі Геращенко, жінці, яку І. Липа щиро кохав. Проте на її прохання ця присвята була вилучена (основна причина – її перебування у шлюбі) [5]. У творі автор майстерно досліджує глибини людської душі, порушуючи питання морального вибору та внутрішніх суперечностей. Оповідання стало вагомим частиною творчої спадщини письменника, розкриваючи не лише його талант, а й відображаючи особисті переживання та емоції.

Тема новели «Море роз'єднало...» І. Липи має значною мірою біографічний характер. Дія відбувається на Півдні України, зокрема згадуються такі реальні місця, як Таврія, Херсонщина, що свідчить про авторську обізнаність із цими регіонами. Однак, поряд із географічними прив'язками, у центрі уваги письменника – складна й трагічна доля українського селянина. Новела показує не лише бідність і неграмотність, але й глибокі психологічні переживання селянина, який зіштовхується з життєвими труднощами. Через розповідь про «море» як символ роз'єднання й перепон, І. Липа порушує теми відчуження, пошуку свого місця у світі та прагнення до свободи.

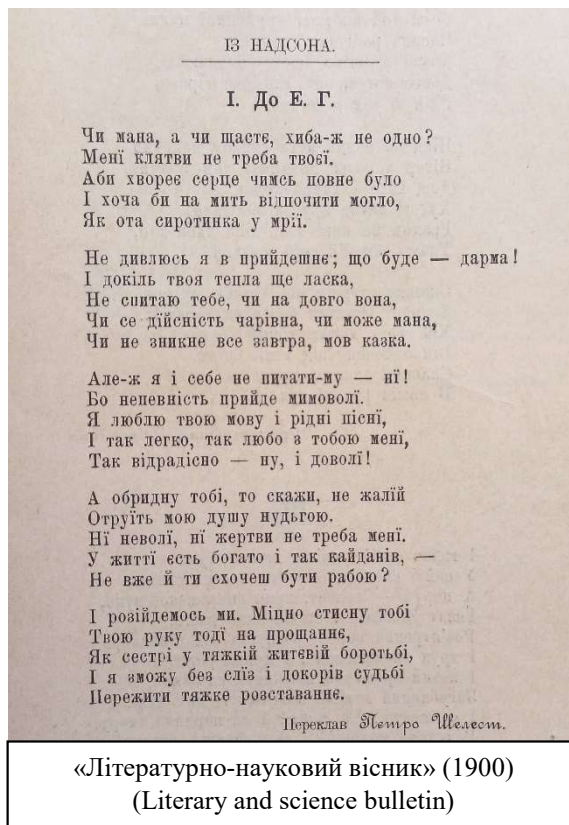
У своїй літературній діяльності І. Липа використовував кілька псевдонімів та криптонімів: М. Марнієнко, Іван Степовик, Міщанин, Петро Шелест, И. Л. тощо.

Як поет та перекладач поезій І. Липа дебютував саме під ім'ям Петро Шелест. Так у «Літературно-науковому віснику» (1900) було опубліковано його вірші «Мій край», «Люблю людей», «Суд визволеного краю». Також вийшов друком переклад вірша С. Я. Надсона «Счастье, призрак ли счастья – не всё ли равно?» (1882) під заголовком «Чи мана, а чи щастє, хіба-ж не одно?». І. Липа присвятив свій переклад «До Є. Г.» (тій самій Єлизаветі Геращенко).

Семен Якович Надсон – талановитий поет, який значну частину свого життя провів в Україні, що вплинуло на його творчість.

У Науковій бібліотеці ОНУ зберігається видання «Чужа жінка», опубліковане І. Липою у 1901 р. під псевдонімом Петро Шелест. В основу оповідання покладені особисті стосунки автора з Єлизаветою Геращенко.

Всі примірники видання «Літературно-наукового вісника» з фонду Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова містять печатки: «У. С. Р. Г. Н. К. О. УКРНАУКА | ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА м. Одеси»⁷ (ЦНБ – так НБ ОНУ називалась у 1924–1930 рр.).

⁷ Тут і далі графіка печаток зберігається.

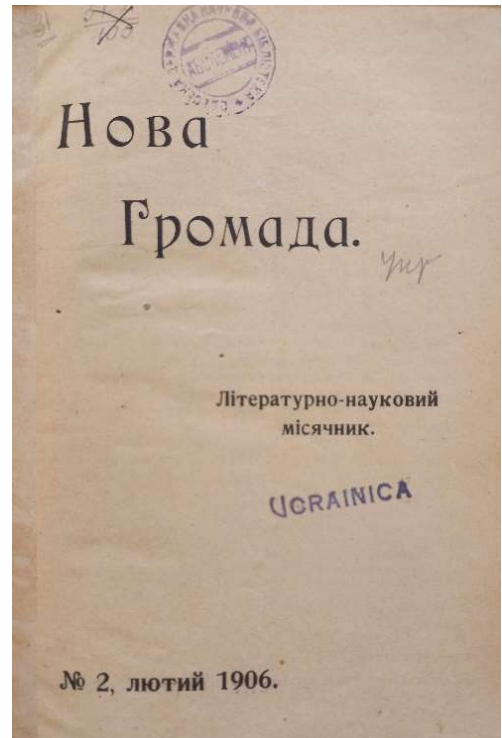
На початку ХХ ст. І. Липа співпрацював із київським літературно-науковим журналом «Нова Громада». У 1906 р. тут було опубліковано його оповідання «Вона не вмирає...». У центрі цього твору – образ невмирущої волі, що долає перешкоди й виривається з темниці до людей, символізуючи незламність духу та прагнення до свободи. Ця ідея відображає ключові мотиви творчості І. Липи – віру в національне відродження та силу людського духу.

Провенанс примірника журналу «Нова Громада» показує його історію побутування. Печатка «Библиотека | Новороссийскаго Университета |» доводить, що книга потрапила до фонду попередника НБ ОНУ у період з лютого 1917 р. по травень 1920 р. Печатка «Ucrainica» засвідчує включення цього журналу до Українського відділу при Центральній науковій бібліотеці (так НБ ОНУ називалась у 1924–1930 рр.)⁸. А печатка «ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА | АБОНЕМЕНТ |» вказує на те, що в часи об'єднання одеських бібліотек у 1930–1933 рр. (ЦНБ, Державної публічної бібліотеки та Української державної бібліотеки ім. Шевченка) під назвою Одеська державна наукова бібліотека (ОДНБ) примірник належав її абонементу.

Саме ЦНБ у ці роки стала абонементом новоствореної ОДНБ. З відкриттям Одеського державного університету (попередник ОНУ) в 1933 р. так званий відділ абонементу перейшов у підпорядкування закладу і книжкові фонди і зараз залишаються у Науковій бібліотеці ОНУ.

Деякі художні твори І. Липи увійшли до літературного збірника «З неволі» (Петербург, 1908), створеного для духовної та матеріальної підтримки українських в'язнів царських тюрем. Попри жорсткі цензурні обмеження для діячів української культури, збірка об'єднала патріотичні твори видатних письменників, зокрема Лесі Українки, Олександра Олеся, А. Кримського, М. Чернявського, М. Коцюбинського, І. Огієнка, Г. Ясинського та багатьох інших. Серед авторів був й І. Липа, чия тюремна лірика, написана під псевдонімом П. Шелеста, займає особливе місце в збірнику. Його вірші «У камеру № 5», «У камеру № 3», «З чужин», «У ночі», «Дорогою» та оповідання «За правдою» пронизані ідеями боротьби за справедливість, любов'ю до рідної землі. Ця збірка стала важливим літературним явищем, що засвідчило силу українського слова навіть в умовах обмежень і заборон.

Примірник видання «З неволі» має, згадані вже раніше, печатки: «У. С. Р. Г. Н. К. О. УКРНАУКА | ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА м. Одеси |»; «ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА | АБОНЕМЕНТ |».

«Нова Громада» (1906) (Nova Hromada)

«З неволі» (1908) (Z nevoli)

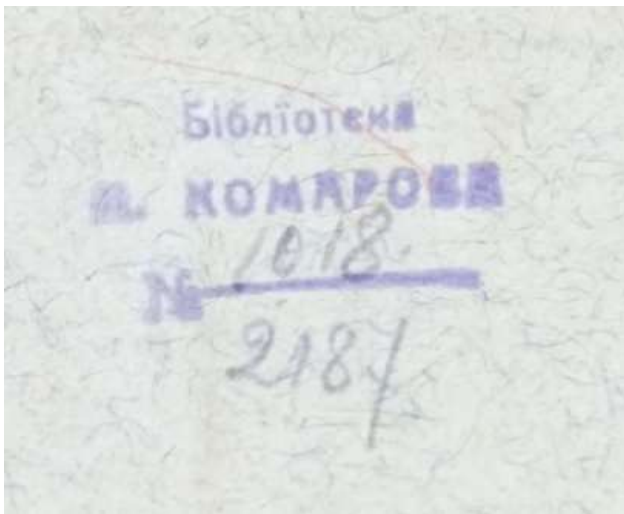
⁸ Детальніше про фонд «Ucrainica» можна переглянути у статті Д. Ревенко «Фонд «Ucrainica» в Одеській Центральній науковій бібліотеці» [11].

Протягом 1909–1914 рр. І. Липа активно співпрацював із київським літературно-науково-громадським журналом «Українська хата». Тут була опублікована його казка «Колесо життя» (1909). У творі порушено національно-патріотичні та філософсько-етичні проблеми. Автор розкриває глибинний сенс людського існування: справжнє визволення від чужої влади, науки чи золота можливе лише через внутрішнє пробудження. Лише духовна свобода, на думку І. Липи, дає людині силу протистояти зовнішнім впливам і творити власну долю.

Примірник з фонду НБ ОНУ також містить печатку «ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА | АБОНЕМЕНТ |».

У 1911 р. І. Липа публікує оповідання «Казкові втіхи» в одному з перших україномовних освітніх журналів – часописі «Світло». Журнал відіграв важливе значення для популяризації української мови та культури в період, коли національні ідеї ще були в процесі формування, а українська інтелігенція прагнула забезпечити культурну незалежність. Твір І. Липи «Казкові втіхи» відзначається глибокою символікою та відображає характерні для автора національно-просвітницькі ідеї. У цьому творі поєднуються елементи казки та моралі, через які І. Липа піднімає важливі для українців питання моральності, національної гідності та важливості духовного розвитку.

Університетський примірник часопису «Світло» має цікавий провенанс. Суперекслібрис на корінці обкладинки «М. К. |» та печатка «Бібліотека | М. Комарова | № |» розкриває ім'я першого власника – Михайла Федоровича Комарова (1844–1913), відомого одеського бібліографа, книгознавця, літературного критика, фольклориста, етнографа, лексикографа, видавця, перекладача та просвітянина. М. Комаров брав активну участь у діяльності одеської «Громади», був одним із засновників (разом із І. Липою, І. Луценком, С. Шелухіним та ін.) і керівників одеської «Просвіти» [1, с. 9–10]. Цілком природно, що примірник журналу «Світло» із твором однодумця та колеги по просвітницькій діяльності став частиною приватної бібліотеки М. Комарова.

Провенанс Михайла Комарова на примірнику часопису «Світло» (1911)/ The provenance of Mykhailo Komarov is preserved on a 1911 issue of Svitlo.

Після смерті М. Комарова його бібліотека стала основою для створеної в Одесі 1920 р. Української державної бібліотеки (УДБ)⁹, це підтверджується печаткою «Українська Державна Бібліотека | УСРР |» на примірнику журналу. З вересня 1922 р. і до 1930 р. бібліотека мала назву Українська державна бібліотека ім. Шевченка [1, с. 12]. Після об'єднання у 1930-х рр. трьох бібліотек, про які вже згадували раніше, примірник журналу

⁹ Про бібліотеку М. Комарова та її передачу до фонду Української державної бібліотеки детальніше можна дізнатися з видання «Бібліотека М. Ф. Комарова» (Одеса, 2014) [1, с. 11-13].

потрапив до фонду ОДНБ і отримав печатку «ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА | АБОНЕМЕНТ |» і зараз зберігається у Науковій бібліотеці ОНУ.

Твори І. Липи виходили й окремими виданнями, серед них «Нові хрести», «Юрасів сад» та «Лада прекрасна».

Повість «Нові хрести» вийшла 1913 р. в електричній друкарні О. Л. Брауде у Полтаві. На звороті титульного аркуша зазначено, що це окремий відбиток з журналу «Життя і знання». І. Липа майстерно поєднує у своєму творі елементи реалістичного зображення і глибоку психологічну інтерпретацію внутрішнього світу героїв.

Примірник видання «Нові хрести» містить печатки: «ОДЕСЬКА | Українська | НАЦІОНАЛЬНА | (бібліотека) | КНИГОЗБІРНЯ |»; «Українська Державна Бібліотека У. Р. С. Р. | ім. Т. Шевченка |»; «У. С. Р. Г. Н. К. О. УКРНАУКА | ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА м. Одеси |». На жаль, не вдалось знайти відомості про Одеську національну книгозбірню, а про бібліотеки УДБ та ЦНБ писали вище.

Казки «Юрасів сад» (1917) та «Лада прекрасна» (1918) вийшли в Одесі в видавництві «Народний стяг», яке І. Липа разом із сином Юрієм засновав у 1917 р. Видавництво знаходилося на вул. Юр'ївській, 17 (сьогодні – вул. Єфімова). Недаремно одеські дослідники

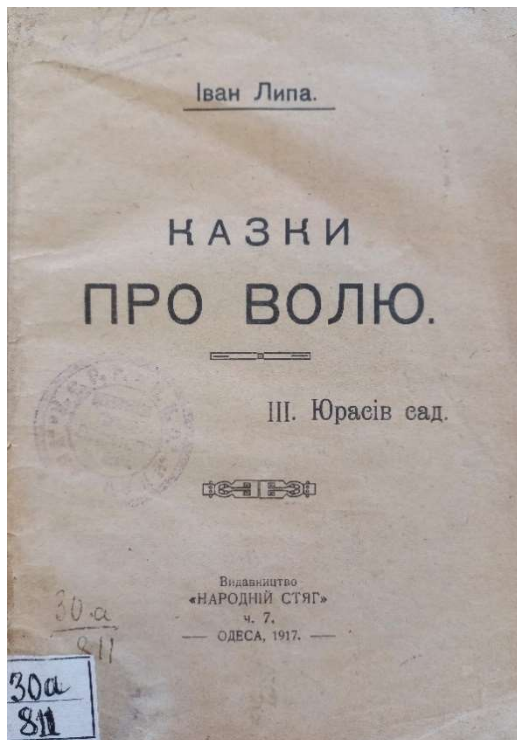
Т. Вінцовський, Є. Джумига та А. Мисечко у праці «Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради» серед адресів активних діячів Центральної Ради зазначають вул. Юр'ївську як адресу І. Липи [4, с. 128]. «Народний стяг» став першим серед українських видавництв Одеси, яке отримало власну видавничу марку, створену відомим графіком Амвросієм Андрійовичем Ждахою (1855–1927) [3, с. 39].

Казку «Юрасів сад» письменник створив для свого сина. Ця книга увійшла до циклу «Казки про волю» (серед них також окремі видання оповідання «Гомін по діброві», «Чайка-небога», «Хапко і Давець» та «Дідова правда»). На титульному листі книги «Лада прекрасна» помилково вказано 1919 рік видання. Насправді книга вийшла у 1918 р., тому що видавництво «Народний стяг» діяло лише до цього року. Обидва твори глибоко пронизані національною ідеєю, а художні образи Саду і Лади символізують Україну, втілюючи прагнення до свободи, гармонії та національного відродження. Примірники обох видань із фонду НБ ОНУ містять печатки бібліотеки ЦНБ: «У. С. Р. Г. Н. К. О. УКРНАУКА | ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА м. Одеси |». Окрему увагу слід приділити публіцистиці І. Липи. У грудневому номері за 1905 р. українського інформаційного

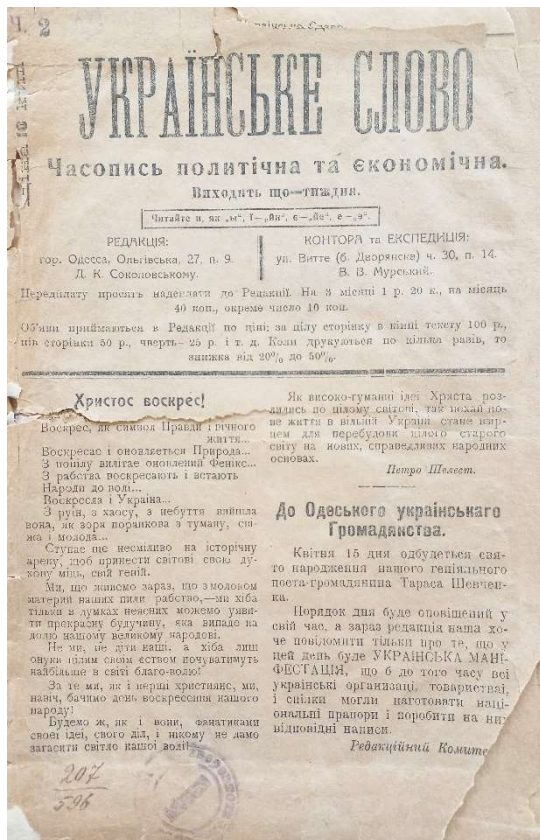
двотижневика «Ruthenische Revue», що виходив у Відні німецькою мовою, була опублікована його публіцистична праця «Für die Autonomie der Ukraine». Матеріали з цього видання

«Нові хрести» (Полтава, 1913) (Novi hresty)

«Юрасів сад» (1917) (Jurassic garden)

передруковували у пресі Німеччини, Франції, Італії, Іспанії, Швеції, Норвегії та Японії [14]. У своїй роботі, присвяченій українському національному питанню, І. Липа аналізує можливості та перспективи здобуття Україною автономії, враховуючи історичні, культурні та геополітичні чинники.

Примірник журналу «Ruthenische Revue» потрапив у фонд НБ ОНУ до лютого 1917 р., про що свідчить печатка «БИБЛИОТ. ИМПЕРАТ. НОВОРОС. УНИВЕРСИТЕТА». А в 1930-ті рр. набув ще печатку абонементу ОДНБ «ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА | АБОНЕМЕНТ |».

У журналі «Українська хата» І. Липа публікує біографічний нарис «Іван Манжура» у № 5–6 за 1909 р. У НБ ОНУ зберігається лише 6-ий номер журналу, в якому розміщено продовження нарису. І. Липа у своїй праці аналізує оригінальні поезії з єдиної прижиттєвої збірки «Степові думи та співи» Івана Івановича Манжури (1851–1893) – українського поета, фольклориста, етнографа, журналіста, лексикографа, перекладача. І. Манжура активно досліджував народну творчість, збираючи

матеріали про обрядові танці, веснянки та соціально-побутові пісні. Його доробок налічує близько

«Українське слово» (1917) (Ukrain'ske slovo)

900 українських народних пісень [9]. І. Липа зазначає, що його поетичні твори пронизані ліризмом і глибокими внутрішніми переживаннями автора.

Примірник журналу «Українська хата» має печатку «ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА | АБОНЕМЕНТ |».

У березні 1917 р. І. Липа спільно з журналістом і громадсько-політичним діячем Володимиром Васильовичем Мурським (1888–1935) заснував одеську газету «Українське слово» [7, с. 196]. Вона виходила під егідою Одеського українського керівничого комітету, який очолював громадський і державний діяч, правознавець, історик та літератор Сергій Павлович Шелухін (1864–1938)¹⁰ Головним редактором видання став Володимир Чехівський, лідер Української соціал-демократичної робітничої партії. Газета висвітлювала політичні, економічні, військові та культурні питання відіграючи важливу роль в історії української преси [10].

У газеті «Українське слово» І. Липа представив свої публіцистичні праці. Зокрема, у статті «Христос Воскрес!» він порівнював воскресіння українського народу з воскресінням

«Ruthenische Revue» (1905)

¹⁰ Детальніше про С. Шелухіна та його праці див. статтю Великодної Г. В. «Праці Сергія Павловича Шелухіна (на матеріалі фондів НБ ОНУ)» [2] та віртуальну виставку «Сергій Павлович Шелухін (1864–1938): 160 років від дня народження українського державного та громадського діяча, правознавця, історика та педагога» [12].

Христа, а в тексті «Український народ!» пристрасно закликав до пробудження національної свідомості.

Університетський примірник газети «Українське слово» надійшов до фонду бібліотеки Новоросійського університету в першій чверті XX ст. (роки існування НУ – з лютого 1917 р. по травень 1920 р.), про це свідчить печатка «Библиотека Новороссийского Университета».

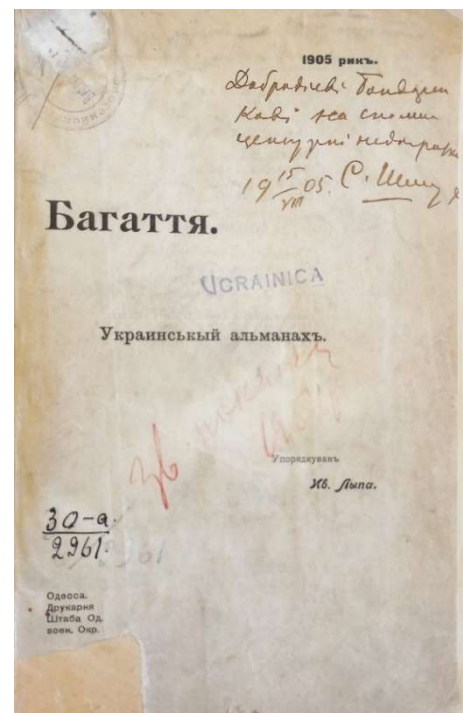
Окрему частину творчого доробку І. Липи складають спогади. У журналі «Українська хата» він опублікував праці «Пам'яті Насті Грінченкової» (1909) та «Ессе Номо: (пам'яті Бориса Грінченка)» (1910), присвячені видатним діячам української культури. Борис Дмитрович Грінченко (1863–1910) – видатний письменник, літературознавець, фольклорист, мовознавець і громадсько-культурний діяч. Був одним із засновників «Братства тарасівців» та Української радикальної партії (1905), очолював Всеукраїнську учительську спілку (1905–1907), а також був головою товариства «Просвіта» (1906–1909) [6]. Він активно працював на благо української культури та освіти. Помер в Італії, перебуваючи на лікуванні. Його донька, Анастасія Борисівна Грінченко (1884–1908 р.), також брала активну участь у літературному та громадському житті України кінця XIX – початку XX ст. [8, с. 144]. Вона зазнала переслідувань і померла від хвороби. У своїх спогадах І. Липа змальовує їх не як письменників чи політичних діячів, а насамперед як простих українських інтелігентів, які самовіддано служили народові, присвятивши життя просвіті, культурному розвитку та утвердженню національної самосвідомості.

І. Липа не лише писав художні та публіцистичні твори, а й активно займався рецензуванням нових книг, що було важливою частиною його культурної й просвітницької діяльності. Його критичні огляди охоплювали як прозу, так і поезію сучасників, сприяючи розвитку української літератури. Зокрема, він рецензував оповідання Михайла Коцюбинського в одеському журналі «Южные записки» (1904), аналізував збірку художніх творів «Універсальна бібліотека» у журналі «Українська хата» (1910), а також висвітлював збірку віршів «Перевесло» Андрія Бобенка у «Літературно-науковому віснику» (1914). Його рецензії не лише оцінювали художню цінність творів, а й визначали їхнє місце в тогочасному літературному процесі.

Окремо варто відзначити, що І. Липа разом із Сергієм Шелухіним, Іваном Луценком та Миколою Вороним став співзасновником видавничого гуртка «Одеська літературна спілка», який відіграв важливу роль у розвитку українського книговидавництва та літературного життя міста [Детальніше див.: 13, с. 195]. Протягом кількох років діяльності гурток видав низку важливих альманахів української модерної літератури, зокрема «З-над хмар і долин» (1903) та «Багаття» (1905), а також опублікував два томи творів Олександра Плюща (1911), сприяючи поширенню української літератури та розвитку національного видавничого руху.

Іван Липа також проявив себе як упорядник, відіграючи важливу роль у формуванні літературного процесу. Зокрема, у 1905 р. в Одесі він працював над літературно-художнім альманахом «Багаття», що об'єднав твори письменників із різних регіонів України – Галичини, Буковини та Наддніпрянської України, підкреслюючи єдність національної літератури. Завдяки цій праці альманах став не лише майданчиком для творчого самовираження письменників, а й своєрідним містком між різними частинами України, сприяючи культурному діалогу та зміцненню національної свідомості.

У НБ ОНУ зберігаються 2 примірники альманаху з печатками: «БИБЛИОТ. ИМПЕРАТ. НОВОРОС.

«Багаття» (Одеса, 1905) (Bagattia, Odesa)

УНИВЕРСИТЕТА»; «Бібліотека Новоросійського університету» та «Ucrainica». Один із примірників містить дарчий надпис Сергія Шелухіна: «Добродієві Бондаренкові на спомин цензурні недоправки | 19 15/VIII 05 С. Шелухін [підпис]».

Не дивно, що на примірнику цього видання розміщено надпис Сергія Шелухіна, який подарував книгу Івану Михайловичу Бондаренку (1873–1911) – історику-медієвісту, літературознавцю, досліднику української культури, випускнику Імп. Новоросійського університету. Разом із І. Липою вони активно долучалися до діяльності одеських громадських організацій, зокрема «Просвіти» (1905–1909), «Українського клубу» (1910–1913) тощо, сприяючи культурному та національному відродженню. І. Бондаренко також був членом Українського наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Києві та відігравав важливу роль у книгообміні між НТШ і Новоросійським університетом (сьогодні – Одеський національний університет) [2]. Ймовірно, саме завдяки такому обміну один із примірників альманаху «Багаття» потрапив до фонду Наукової бібліотеки ОНУ, зберігши пам'ять про тісні наукові та культурні зв'язки між інтелектуалами того часу.

Отже, історія надходження творів І. Липи до університетської бібліотеки свідчить про сталість зацікавлення ними та їхню цінність у науковому й культурному просторі Одеси.

У підсумку треба зазначити, що літературна спадщина І. Липи відіграла важливу роль у відродженні української культури та формуванні національної свідомості. Його прижиттєві видання стали невід'ємною частиною літературного процесу кінця XIX – початку XX ст. Художні твори І. Липи, зокрема казки та оповідання, пронизані символізмом і глибоким патріотизмом. Вони відображають боротьбу за свободу, моральні й духовні цінності українського народу, акцентуючи увагу на важливості національної самосвідомості. Публіцистичні праці відображають глибокий аналіз суспільно-політичних процесів та заклик до національного пробудження. Спогади про видатних діячів культури є важливим джерелом для вивчення інтелектуального середовища того часу. Творчість І. Липи залишається актуальною, адже відображає національні ідеали, які продовжують надихати сучасне покоління.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікт інтересів щодо публікації цього рукопису відсутній. Крім того, він запевнює, що повністю дотримувався етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Бібліотека М. Ф. Комарова : кат. колекції Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького / Одес. нац. наук. б-ка ім. М. Горького ; упоряд.: Н. А. Бродецька, Н. О. Яцун ; ред. І. С. Шелестович. Одеса : видавець СПД Бровкін О. В., 2014. 322 с., 12 с. іл.
2. Великодна Г. В. Праці Сергія Павловича Шелухіна (на матеріалі фондів НБ ОНУ). *Biblio-Колегіум*. 2024. Вип. 18. URL: <https://minilib.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/99> (дата звернення: 10.02.2025).
3. Видавнича спадщина українського ренесансу : кат. вист. / авт.-упоряд.: О. Л. Ляшенко, І. М. Усатенко ; наук. ред. та авт. вступ. ст. канд. філол. наук В. П. Сасенко ; відп. ред. М. О. Подрезова ; бібліогр. ред.: О. С. Мурашко, канд. іст. наук О. В. Полевщикова ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. Одеса : «Одеський національний університет», 2011. 86 с. : іл.
4. Вінцовський Т. С., Джумига Є. Ю., Мисечко А. І. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : наукові нариси. Одеса : Фенікс, 2010. 154 с.
5. Гандзій О. А. «Як моральний чоловік ви повинні взяти її до себе. Я всякі обов'язки із себе складаю». *Gazeta.ua*. 2023. URL: https://gazeta.ua/articles/history-journal/_ak-

[moralnij-cholovik-vi-povinni-vzyati-yiyi-do-sebe-a-vsyaki-obov'yazki-iz-sebe-skladayu/1162588](https://esu.com.ua/article-31898)

(дата звернення: 24.02.2025).

6. Грінченко Борис Дмитрович / Н. В. Левчик. *Енциклопедія Сучасної України*. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: <https://esu.com.ua/article-31898> (дата звернення: 24.02.2025).

7. Качкан В. А. Посланник на ниву слова (Іван Липа в освітленні нових історичних джерел та матеріалів. *Народознавчі зошити*. 2010. № 1/2. С. 182–202.

8. Клименко Н. П. Львівський період життя Насті Грінченко : сторінки з біографії. *Краєзнавство*. 2012. № 4. С. 144–154.

9. Манжура Іван Іванович. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Манжура_Іван_Іванович (дата звернення: 10.02.2025).

10. Одеський шлях української революції в часописах 1917–1922 рр. : за матеріалами Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова : вірт. вист. / О. С. Мурашко, А. С. Ложешник. URL: <https://lib.onu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/12/Ukrayinska-revoljutsiya1.pdf> (дата звернення: 24.02.2025).

11. Ревенко Д. В. Фонд «Ucrainica» в Одеській Центральній науковій бібліотеці. *Biblio-Колегіум*. 2017. Вип. 11. URL: <https://minilib.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/44> (дата звернення: 24.02.2025).

12. Сергій Павлович Шелухін (1864–1938): 160 років від дня народження українського державного та громадського діяча, правознавця, історика та педагога : вірт. вист. / Г. В. Великодна. 2024. URL: <https://lib.onu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/10/Sergij-Pavlovych-SHeluhin-1864-1938.pdf> (дата звернення: 24.02.2025).

13. Шелухін С. П. Українство 80-х років XIX ст. і мої зносини з Іваном Франком. *Спогади про Івана Франка*. Львів : Каменяр, 1997. С. 184–199.

14. Ruthenische Revue (газета). *Вікіпедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Ruthenische_Revue_\(газета\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Ruthenische_Revue_(газета)) (дата звернення: 10.02.2025).

G. V. VELYKODNA,

Head of the Rare Books and Manuscripts Sector

e-mail: library@onu.edu.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-8796-7702>

Odessa I. I. Mechnikov National University,
24 Preobrazhenska St., Odessa, 65082, Ukraine

LIFETIME EDITIONS OF I. L. LYPA'S WORKS IN THE COLLECTIONS OF THE SCIENTIFIC LIBRARY OF THE ODESSA I. I. MECHNIKOV NATIONAL UNIVERSITY

Research aim. The article aims to study the lifetime editions of Ivan Lypa's works kept in the collection of the Scientific Library of the Odessa I. I. Mechnikov National University as well as to analyze their significance for Ukrainian literature and the author's social and cultural activities. The role of these editions in the formation of national consciousness and their influence on the development of Ukrainian book publishing is determined.

Research methodology. The study applied general scientific approaches, the method of historiographic analysis and synthesis as well as basic methods of historical research.

Scientific novelty. Lifetime editions of Ivan Lypa's works from the holdings of the Scientific Library of the Odessa I. I. Mechnikov National University were studied for the first time, as part of a special bibliographic study. Special attention is paid to valuable provenance, thanks to which the history of each copy can be traced.

Conclusions. I. Lypa's works and activities became an important stage in the development of Ukrainian culture and national consciousness. His oeuvres reveal moral, social and national themes, actively contributing to the popularization of Ukrainian literature. Lypa's publications during his lifetime are important sources for studying national revival, and his struggle for freedom and justice

had a great influence on patriotic education. The Scientific Library of the Odessa I. I. Mechnikov National University acquired copies of his works during different stages of its development, which confirms their significance in the cultural and scientific context. Ivan Lypa's heritage continues to inspire awareness of Ukrainian identity.

Key words: *Ivan Lypa, lifetime publications, provenance, stamps, Scientific Library of the Odessa I. I. Mechnikov National University.*

References

1. Library of M. F. Komarov : catalog of the collection of the M. Gorky Odessa National Scientific Library / comp.: N. A. Brodetska, N. O. Yatsun. Odesa : publisher SPD Brovkin O. V., 2014. 322 p., 12 p. ill. (in Ukrainian)
2. Velykodna G. Works of Sergei Pavlovich Shelukhin (based on materials from the collections of the National Library of ONU). *Biblio-Collegium*. 2024. Issue 18. URL: <https://minilib.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/99> (Accessed 10.02.2025). (in Ukrainian)
3. Publishing heritage of the Ukrainian Renaissance: catalogue of works / author-editor: O. L. Lyashenko, I. M. Usatenko. Odesa: «Odessa National University», 2011. 86 p. : ill. (in Ukrainian)
4. Vintskovskiy T., Dzhumyga E., Mysechko A. Ukrainian military formations in Odessa during the time of the Central Rada (March 1917 – April 1918) : scientific essays. Odesa : Fenix, 2010. 154 p. (in Ukrainian)
5. Gandziy O. «As a moral man, you should take her in. I am taking all my responsibilities off myself». *Gazeta.ua*. 2023. URL: https://gazeta.ua/articles/history-journal/_ak-moralnij-cholovik-vi-povinni-vzyati-yiyi-do-sebe-a-vsyaki-obovyazki-iz-sebe-skladayu/1162588 (Accessed 24.02.2025). (in Ukrainian)
6. Grinchenko Borys Dmytrovych / N. V. Levchyk. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2006. URL: <https://esu.com.ua/article-31898> (Accessed 24.02.2025). (in Ukrainian)
7. Kachkan V. Messenger to the Field of Words (Ivan Lypa in the Light of New Historical Sources and Materials). *Ethnographic Notebooks*. 2010. No. 1/2. Pp. 182–202. (in Ukrainian)
8. Klymenko N. The Lviv period of Nastya Grinchenko's life : pages from her biography. *Local History*. 2012. No. 4. Pp. 144–154. (in Ukrainian)
9. Manzura Ivan Ivanovich. *Wikipedia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Манжура_Іван_Іванович (Accessed 10.02.2025). (in Ukrainian)
10. Odessa path of the Ukrainian revolution in magazines of 1917–1922 : based on materials from the Scientific Library of the I. I. Mechnikov National University of Ukraine : virtual exhibition / O. S. Murashko, A. S. Lozheshnyk. URL: <https://lib.onu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/12/Ukrayinska-revolutsiya1.pdf> (Accessed 24.02.2025). (in Ukrainian)
11. Revenko D. The Ucrainica Fund in the Odessa Central Scientific Library. *Biblio-Collegium*. 2017. Issue 11. URL: <https://minilib.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/44> (Accessed 24.02.2025). (in Ukrainian)
12. Serhiy Pavlovych Shelukhin (1864–1938) : 160 years since the birth of the Ukrainian state and public figure, jurist, historian and teacher: virtual exhibition / G. V. Velikodna. 2024. URL: <https://lib.onu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/10/Sergij-Pavlovych-SHELuhin-1864-1938.pdf> (Accessed 24.02.2025). (in Ukrainian)
13. Shelukhin S. Ukrainians in the 80s of the 19th century and my relations with Ivan Franko. *Memories of Ivan Franko*. Lviv : Kamenyar, 1997. Pp. 184–199. (in Ukrainian)
14. Ruthenische Revue (newspaper). *Wikipedia*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Ruthenische_Revue_\(gazeta\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Ruthenische_Revue_(gazeta)) (Accessed 10.02.2025).

Текст надійшов до редакції 11.03.2025. / The text was received by the editors 11.03.2025.

Текст затверджено до друку 12.04.2025. / The text is recommended for printing 12.04.2025.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-07>

УДК 930.253:[378.4.093.5:930](477.54-25):929Слюсарський

М. В. ПРОЦЕНКО, аспірант кафедри історіографії,
джерелознавства та археологіїe-mail: m.protsenko@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5236-4947>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна**НОВІ ДОКУМЕНТИ З БІОГРАФІЇ ІСТОРИКА
А. Г. СЛЮСАРСЬКОГО (1900/1901–1980).**

Мета дослідження. Провести огляд і аналіз документів з аспірантської справи доктора історичних наук, професора багаторічного декана (1947–1962 рр.) історичного факультету Харківського державного університету імені О. М. Горького (у наш час – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) А. Г. Слюсарського.

Методологія дослідження. При роботі над статтею було використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також спеціально-історичні: історико-біографічний, історико-порівняльний та історико-типологічний методи.

Наукова новизна. Введення до наукового обігу нових документів, віднайдених в Архіві ХНУ імені В. Н. Каразіна, що дозволяють реконструювати частину аспірантських років життя А. Г. Слюсарського у Харкові, зокрема підготовку до захисту дисертаційного дослідження на тему: «Комітети незаможних селян України в період 1920–1921 р.р. (до НЕП'у)». У справі містяться його автобіографія, листок, який відображає його трудовий шлях тощо.

Висновки. Всі документи у цій справі можна розділити тематично на ті, які присвячені його біографії, офіційні документи щодо захисту дисертації, а також листування (зокрема, лист до проректора з наукової роботи університету І. М. Буланкіна). Ці матеріали розташовані у справі не за хронологією. Можна припустити, що це пов'язано з тим, що під час Другої світової війни університет був евакуйований до м. Кзил-Орда (Казахстан), і у довоєнній аспірантській справі А. Г. Слюсарського могли не зберегтися певні документи, тому її збирали наново вже після повернення університету до Харкова у 1943 р. У сукупності подібні біографічні документи надають цінну інформацію про життя та діяльність, а також з'ясувати механізми захисту дисертацій у роки Другої світової війни. Антон Григорович є прикладом людини, яка, не дивлячись на життєві перепони, йшла до своєї мети і досягла її.

Ключові слова: А. Г. Слюсарський, історична наука, Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, біографія, архівні джерела.

Як цитувати: Проценко М. В. Нові документи з біографії історика А. Г. Слюсарського (1900/1901–1980). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2025. Вип. 40. С. 63-67. DOI: : <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-07>

In cites: Protsenko M. V. (2025) New Documents for the Biography of the Historian A. H. Slyusarsky (1900/1901–1980). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 40, (63-67), DOI: : <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-07> (in Ukrainian)

Вивчення і актуалізація біографій вчених є доволі важливою справою. Завдяки ним можна простежити як творчий шлях, так і віднайти певні факти з біографії, які, можливо, вплинули на життєві погляди або наукові зацікавлення дослідника. У центрі нашої уваги Антон Григорович Слюсарський – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету ХДУ імені О. М. Горького (нині – ХНУ імені В. Н. Каразіна) у 1947–1962 рр. Його біографія цікава тим, що ця людина вже з малих років стала свідком, а згодом і учасником кількох масштабних соціальних потрясінь: Перша світова війна 1914–1918 рр., Громадянська війна 1917–1921 рр., Друга світова війна 1939–1945 рр. У зв'язку з цим, він був вимушений змінювати місця свого проживання: його рідне с. Свинюхи на Волині, Одеса, Київ, Харків. Під час Другої світової війни він переїхав разом з університетом до м. Кзил-Орда (нині – м. Кизилорда, Республіка Казахстан), потім проходив службу у лавах Червоної армії у різних містах Середньої Азії. Не дивлячись на це, Антон Григорович зумів стати знаним істориком, дослідником Слобідської України і зробити собі в цілому блискучу кар'єру.

Його біографія публікувалася у різноманітних виданнях, як-от «Учені вузів Української РСР», «Радянська енциклопедія історії України», «Історики Харківського університету» [2; 3; 4] тощо, у 1992 р. було опубліковано біобіографічний покажчик [1], присвячений йому і т. д. Проте комплексного дослідження, яке присвячене вченому і зокрема його докладній біографії на даний час немає. Історіографія, присвячена постаті історика, базується в основному на окремих біографічних довідках в енциклопедичних і довідкових виданнях.

У даній статті ми зосередимося на документах, присвячених навчанню в аспірантурі А. Г. Слюсарського. Вони були виявлені нами в архіві ХНУ імені В. Н. Каразіна у його аспірантській справі. Ці матеріали представляють цінність тим, що завдяки ним нам вдалося більш докладно описати цей період життя вченого, звернути увагу на деякі цікаві факти з його біографії, які раніше не були оприлюдненими. Всі документи у цій справі можна розділити тематично на ті, які присвячені його біографії (зокрема автобіографія), офіційні документи щодо захисту дисертації (оголошення про захист, відгуки опонентів, тези роботи тощо), а також листування (лист до проректора з наукової роботи університету І. М. Буланкіна). Зазначимо, що ці матеріали розташовані у справі не за хронологією. Можна припустити, що це пов'язано з тим, що під час Другої світової війни університет був евакуйований до м. Кзил-Орда (Казахстан), і у довоєнній аспірантській справі А. Г. Слюсарського могли не зберегтися певні документи, і її збирали наново вже після повернення університету у 1943 р. Сама ж справа була остаточно сформована у 1945 р. (це зазначено на титульному аркуші).

Варто зазначити, що одразу на титульному аркуші справи нами була виявлена помилка. Справа в тому, що на ньому зазначена невірна дата захисту дисертації А. Г. Слюсарським, а саме – 27 жовтня 1944 р., тоді як насправді він захистив свою роботу 19 травня 1945 р. (на титульному аркуші цей день відзначений, як дата затвердження). Ймовірно, мався на увазі не власне день захисту, а дата початку формування цієї справи. Всього до справи прикріплено 52 аркуші різноманітних документів, що стосуються аспірантських років майбутнього декана історичного факультету* і вони дають змогу детально відтворити той період у житті вченого, оскільки наразі про нього відомо небагато.

Розпочинається справа з листа А. Г. Слюсарського тодішньому проректору з наукової роботи університету І. М. Буланкіну (1901–1960), якого знав особисто ще з довоєнних років, з проханням розглянути можливість захисту його дисертації на якомусь з засідань університетської вченої ради. Лист датований 20 вересня 1944 р. і був відправлений з м. Термез (нині – Республіка Узбекистан), де він перебував на службі у Червоній армії. Перед цим, 23 серпня 1944 р. він подав заяву з тим же проханням до наукової частини університету (арк. 3 у справі). Виходячи з тексту цього листа, Антон Григорович зробив це особисто,

* Зазначимо, що Харківський університет був не першим закладом, у якому А. Г. Слюсарський навчався в аспірантурі. До цього з вересня 1929 р. по вересень 1931 р. він навчався в аспірантурі при Всеукраїнському історичному музеї імені Т. Г. Шевченка (у наш час — Національний музей історії України) у Києві. Тема його дисертації і науковий керівник у той період наразі невідомі.

оскільки у той час перебував у Харкові, ймовірно у відпустці. Він писав, що був у місті у 20-х числах серпня і хотів особисто зустрітися з проректором, але зробити цього не вдалося [5, Личное дело Слюсарского Антона Григорьевича. 1945-й год, арк. 1].

Після цього листа до справи прикріплено два звернення А. Г. Слюсарського до наукової частини університету з проханням прийняти до розгляду його дисертацію, датовані 1941 і 1944 рр. Першу таку заяву він подав перед початком радянсько-німецької війни, а саме 25 травня 1941 р. Його дисертація мала назву «Комітети незаможних селян України в період 1920–1921 р.р. (до НЕП'у)» (науковий керівник невідомий, можливо його не було). Захист мав відбутися 29 вересня 1941 р. (наказ № 83/68) о 14:00 на засіданні Вченої ради історичного факультету, але був скасований через евакуацію університету. Опонентами на захисті мали бути к. і. н., доц. І. Д. Бойко (1899–1971) і к. і. н., доц. М. А. Рубач (1899–1980) [5, Личное дело Слюсарского Антона Григорьевича. 1945-й год, арк. 2-6]. У його аспірантській справі також знаходиться чернетка (або один з перших варіантів) рецензії І. Д. Бойка і короткий відгук М. А. Рубача (обидва – позитивні) [5, Личное дело Слюсарского Антона Григорьевича. 1945-й год, арк. 23-39]. Частина рецензії І. Д. Бойка набрана на друкарській машинці і в ній містяться виправлення чорнилами самого автора. Інша її частина написана від руки, тому з цього ми можемо зробити висновок, що це не остаточний її варіант.

Звертає на себе увагу документ, який має назву «Особистий листок з обліку кадрів», датований 22 травня 1941 р. З нього можна дізнатися інформацію щодо його трудового шляху та деякі інші відомості про нього. Наприклад, є інформація про знання мов, розділена на дві графи: іноземні мови і мови народів СРСР. Так, А. Г. Слюсарський добре володів українською та російською мовами і слабо знав польську, чеську та німецьку мови. Оскільки він був уродженцем Волині, то цілком можливо, що три останні мови він міг чути і трохи знати завдяки своїй малій батьківщині. Також з документу можна дізнатися про партійні стягнення, які накладалися на Антона Григоровича. 3 січня 1934 р. отримав догану від керівництва Оржицького РК КП(б)У за «незабезпечення своєчасної перевірки педагогічних кадрів в районі», а 10 травня того ж року – сувору догану «за порушення агрономічних правил» [5, Личное дело Слюсарского Антона Григорьевича. 1945-й год, арк. 8]. Хоча у своїй автобіографії від 25 травня 1941 р. А. Г. Слюсарський зазначав, що партійних стягнень не мав. Скоріше за все, ці санкції були з часом з нього зняті. Крім того, тут зазначено, що він був знятий з військового обліку через хворобу до листопада 1940 р., а 19 листопада 1940 р. був знову взятий на облік [5, Личное дело Слюсарского Антона Григорьевича. 1945-й год, арк. 8].

У справі знаходиться список публікацій А. Г. Слюсарського, датований 25 травня 1941 р., і який налічує 10 позицій. При цьому 9 праць були опубліковані, а одна подана до друку. Деякі однакові з них були надруковані у різних виданнях. Їх можна віднести до партійних заміток, оскільки на той час Антон Григорович власне займався партдіяльністю. Ці публікації охоплюють період з 1932 по 1941 рр. і цей документ є важливим, оскільки демонструє початок формування бібліографії на той час ще майбутнього вченого [5, Личное дело Слюсарского Антона Григорьевича. 1945-й год, арк. 13].

Далі йдуть матеріали, які стосуються безпосередньо дисертації, зокрема анотація роботи, де вказана її структура і сторінки розділів та інших компонентів роботи. Також в аспірантській справі А. Г. Слюсарського містяться тези його дослідження, які відображають його хід та основні положення і висновки, які були отримані [5, Личное дело Слюсарского Антона Григорьевича. 1945-й год, арк. 14-18].

Після того містяться кілька характеристик Антона Григоровича як викладача (скоріше за все, вони також були потрібні для захисту дисертації), зокрема від історичного факультету ХДУ імені О. М. Горького (датована 15 вересня 1941 р.) і від Міжобласного колгоспного технікуму (реорганізований Український комуністичний сільськогосподарський університет імені Артема), датована 26 травня 1941 р., де А. Г. Слюсарський довгий час працював за основним місцем роботи. У факультетській характеристиці було зазначено, що він читав самостійний курс історії СРСР на літературному та історичному факультетах, і зі своєю роботою впорався добре (слово «добре» підкреслено олівцем). Також відзначено

дисциплінованість викладача і активну участь у громадському житті університету і Харкова [5, Личное дело Слюсарского Антона Григорьевича. 1945-й год, арк. 19]. У характеристиці з технікуму зазначено майже те саме, однак тут вже підкреслені і наукові здібності Антона Григоровича, зокрема те, що він «... є зростаючим науковим працівником», а також, що він неодноразово преміювався за гарну постановку викладання [5, Личное дело Слюсарского Антона Григорьевича. 1945-й год, арк. 20].

У справі також містяться різноманітні документи щодо підготовки до захисту дисертації А. Г. Слюсарським. У зв'язку з евакуацією університету до м. Кзил-Орда, захист його роботи не відбувся у 1941 р., як спочатку планувалося. Проте у 1944 р. цей процес відновився за ініціативи Антона Григоровича, який вочевидь мав на меті стати кандидатом наук попри всі складнощі, які спіткали його на цьому шляху. Отже, серед таких документів ми бачимо, наприклад, протокол засідання кваліфікаційної комісії історичного факультету з приводу допуску дослідження А. Г. Слюсарського до захисту. Це засідання відбулося 27 жовтня 1944 р. До складу комісії входили голова М. М. Пакуль (1880–1953) і члени С. А. Семенов-Зусер (1887–1951) та І. Д. Бойко (1899–1971). Було прийняте рішення про допуск Антона Григоровича до захисту і призначено опонентів: І. Д. Бойка та С. М. Королівського (1904–1976) [5, Личное дело Слюсарского Антона Григорьевича. 1945-й год, арк. 48].

Захист кандидатської дисертації А. Г. Слюсарського був призначений на засідання Вченої ради 19 травня 1945 р. і відбувався у залі засідань університету за адресою: вул. Вільної Академії (нині – Університетська), 16. При цьому, у той же день на цій же раді мали відбутися ще два захисти дисертацій: на ступінь кандидата філологічних наук мав захищатися І. М. Нагибін (1883–1950), а також на ступінь кандидата біологічних наук Л. Є. Крамаренко (інформацію про нього не знайдено, а дисертація не зберіглася у ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна) [5, Личное дело Слюсарского Антона Григорьевича. 1945-й год, арк. 6].

Згідно з протоколом захисту, який також міститься в аспірантській справі А. Г. Слюсарського, він відбувся успішно з наступними результатами: всього голосували 42 члени ради, голосів «за» – 36, «проти» – 2, утрималися – 2, недійсних бюлетенів – 2. Про це свідчить виписка з протоколу засідання Вченої ради університету, яка датована 23 травня 1945 р. і підписана вченим секретарем університету С. П. Браславським (1913–?) [5, Личное дело Слюсарского Антона Григорьевича. 1945-й год, арк. 51]. Головував на засіданні хімік Є. С. Хотинський (1877–1959), членами комісії були математик А. К. Сушкевич (1889–1961) та біолог Е. Є. Уманський. Таким чином, у 44 роки вчений, через 10 днів після завершення радянсько-німецької війни, після довгих життєвих випробувань, отримав науковий ступінь. Втім, йому майже 3 роки (до 1948 р.) довелося очікувати затвердження захисту і диплома кандидата наук від ВАК [5, Опись личных дел профессорско-преподавательского состава, уволенных в 1979–1989 гг. Спр. 288. Отдел кадров. Слюсарский Антон Григорьевич, арк. 6].

Таким чином, ці нові документи, які були виявлені нами в Архіві ХНУ імені В. Н. Каразіна, дають нам змогу відкрити, а подекуди уточнити факти з біографії А. Г. Слюсарського. Вони дають нам змогу простежити та проаналізувати його складний шлях до захисту кандидатської дисертації. Антон Григорович є прикладом людини, яка, не дивлячись на життєві перепони, йшла до своєї мети і досягла її. Після захисту своєї роботи він багато років обіймав посаду декана історичного факультету тодішнього ХДУ імені О. М. Горького – з 1947 по 1962 рр., виконував інші професійні і громадські доручення.

Конфлікт інтересів.

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Антон Григорович Слюсарський – професор Харківського університету: Біобібліографічний покажчик. Харків: ХДУ, 1992. 20 с.
2. Слюсарський Антон Григорович. *Історики Харківського університету: бібліографічний довідник (1905–2012 рр.)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 226.
3. Слюсарський Антон Григорович. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ, 1972. Т. 4. С. 124.
4. Слюсарський Антон Григорович. *Учені вузів Української РСР*. Київ, 1968. С. 397-398.
5. Архів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

M. V. PROTSENKO, PhD student at the Department of Historiography, Source Studies and Archeology
e-mail: m.protsenko@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5236-4947>

V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

NEW DOCUMENTS FOR THE BIOGRAPHY OF THE HISTORIAN**A. H. SLYUSARSKY (1900/1901–1980)**

Research aim. To review and analyse the documents from the postgraduate file of A. H. Sliusarskyi, Doctor of Historical Sciences, Professor, long-time Dean (1947–1962) of the History Department of the O. M. Gorky Kharkiv State University (nowadays – V. N. Karazin Kharkiv National University).

Methodology. The article was based on general scientific methods of analysis and synthesis, as well as special historical methods: historical and biographical, historical and comparative, and historical and typological methods.

Scientific novelty. The introduction into scientific circulation of new documents found in the Archives of V. N. Karazin Kharkiv National University, which allow us to reconstruct part of the postgraduate years of A. H. Slyusarsky's life in Kharkiv, in particular, the preparation for the defence of his dissertation research on the topic: “Committees of Poor Peasants of Ukraine in 1920–1921 (before the NEP)”. The file contains his autobiography, a sheet reflecting his work history, etc.

Conclusions. All documents in this file can be divided thematically into those devoted to his biography, official documents on his dissertation defence, and correspondence (in particular, a letter to the vice-rector for scientific work of the university I. M. Bulankin). These materials are not arranged in the file in chronological order. It can be assumed that this is due to the fact that during the Second World War the university was evacuated to Kzyl-Orda (Kazakhstan), and certain documents might not have been preserved in A. H. Sliusarsky's pre-war postgraduate file, so it was collected anew after the university returned to Kharkiv in 1943. Taken together, such biographical documents provide valuable information about his life and work, as well as clarify the mechanisms of dissertation defence during the Second World War. Anton Hryhorovych is an example of a person who, despite life's obstacles, pursued his goal and achieved it.

Keywords: *A. H. Sliusarskyi, historical science, Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University, biography, archival sources.*

References

1. Anton Hryhorovych Slyusarsky is a professor at Kharkiv University: Biobibliographic index. Kharkiv: KhDU, 1992. 20 p. (in Ukrainian)
2. Slyusarsky Anton Hryhorovych. *Historians of Kharkiv University: Bibliographic Guide (1905–2012)*. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU, 2012. P. 226. (in Ukrainian)
3. Slyusarsky Anton Hryhorovych. *Soviet Encyclopedia of the History of Ukraine*. Kyiv, 1972. Vol. 4. P. 124. (in Ukrainian)
4. Slyusarsky Anton Hryhorovych. *Scientists of Ukrainian SSR universities*. Kyiv, 1968. P. 397-398. (in Ukrainian)
5. Archive of V. N. Karazin Kharkiv National University.

Текст надійшов до редакції 13.03.2025. / The text was received by the editors 13.03.2025.

Текст затверджено до друку 14.04.2025. / The text is recommended for printing 14.04.2025.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-08>

УДК 94(477.63)"1905/1906":322:323.3-058.14

С. В. САВЧЕНКО, канд. істор. наук, доцент
кафедри документознавства та інформаційної діяльності
e-mail: serhijs@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
Український державний університет науки і технологій,
пр. Науки, 4, м. Дніпро, 49600, Україна

ЦЕРКОВНА ЗЕМЛЯ І БУНТІВНІ СЕЛЯНИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Мета дослідження – проаналізувати проблему конфлікту між православною церквою та селянством на території Катеринославської губернії довкола земельного питання напередодні та під час революції 1905-1906 років. Актуальність даної роботи зумовлена необхідністю критичного перегляду радянських історичних наративів, які часто перебільшували антиклерикальні настрої та антицерковну мотивацію селянських аграрних протестів. Об'єктивний аналіз даної проблематики дозволяє реконструювати більш точну картину соціально-економічних відносин та мотивацій селянства в контексті складних суспільно-політичних трансформацій початку XX століття.

Методологія дослідження включає критичний аналіз історіографічної традиції, архівних даних, а також демографічної та економічної статистики відповідно до принципів об'єктивності та історизму. Залучення широкого спектру первинних джерел, включаючи документацію місцевих органів влади, церковних приходів та селянських громад, дозволяє провести комплексний, багатовимірний аналіз досліджуваних процесів у їх діалектичному розвитку.

Наукова новизна. Радянська історіографія перебільшувала масштаби антиклерикалізму та прагнення селян до конфіскації церковних земель. Значна частина селянського землеволодіння була збільшена шляхом легальної купівлі та оренди, що суперечить тезі про широке прагнення селян до революційної соціалізації приватної власності. Селяни використовували революційну риторику і акти насильства для досягнення економічних вигод, створюючи атмосферу страху і змушуючи владу йти на поступки. Дане дослідження представляє альтернативну інтерпретацію мотивації селянських рухів, розкриваючи прагматичний характер їхніх дій у контексті складної соціально-економічної ситуації регіону.

Висновки. Реальні конфлікти часто мали хуліганський характер і були спрямовані на створення ілюзії спонтанного повстання, яке використовувалося для економічного шантажу поміщиків і влади. Всупереч поширеній думці, церковні землі не були предметом інтересу ініціаторів та учасників селянських заворушень на тлі революційних подій початку XX століття. Результати дослідження демонструють необхідність критичного переосмислення усталених історіографічних парадигм та відкривають перспективи для подальших досліджень економічної мотивації соціальних рухів у дореволюційний період.

Ключові слова: церковні землі, селянські протести, антиклерикалізм, Катеринославська губернія, революція 1905-1906 рр., землеволодіння, аграрні конфлікти.

Як цитувати: Савченко С.В. Церковна земля і бунтівні селяни Катеринославщини на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 40. С. 68-82. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-08>

In cites: Savchenko S.V. (2025). Church land and rebellious peasants of the Katerynoslav region in the early twentieth century. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 40, (68-82), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-08> (in Ukrainian)

© Савченко С. В., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Антиклерикалізм селянства як політична міфологема

Історик Лютневої революції Г. М. Катков, перебуваючи в еміграції, 1967 року писав: «У перші роки радянської влади, коли жива пам'ять була особливо сильною, партія поклала на істориків завдання пристосувати загальновідомі факти до «ленінської моделі» революції. Відтоді методи фальсифікації значно вдосконалились. Насамперед тенденційно відбираються документи, призначені для публікації» [18, с. 6-7]. Настанова замінити живу автентичну пам'ять фальшивою версією подій стала тотальною, не було жодної теми, сюжету та історичної епохи, що уникли би подібної ідеологічної фільтрації. І чим ближче події підходили до 1917 року, тим сильніше працювали фільтри. Однією з найбільш спотворених була тема взаємин селян та духовенства, зокрема, довкола питання так званої «церковної землі», яку селяни нібито повсякчас мріяли відібрати в ненависних «експлуататорів у рясах».

Радянська історична наука, особливо при висвітленні нової та новітньої історії, займалася конструюванням ретроспективних «доказів», що мали легітимізувати захоплення влади більшовиками. Ці докази апелювали до міфічних віковичних страждань і очікувань народу. Важливим елементом цієї ідеологічної конструкції була боротьба проти церкви, покликана виправдати її знищення та виключення з образу «світлого майбутнього». Історія, переписана за ідеологічними шаблонами, представляла спотворений образ взаємин народу і церкви, зображуючи їх як одвічних ворогів

Документальні свідчення з архівів XIX – початку XX століття відіграли важливу роль у реалізації цієї стратегії. Особливо цінними були матеріали духовних консисторій, які документували численні зіткнення між кліром та парафіянами. Використовуючи ці документи, дослідники трактували церковно-релігійне життя як сферу постійної конфліктності. При цьому радянські історики переносили побутові конфлікти на ширший соціально-філософський контекст: вони бачили в них не лише прояви народного «антиклерикалізму», а й формували концепцію особливої народної філософії, яку називали «стихійним атеїзмом». Нерідко вся дослідницька праця полягала у колекціонуванні нападів, образ, сварок, бійок, інших казусів та їх специфічному коментуванні [32]. Так, убивство селянами членів сімей парафіяльних пастирів трактувалося як здійснення актів історичної справедливості. «24 липня підпалили попа... Видно довели всякі “пастирі”» [33, с. 140]. Викладалися яскраві деталі того, як селяни мучили «ненависних їм попів»: заморожували священика і його багатодітну сім'ю, обливаючи їх узимку холодною водою, забивали рота піском, душили, скручували, били тощо [32, с. 362]. Відтак типовими були такі висновки: «Значне місце займала боротьба проти духовенства. Ця боротьба іноді виражалася не тільки в антипопівських, але й антицерковних виступах, які були фактично і антирелігійними виступами, хоч і не усвідомленими ще селянами» [32, с. 259]. Буденне парафіяльне життя у всій повноті мало кого цікавило.

Крім цього, постійно стверджувалося, що антиклерикалізм та атеїзм селян проявлявся в прагненні відібрати і розділити церковну землю. Вважалося, що священнослужителі були фактично поміщиками, «змикаючись» із ними «за своїм майновим становищем». Церква, писав П. Н. Зирянов, володіла «значними земельними угіддями», тому селяни вимагали конфіскувати казенні, поміщицькі та церковні землі [17, с. 39]. «Аграрний рух селян тісно переплітався з рухом антицерковним. Селяни вимагали передати їм не тільки поміщицьку, а й церковно-монастирську землю» [20, с. 120]. «Антиклерикальний рух селянства в революції 1905-1907 років мав свої економічні передумови і коріння в наявності величезного церковно-монастирського землеволодіння» [13, с. 8].

Створюючи ілюзію правдивості, пропагандисти систематично намагалися подати звичайні кримінальні злочини проти церковного майна як прояви ідеологічної та революційної боротьби. Проте, офіційний дискурс постійно виявляв логічні суперечності, особливо коли йшлося про конкретні приклади селянського антиклерикалізму. Наприклад, цю непослідовність демонструє трактування конфліктів щодо оплати церковних обрядів. Партійні ідеологи ігнорували фундаментальну суперечність між концепцією стихійного атеїзму селянства та їхніми ж вимогами щодо зниження вартості релігійних послуг. Якщо селяни – атеїсти, навіщо їм взагалі потрібні церковні треби, навіть за умови знижених цін?

Револуційно-атеїстична риторика без істотної рефлексії довкола її ідеологічних підвалин транслюється поміж істориками й донині. Час від часу натрапляємо на моралізування з приводу конфлікту безземельних та малоземельних селян із церквою, що тримала «значні земельні ресурси» [31, с. 260]. При аналізі церковно-суспільного життя все ще застосовується антиклерикальна лексика та сумнівні узагальнення: «У свідомості селян церква та її служителі уособлювалися зі старим режимом, з образом експлуататорів» [3, с. 133]. Або: «Селяни були не проти пожитися за рахунок церковних земель, вони хотіли дешевої церкви, наполягали на виборності священиків і праві усувати їх від служби» [26, с. 230]. У сучасній літературі подібний підхід зумовлений не стільки усвідомленою антицерковною позицією, скільки інерцією народницько-радянської традиції у змалюванні релігійного життя.

У монархічній державі напруженість між соціальними станами є закономірним явищем. Побутові конфлікти між духовенством і селянами, зафіксовані в консисторських документах, – лише частина широкого спектру соціальних взаємодій. Оскільки гармонійні стосунки рідко документувалися, дослідник, аналізуючи архівні матеріали, неминуче стикається з накопиченими за століттями суперечками та скандалами. Однак це не є достатньою підставою для висновку про системний народний антиклерикалізм.

З огляду на це ми формулюємо два дослідницьких імперативи.

Перший: необхідно розрізняти реальне соціальне життя та принцип накопичення документів в архівах духовних консисторій та поліції, куди за визначенням потрапляли лише справи про конфлікти. Якщо сприймати світ лише крізь призму цих матеріалів, то він матиме вкрай похмурі обриси.

Другий: не варто реконструювати минуле згідно з ідеологічними схемами, як це робили більшовики, які намагалися виправдати свій антирелігійний терор 20-30-х років ХХ століття, апелюючи до «народних страждань» від «попів-лиходіїв». Такий підхід може привести до спотворення історичної реальності.

З огляду на викладене, **метою** цієї статті є критичний перегляд стереотипного уявлення про антиклерикальний компонент селянських виступів на початку ХХ століття. На прикладі ситуації в Катеринославській губернії ми покажемо, що церковні землі не були об'єктом селянських претензій, а заворушення, що відбувалися на тлі революційних процесів у містах, використовувалися селянами як інструмент тиску на землевласників з метою досягнення економічних преференцій. Цей підхід дозволяє нам глибше зрозуміти мотивацію та стратегії селянських рухів того часу.

Землеволодіння та селяни-заворушники

У Російській імперії поміщицьке землеволодіння в період, що нас цікавить, становило 79 млн. десятин землі, надільне селянське землеволодіння – 124 млн. десятин. Духовне відомство володіло 2,6 млн. десятинами землі [42, с. 400]. Останні дані є приблизними. За іншими даними, церковні землі в 1870-х роках становили 2,1 млн десятин (0,6 %) з загальної категорії державних земель (175,3 млн десятин). Екстраполюючи на 1905 рік, де державні, церковні та інституційні землі становили 154 689 000 десятин, церковні землі оцінюються в 1,2% від цієї суми, тобто близько 1 856 268 десятин для всіх 50 губерній європейської частини імперії. Як зазначив С. Фірсов, «точних даних про кількість землі у Православної Церкви напередодні революції 1917 р. немає» [42, 400].

Історики-аграрники схиляються до висновку, що «селянське землеволодіння безперервно зростало за рахунок купівлі та оренди землі», унаслідок чого – «більша частина земельного фонду в Україні та Російській імперії загалом опинилася в руках селян задовго до ліквідації самодержавства» [26, с. 117]. За даними Б. М. Миронова, селяни з 1862 по 1910 рр. купили 24,5 млн. десятин землі на суму 971 млн. рублів. Це «у 28 разів більше, ніж усі недоїмки, що накопичилися до 1910 року (35 млн рублів)» [23, с. 533]. Він вважає, що накопичені недоїмки – результат того, що селяни сподівалися на їх списання державою. Це траплялося неодноразово: влада прощала недоїмки, оскільки їхня наявність заважала підвищувати податки [24].

До кінця ХІХ століття загальна площа Катеринославської губернії становила 5,668,383 десятин землі. Казні належало 113,299 десятин, селянським сільським товариствам 2,282,484 дес.,

єврейським товариствам – 18,775, грецьким – 364,597, німецьким – 224,891. У приватній власності селян перебувало 312,673 дес., дворян – 1,432,587 дес., купців – 182,573 дес., німців – 285,727 дес., греків – 9,44488. У користуванні духовенства перебувало всього лише 39,306 дес., а селяни і селянські товариства, як бачимо, володіли половиною всієї землі в губернії [28, с.3]. Станом на 1903 рік у селянській приватній власності вже перебувало 652,760 десятин. Усього лише за 4 роки вона збільшилася на 340 тис. десятин, за той самий час дворянська приватна власність скоротилася на 188,945 тис. десятин [24, с. 3]. Селяни Катеринославщини, поступово скуповуючи поміщицьку землю, а також вступаючи з поміщиками в орендні відносини, стали активним учасниками хлібного ринку. Головною проблемою для селян було зростання вартості земельної оренди: крупні землевласники регулярно підвищували ціни, що «викликало вороже ставлення селян до всіх крупних форм приватного землеволодіння» [43, с. 7].

Ворожість призводила до селянських заворушень. У період 1900-1904 рр. переважали «тихі» форми опору: самовільні порубки лісу (до 320 випадків на рік), захоплення поміщицьких луків (близько 150 інцидентів щорічно), відмова від виплати викупних платежів (37% господарств до 1902 року). З 1905 року рух набуває організованого характеру: створюються селянські комітети, проводяться масові сходи, частішають випадки підпалів економій (тільки в жовтні 1905 року – 47 підпалів). Під впливом подій Першої російської революції в губернії фіксується різке зростання активності: за 1905 рік відбулося 218 відкритих виступів, у 1906 – 167, у 1907 – 94. Особливістю регіону стало формування «летючих загонів» із наймитів і відхідників, що діяли на стику Катеринославського та Олександрівського повітів. Ці групи, що налічували до 200 осіб, здійснювали експропріацію зерна та інвентарю з подальшим розподілом серед малоземельних селян. Для придушення заворушень 1906 року в губернії було введено положення «посиленої охорони», що дозволяло застосування військових команд без санкції цивільної влади. Тільки за липень-серпень 1906 року каральними загонами було розстріляно 147 учасників виступів, 2300 осіб піддано тілесним покаранням [12].

Хай там як, популярна думка ніби «селяни боролися не тільки проти поміщицького землеволодіння, а виступали проти приватної власності на землю взагалі» [4], важко узгоджується з тенденцією легально купувати землі поміщиків, перетворюючи їх на селянську власність, зокрема й приватну. Безсумнівно, певна частина селянства була схильна до безоплатного перерозподілу поміщицьких земель, однак варто критично переосмислити тезу щодо прагнення до соціалізації земельної власності з боку тих селян, які вже володіли приватними земельними наділами.

Звісно, вказуючи на вищевикладені цифри, необхідно пам'ятати про співвідношення селян, представників духовництва, дворянства, купецтва та німецьких колоністів, а також про загальний фонд земель та обсяг землі, яку купували «в одні руки». Тут дані будуть не на користь окремого селянського господарства. Попри спроби концептуальної ревізії (у працях Б. Миронова), домінує усталена точка зору істориків-аграрників, що на початку ХХ ст. головною аграрною проблемою було крупне поміщицьке землеволодіння, викупні платежі та селянське малоземелля [7, с. 6]. Тому, незважаючи на процес поступового переходу землі до рук селян, аграрні виступи відбувалися під гаслом малоземелля і необхідності прирізки нових наділів шляхом перерозподілу володінь великих власників. У більшості сільських і волосних приговорів 1905-1906 рр. зафіксовано скарги на брак землі. Об'єктивною підставою скарг був факт скорочення розміру селянського наділу на тлі демографічного зростання селянського населення губернії та південної України загалом: «Якщо в 1877 р. на один двір селянина-общинника припадало в середньому 14,3 десятини, то 1905 р. – лише 9,3. тобто середній розгорнутий наділ скоротився на 35 %» [30, с. 9].

При цьому у приватну власність катеринославських селян до 1905 року перейшло вже 484 тис. десятин, 2,531 тис. десятин володіли селяни-общинники. У процесі столипінської реформи близько 32 % селян Катеринославщини, вийшовши з общини, отримали від 9 до 16 десятин землі на двір [44, с. 10-13]. Ми бачимо чітку тенденцію зростання як приватного, так і общинного селянського землеволодіння. Головним «донором» процесу були скуповувані поміщицькі землі, більше половини яких стали власністю селян південної України [43, с. 6]. Катеринославщина

входила до числа губерній, що демонстрували значне зростання не тільки селянської, а й купецької земельної власності. Остання, як зазначають дослідники, «в окремих повітах доходила до 10 % загальної приватної власності» [1].

Логічно припустити, що перерозподілу хотіли ті селяни, у яких було дуже мало землі або зовсім не було («безземельних» селян порівняно небагато, близько 16 %) [37, с. 92]. Їм нічого було втрачати і вони, затіваючи заворушення і напади, сподівалися поліпшити своє безрадісне становище. Однак із цього приводу є суперечливі свідчення. Судовий слідчий Верхньодніпровського повіту Вітольд Чанський проходив свідком у справі, яка велася в червні 1906 року щодо розгромів маєтків у цьому повіті. Він тісно спілкувався з бунтівниками, досліджував цей конкретний епізод, дійшовши нетривіальних висновків: погроми, що починалися як єврейські, плавно перейшли в погроми поміщицьких економій. Чанський заперечував поширену думку, ніби вони викликані «бідністю і малоземеллям селян»: «Навпаки, з цілковитою достовірністю моє розслідування встановило, що справді неможливі безземельні селяни участі в погромах не брали. Я можу назвати імена та прізвища найзавзятіших учасників грабунків серед селян – людей цілком освічених, які володіють чималими наділами власної, додатково придбаної землі, окрім тієї, що була надана від держави, та мають достатні запаси харчів і сільськогосподарського реманенту. Вони брали участь лише для того, щоб вважатися прогресивними в селі, або, як вони самі висловлювалися, “влаштували панам страйк”» [47, ф.177, оп.1, спр. 4а, арк. 5, 348].

Немає підстав сумніватися в достовірності цього свідчення. Власники маєтків лише безпорадно спостерігали за знищенням свого майна, ніхто не чинив опору – всі були паралізовані жахом, а влада була неспроможна надати допомогу. Повстанці ж, усвідомлюючи свою безкарність, дедалі більше переконувалися в правомірності власних дій. Згодом, розповідаючи слідству про вплив на них «політичної агітації», вони почали називати себе бідними та малоземельними, що й було зафіксовано в обвинувальному акті як мотив їхніх вчинків [47, ф.177, оп.1, спр. 4а, арк. 5, 348].

Б. Миронов зауважив, що «селянин вважав за краще прибіднятися, а не виставляти свій добробут» [24, с. 138]. Ця риса селянської психології чітко простежується за селянськими зверненнями до царя і Думи, в яких вкрай перебільшувалися бідність, відчай, малоземелля та приховувалися факти про те, що громада здійснювала значні земельні придбання. «Начебто певний рівень труднощів був необхідний, щоб звернутися по допомогу зі сторони» [6, с. 196]. У випадку верхньодніпровського бунту селяни, ймовірно, вирішити піти тим самим шляхом. Іншими словами, селяни грабували маєтки, підхопивши модний тренд губернського суспільного життя. Прагматично використовуючи революційний хаос і суттєве послаблення державної влади, вони вдавалися до шантажу та залякування представників влади, сподіваючись отримати цілком законні економічні преференції. Безперечно, вони усвідомлювали, що самі пограбування безпосередньої користі не принесуть, однак створять атмосферу страху серед владних структур і поміщиків перед можливим селянським повстанням, що, ймовірно, змусить владу знизити ціни на земельні наділи.

У такій інтерпретації була своя логіка: раніше держава неодноразово йшла на поступки через побоювання селянської анархії, а сільські чутки поширювалися блискавично й зберігалися в народній пам'яті впродовж тривалого часу. За підрахунками Д. П. Пойди, «у 102 селах зі 194, охоплених заворушеннями, селяни домоглися часткового задоволення своїх вимог. Уряд провів люстрацію земель на більш вигідних для селян умовах» [32, с. 264]. У результаті селянських бунтів 1905-1906 рр. великі землевласники знижували орендну плату для селян, підвищували платню сільськогосподарським робітникам і дозволяли випасати селянську худобу на своїх пасовищах.

Радянські історики називали ці акції «сільським страйковим рухом», ретроспективно вносячи в нього плановість і організацію. Вони просували думку, що селяни «страйкували» під впливом або під керівництвом найправильніших революціонерів – більшовиків [34, с. 63-66]. У зв'язку з цим зауважимо, що слово «страйк» у вустах учасників верхньодніпровського погрому з'являється не випадково, воно насправді запозичене зі сленгу катеринославського пролетаріату,

але рішуче переосмислене. На відміну від політичної серйозності страйкових акцій міських робітників, селяни скоріше «грають у бунт», ніж справді бунтують. Вони відтворюють атмосферу народного повстання так, як її уявляють (або пам'ятають за сімейними переказами), симулюючи своїми діями ірраціональну «безглуздість» і «нешадність». Навіть В. П. Данилов відзначив, що в селянських антипоміщицьких повстаннях початку ХХ століття, хоч вони й були спричинені малоземеллям, бідністю і відчаєм, «не було фізичного винищення противника, не було крові» [7, с. 12]. Поміщика хотіли вигнати, залякати, пограбувати, але не вбити [7, с. 11].

Схоже, селяни подеколи прагматично використовували дворянсько-інтелігентський стереотип про їхню «природність», «стихійність», «дикість» і «первісність». У певних рисах ці сільські «страйки» змикаються з хуліганством, іноді між ними важко провести чітку межу [25]. Хуліганські дії, як і повстання, також могли носити відносно масовий характер, бути спрямованими проти дворян, чиновників та загалом усяких чужинців, особливо тих, що прибули з міста. Як зазначив Н. Вайсман, «у селі хулігани були оточені атмосферою “терпимості” і “співчуття”, і навіть сільські старости, волосні старшини та члени волосних судів виявляли надзвичайну млявість у придушенні хуліганства, а в деяких випадках явно співпрацювали з правопорушниками». І в хуліганських акціях, і в революційних виступах, за словами історика, брали участь «одні й ті самі соціальні та вікові групи» [16, с. 266-267].

Доречним прикладом є епізод селянського бунту в селі Ново-Софіївка Верхньодніпровського повіту. Учасники цієї протестової акції свідомо зображували стан несамовитості та дикості, маючи на меті викликати страх у власника економії перед загрозою «варварського» вторгнення. Такий демонстративний прояв агресії мав змусити поміщиків піти на компроміс щодо умов землекористування. Події розгорнулися 20 січня 1899 року, коли група селян вдерлася до економії Лорана – нового власника земель, з яким місцевому населенню не вдалося налагодити гарні стосунки, на відміну від його попередника. Насамперед нападники жорстоко побили прислугу, після чого почали систематично руйнувати майно: вибили вікна, розбили самовар та дзеркала, після чого залишили будинок. Незабаром з'явилася друга група селян, яка завершила руйнацію: були знищені ще цілі вікна, поламані віконниці, балкон та водостічні труби. Показово, що нічого не було викрадено. За даними допиту свідків, майже всі місцеві селяни брали участь у цих подіях. За їхнім задумом, до смерті переляканий Лоран мав продати частину землі селянам на вигідних для них умовах [19, с. 431].

Театралізованість селянських виступів 1905 року іноді набувала настільки очевидного характеру, що це помічали навіть чиновники. Відповідаючи на запит Департаменту поліції, тимчасово виконувач обов'язків Катеринославського губернатора писав: «Повідомляю, що хоча в цій губернії під впливом останніх подій настроїв селян дещо збуджений, проте з їхнього боку досі не було спроб до заворушень, за винятком випадків самовільних потрав та випасання худоби в деяких місцевостях губернії, які відрізнялися від звичайних тим, що селяни здійснювали їх колективно й подекуди із погрозами на адресу адміністрації маєтків» [12, с. 130-131]. Несанкціоноване випасання у цьому разі не було способом нагодувати свою худобу, це було публічне «послання».

Подібні симулятивні бунти відбувалися повсюдно. Очевидців вражало те, що повсталі селяни не стільки грабували, скільки глузували та знущалися. «Стає неможливим завести город або плодовий сад, адже і овочі, і фрукти неодмінно будуть розграбовані ще в зав'язі. Мало сказати – розкрадені; рослини, іноді дуже цінні, виписані з далеких країн, виривають із корінням, ламають, рубають. Навіть прості декоративні рослини нещадно винищуються. Племінну худобу калічать часом найжорстокішим чином. Сільськогосподарські машини псуються тощо. Відчувається не розпач від злиднів, не жадібність розбійника, а якась хтивість вандалів, які знищують культуру лише тому, що вона культура... Зовсім не допомагає доброзичливе та великодушне ставлення до селян з боку поміщика... На пана-благодійника найчастіше дивляться як на дурня, простотою якого користуватися сам Бог велів...» [27, с. 132]

Усі ці акції нагадували знамените «велике котяче побоїще» у Франції, описане Робертом Дарнтоном: «Майстри обожають кішок, отже, робітники повинні їх ненавидіти» [8, с. 96]. Українські селяни з таким самим запалом і люттю витоптували дворянські клумби й розбивали

горщики з кімнатними квітами, як паризькі підмайстри лупцювали й вішали котів своїх майстрів. Ані в першому, ані в другому не було жодної доцільності, окрім символічної. Загалом, подібний селянський бунт можна також розглядати як архаїчний феномен. За словами О. Ахієзера, він «руйнівний, безперспективний, неконструктивний і анархічний через свою додержавну природу та архаїчний моральний ідеал» [4].

Захоплення чужої землі з мотивів економічного відчаю не було повсюдною практикою навіть у найгостріший період революції. Абсолютна більшість селян, які прагнули збільшити свій наділ до рентабельної площі (вважалося, що це близько 10 десятин і більше), застосовували правові механізми: купівлю та оренду приватновласницької землі [22, с. 117]. Тиск селян-бунтівників на крупних землевласників в цілому спрацював. Після періоду революційного безладу 1905-1906 років селянами імперії було куплено більше 12 мільйонів десятин землі [46].

Церковна земля в «програмі» селян-бунтівників

Прикметно, що катеринославських селян, навіть тих, які повставали й вступали в сутички з поліцією, козаками та військами, мало цікавили церковні землі. Це опосередковано підтверджують навіть дані радянських дослідників. За підрахунками Л. Т. Сенчакової, із майже шести тисяч приговорів сільських і волосних сходів, поданих до Державної Думи, лише 350 стосувалися церковних земель. Варто зазначити, що ця тема в цих документах була другорядною і з'являлася переважно тоді, коли приговори укладали за участю і під впливом атеїстично налаштованих соціал-демократів або есерів, які приїжджали з міста [34, с. 226; 36].

Катеринославська єпархія в період між революціями являла собою величезну територію, що складалася з м. Катеринослава, Катеринославського, Верхньодніпровського, Павлоградського, Бахмутського, Слов'яносербського, Новомосковського, Маріупольського, Олександрівського повітів, м. Ростова-на-Дону і його повіту, м. Таганрога. У 1911 р. місцевий архієрей преосв. Агапіт (Вишневський) замість «Катеринославського та Таганрозького» став іменуватися «Катеринославським та Маріупольським», а м. Таганрог стало центром нового єпархіального вікаріатства, яке очолив єпископ Іоанн. На території єпархії перебувало майже 700 храмів, 7 монастирів, церковний штат становив понад 1800 священно- і церковнослужителів, включно з ієреями, дияконами і псаломщиками [9, с. 2-22]. Якщо враховувати ще й ченців із послушниками, то кількість служителів церкви зростала до 2592 (за даними на 1914 рік). Кількість же православних у єпархії становила 2276599 осіб [35, с. 445]. Єпархія мала досить розгалужену мережу установ: єпархіальне управління, духовну консисторію, єпархіальну опікунську установу про бідних духовного звання, відділ Імператорського Палестинського товариства, єпархіальну училищну раду, емеритальну касу духовенства, свічковий завод, ревізійний комітет, духовну семінарію, жіноче та чоловіче єпархіальні училища і 639 церковних шкіл. Крім того, при архієрейському домі додатково функціонували дві школи: пастирська і псаломщицька [11, с. 111-116]. І всю цю інфраструктуру треба було підтримувати в регулярному ритмі, що коштувало чимало.

Клірові землі – це ділянки землі, що виділялися для утримання кліриків парафії (з XVIII століття встановилася норма – близько 33 десятин, але було і більше – до 120-135 десятин, і менше – до 30) [39]. Якщо порівнювати забезпечення кліриків землею в Катеринославській єпархії і в єпархіях центральної Росії, наприклад, Тверській, очевидно, що першим дуже пощастило: їхні наділи перевищували тверські у 2,5-3 рази за розміром, не кажучи вже про якість землі [40]. Були єпархії, де парафіям земля майже зовсім не виділялася, переведення в таку парафію для священника було справжнім покаранням.

Революціонери ще на початку XX століття розпускали чутки про «незліченні багатства» церкви, пізніше вони стали аргументом для пограбування храмів більшовиками. Як зауважив С. Л. Фірсов, Ленін розраховував вичавити з церкви «сотні мільйонів або навіть мільярдів золотих рублів», насправді ж радянській владі вдалося отримати від розореної церкви лише трохи більше 4 мільйонів: так оцінювалася вся конфіскована власність [41, с. 33]. Це анітрохи не дивно. Сім'ї священно- і церковнослужителів, особливо в сільських парафіях, жили якщо не в злиднях, то дуже бідно, навіть за мірками їхнього часу [44, с. 33]. Ці спостереження підтверджуються спеціальними роботами про взаємини парафіяльного духовенства із селянами, наприклад, навіть

у заможній Московській єпархії пастирі та їхні помічники загалом жили так само, як і основна маса селян, а часом і гірше [5].

У церковно-цивільному праві існувало правило, що земля не відводиться парафіяльному причту, якщо у парафіян на ревізьку душу припадає менш як 4 десятини [2, с. 60]. Цим пояснюється наявність численних безземельних причтів у багатьох єпархіях. Утім, і у відносно благополучній у земельному відношенні Катеринославській єпархії далеко не кожна парафія мала змогу розпоряджатися земельним наділом. Безземельні причти часто стикалися з проблемою нестачі кадрів. У «Екатеринославских епархиальных ведомостях» у кожному випуску можна було побачити оголошення про вакансії. Візьмемо 9 випуск 1905 року. Повідомлялося, що в Павлоградському повіті при Соборній церкві міста Павлограда є вакантне місце четвертого священника. У причті чотири священники, диякон і чотири псаломщики. «Жалування і квартир немає». Причтової землі теж немає, а забезпечувати причт будуть близько 3019 душ парафіян чоловічої статі [38, с. 127]. Тож не дивно, що охочих стати четвертим страждальцем, який живе виключно за треби, не знаходилося. При Троїцькій Соборній церкві м. Новомосковська служило чотири священники, диякон і три псаломщики. Вакансія була відкрита на посаду настоятеля, але ні квартир, ні платні причт не отримував. Вся надія покладалася на доброту 3324 чоловіків-парафіян. Аналогічним було становище парафії Успенської церкви селища Азова Ростовського округу – на сімох служителів церкви не виділялося ні платні, ні квартир, ні землі [38]. В соборній церкві Бахмута, причт якої складався з 3 священників, 3 псаломщиків і диякона, платні ніхто не отримував і землі не було [39, с. 255]. Таке ж забезпечення спостерігаємо в Благовіщенській парафії Бахмуту: вона не мала землі, ніхто платні не отримував [39, с. 256]. Ось ще один приклад небагатого приходу: церква Вознесіння села Новотроїцького Бахмутського повіту. Причт мав 34 десятини землі, платні не було. Ця земля мала забезпечити 10 осіб служителів і членів їхніх родин [39, с. 295].

Таких парафій було чимало, хоча траплялися й заможніші. Преображенська церква с. Кам'янки, штат якої налічував трьох священників, диякона й трьох псаломщиків, володіла 120 десятинами землі, а весь причт отримував від скарбниці 255 рублів річно. При цьому варто пам'ятати, що кожен член причту утримував зазвичай велику родину, а коштом парафії нерідко жили й вдови померлих священників та інших членів кліру, що були зараховані до «просфірні». Тобто, коштом цих 120 десятин насправді утримувалося до сотні людей, відтак «багатство» парафії вже не вражало. Типовою була ситуація в Новомосковському повіті, де при Покровській церкві села Дмухайлівка причт складався з двох священників і двох псаломщиків, мав стандартні 33 десятини землі, а від скарбниці отримував 132 рублі й 30 копійок на всіх. Миряни парафії зі свого боку погодилися доплачувати ще 100 рублів щороку. Існували й такі парафії, де ті самі 33 десятини надавалися духовенству не казною чи поміщиком, а сільською громадою [39, с. 295].

Церковні наділи Бахмутського повіту, який володів одним із найбільших земельних фондів регіону, на перший погляд видаються значними. Проте детальний аналіз показує, що всі парафії сукупно володіли лише близько 7352 десятинами землі. Ця власність була вкрай нерівномірно розподілена, особливо з огляду на загальний земельний фонд повіту, який становив 832 018 десятин. Таким чином, церковне землеволодіння складало менше одного відсотка загального земельного фонду повіту, що ставить під сумнів його значущість у контексті аграрних відносин регіону [29, с. 4]. Селянської землі в цьому фонді було 339,303,76 десятин, розділеної між селянами трьох розрядів (у середньому – по 5-8 десятин на ревізьку душу) [37, с. 73]. Тому навіть якщо ми бачимо значну кількість парафіяльної землі, це ще не свідчило про багатство духовенства. Церковний причт села Залізного Бахмутського повіту мав у розпорядженні 135 десятин землі, з яких утримувалися 24 особи служителів церкви, члени їхніх родин, а також вдови покійних священників, дияконів і псаломщиків. Парафія св. Миколи Чудотворця села Селидівки того ж повіту володіла 213 десятинами, яка годувала 38 осіб [39, с. 291]. Деяким причтам частково платили фіксовану платню селянські товариства, заводи, залізниця або рудники, на території яких розташовувалася церква, особливо, якщо її будували за гроші місцевих робітників [39, с. 258-260]. Знаменський жіночий монастир був порівняно великим землекористувачем із володінням у 500 десятин землі. Проте, враховуючи кількість мешканців обителі – близько 700

сестер, не беручи до уваги священників і церковнослужителів, – цей земельний ресурс не був надто великим у перерахунку на одну особу [39, с. 1102].

Можна звузити масштаб і подивитися дані по Катеринославському повіту. Зручних земель було 649,892,8 десятин. 56,8 % – це земля приватних землевласників, з яких 79 осіб володіло земельною власністю понад 1000 десятин (у середньому – 3288 дес.), 316 осіб володіло середніми мастками – понад 100 десятин і до 1000. Решта (до 100 десятин) вважалися дрібними власниками. 38,9 % – це надільні землі повіту [22, с. 84-90]. Церковна земля входила до структури землеволодіння поряд із власністю казни, уділу, різноманітних установ і приватних товариств, міста Катеринослава та інших суб'єктів, що сукупно становило 4,3 % земельного фонду. У межах цієї категорії церква посідала третю позицію після уділу й казни, володіючи 17,81 % землі інституційного та корпоративного характеру, що кількісно дорівнювало 4727,7 десятинам. З огляду на ці факти, закономірним видається спрямування невдоволення селян-бунтівників на великі земельні володіння, а не на розпорошені по повіту дрібні ділянки парафіяльної землі.

Фундаментальне значення мав психологічний чинник: для багатьох селян межею прийнятної землеволодіння в одних руках була площа до 100 десятин; більші приватні мастності викликали суспільне обурення й активізували експропріаторські настрої [7, с. 9]. Як зазначав Д. П. Пойда, ще в 70-80-ті роки XIX століття серед селянства циркулювали чутки про майбутнє відчуження та перерозподіл земельних надлишків у власників, що мали понад 100 десятин. Володіння земельними ресурсами, що перевищували цю межу, сприймалося в селянському середовищі як соціальна несправедливість [32, с. 265].

Духовенство єпархії було відносно добре забезпечене землею, однак церковна власність займала незначне місце в загальній структурі земельного володіння та користування. Навіть порівняно великими наділами спільно користувалися кілька родин священно- та церковнослужителів. Всупереч тезам прихильників антиклерикальної теорії, селянство загалом не виявляло намірів розширювати свої наділи через самовільне привласнення клірових земель. Селянська родина могла забезпечити себе, якби мала 5-7 десятин орної землі (що, власне й вимагалось), тож учасники масового селянського заворушення, навіть захопивши клірову землю, майже нічого би не виграли. Врешті-решт, практично всі клірові землі Катеринославського повіту перебували в довгостроковій оренді в самих селян, бо саме духовенство не мало ані хисту, ані змоги, ані часу їх обробляти. До того ж, сільські громади нерідко самі надавали земельні ділянки парафіяльним клірикам, щоб ті з них могли годуватися.

Не варто перебільшувати «темряву» селян, які до початку XX століття викупили половину поміщицьких земель – епоха кріпацтва й поголовної неписьменності давно минула. Вони чітко усвідомлювали, хто насправді їх обманює, а хто підтримує [15]. Дослідники земельних спорів того часу сходяться на тому, що «селяни-общинники демонстрували досить високу правову грамотність у питаннях захисту своїх власницьких прав на землю» [14, с. 16]. Селяни-власники зазвичай добре орієнтувалися в юридичному статусі різноманітних земельних наділів. Важливим чинником стримування для потенційних експропріаторів було розуміння того, що церковні землі становили умовну власність парафії, яка не була повноцінно інтегрована до ринкової капіталістичної економіки: такі ділянки неможливо було купити, продати, привласнити, заповідати, подарувати чи обміняти. Навіть обмежені орендні відносини в кожній парафії перебували під пильним наглядом єпархіальної влади. З юридичного боку, це була невідчужувана від парафії державна земля, якою церковний причт користувався за чітко регламентованими правилами, ретельно охороняючи її «недоторканність» [2, с. 60-64].

Заради справедливості відзначимо, що на теренах південної України справді фіксувалися поодинокі випадки самовільного захоплення селянами церковних земель. Однак, по-перше, вони ніколи не мотивувалися «боротьбою з церквою» як інституцією. Селяни взагалі не мислили про церкву за допомогою узагальнених абстрактних категорій. Для них церква – це локальна реальність: парафія і храм з конкретними кліриками, а не «Тіло Христове» чи окрема християнська конфесія. По-друге, випадки захоплень чи нападів на парафії мали винятковий характер. Конфлікти з приводу землі, пов'язані з насильством, здебільшого вирішувалися в правовому полі та зазвичай завершувалися судовими рішеннями не на користь селянства [48, ф. 37, оп.1, спр. 3937].

Селяни чудово розуміли непропорційність між потенційним зиском від експропріації 33-120 десятин церковної землі та реальними ризиками цілковитої втрати майна. Для захоплення ділянки церковної землі з надією на її легітимне закріплення за власним господарством необхідно було бути безрозсудним революційним фанатиком і щиро вірити в незворотній злам усієї системи соціально-економічних відносин. Селяни ж, навіть у розпал революційних подій 1905-1906 років під час бунтів демонстрували слабкий спротив, «майже не вдаючись до дій наступального характеру» [4]. Радянські історики з жалем визнавали, що селянські революційні повстання успішно придушувала нечисленна сільська поліція [16, с. 266-267]. Підраховано, що близько 70 % селянських виступів закінчувалися «мирним вмовлянням» бунтівників, настроїв яких змінювався кілька разів на день – в діапазоні від промонархічного до революційного [21, с. 188].

З революційністю селянства було не все гаразд і це дуже непокоїло пропагандистів теорії селянського антиклерикалізму та стихійного атеїзму, які усіляко перебільшували як революційну «програмність» селянських заворушень, так і зубожіння селян. Аналізуючи соціально-економічні та демографічні дані початку ХХ ст., Б. М. Миронов прийшов до висновку, що в цей час не спостерігалось різкого погіршення якості життя селянства («масового зубожіння», як твердили більшовики), скоріше навпаки: попри всі труднощі, рівень життя і «біостатус» селян неухильно зростав аж до 1917 р [23, с. 527, 537-538]. «У 1916 р. (згідно сільськогосподарського перепису) в європейській Росії в середньому на селянський двір із 5,3 осіб (без урахування членів родини, які перебували в армії) припадало 9–10 га землі, 1–2 коні, 2,3 голови великої рогатої худоби, 5 голів дрібної худоби та птиця. При цьому доходи на душу населення зросли, завдяки неземлеробським заняттям та зниженню податків. Навіть господарства тих селян, яких у радянській історіографії відносили до бідних, мали 5 га посіву та 2,8 га іншої придатної землі, коня, корову, дрібну рогату худобу та птицю» [23, с. 541-542]. На Катеринославщині, як і всюди, спостерігалось значне зростання селянської земельної власності через ринкові механізми (за 1900-1903 рр. приватні селянські володіння збільшилися на 109%). Ця тенденція прискорила після першої революції. В той самий час фактичний обсяг церковного землеволодіння складав лише 0,69% від загального земельного фонду губернії (39 306 десятин проти 5,6 млн загальної площі) і не мав тенденції збільшуватися.

Таким чином, об'єктивний аналіз джерельних даних та критичне переосмислення традиційних інтерпретацій дають змогу спростувати поширену тезу про значну роль антиклерикального складника в аграрних конфліктах на Катеринославщині на початку ХХ століття. Історіографічний наратив про «незліченні земельні багатства церкви» та «антицерковні настрої» селянства, який дотепер простежується в публікаціях на цю тему, слід розглядати як ідеологічно вмотивовану конструкцію, укорінену в легітимацію антицерковного терору радянського тоталітарного режиму. Історикам треба зважитися і силою критичної саморефлексії припинити інерційну дію старих марксистських схем у своїй дослідницькій роботі.

Церковні землі в Катеринославській губернії не були предметом інтересу селян-бунтівників, пожитися за їхній рахунок було практично неможливо. Реальні вимоги сільських «мітингарів» мали економічний характер. Вони зводилися до перегляду орендних ставок та умов землекористування, в крайньому разі – скорочення чи ліквідації крупного поміщицького землеволодіння, і не стосувалися клірових наділів.

Залучення концептуального апарату сучасної соціальної історії, зокрема концепції Джеймса Скотта про «everyday resistance» (повсякденний опір), дозволяє інтерпретувати протестну поведінку селян не як прояв революційної свідомості, а як раціональну тактику тиску на землевласників з метою поліпшення своїх переговорних позицій у господарських взаєминах [45]. Селяни прагнули не повалити систему, а поліпшити своє становище в її рамках. Вони почали освоювати логіку капіталізму та проявляти значну підприємницьку активність. Їхні дії були раціональними і прагматичними, а не революційними, вони керувалися своїм розумінням «моральної економіки», а не ідеологічними гаслами приїжджих революціонерів із міста. Це дає змогу подолати бінарну опозицію «пасивність/революційність» у характеристиці селянської поведінки та розглядати її як комплексну стратегію адаптації до мінливих соціально-економічних умов.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікт інтересів щодо публікації цього рукопису відсутній. Крім того, він запевнює, що повністю дотримувався етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Абуков С. Н. Частное землевладение купцов юга Украины в 1861-1905 гг. (на примере Екатеринославской губернии). *Вестник Курганского государственного университета*, 2014. No 10. С. 64-67.
2. Александров Н. Сборник церковно-гражданских постановлений в России, относящихся до лиц православного духовенства. СПб., 1860. 241 с.
3. Артеменко О. О. Українське селянство і національний православно-церковний рух у період революції 1917-1920 років. *Український селянин*, 2014. No 14. С. 132-137.
4. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта. Том 1. М., 1991. Retrieved from <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%90/ahiezer-a-s/rossiya-kritika-istoricheskogo-opita-tom1>.
5. Белоногова Ю. И. Служба и материальное обеспечение приходского духовенства Московской епархии в начале XX века. *Вестник ПСТГУ. II. История*, 2007. No 3(24). С. 54-78.
6. Вернер Э. М. Почему крестьяне подавали прошения и почему не следует воспринимать их буквально. *Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.)*. М., 1996. С. 184-195.
7. Данилов В. П. Крестьянская революция в России, 1902-1922 гг. *Крестьяне и власть. Материалы конференции*. М., 1996. С. 4-23.
8. Дарнтон Р. Великое кошащее побоище и другие эпизоды из истории французской культуры. М., 2002. 384 с.
9. Днепропетровская епархия. Информационно-справочное издание. Днепропетровск, 2008. 648 с.
10. Екатеринославская губерния. Т. 2. Екатеринослав, 1900. 52 с.
11. Екатеринославский адрес-календарь 1916 г. Екатеринослав, 1916. 504 с.
12. Екатеринославщина в революции 1905-1907 гг. Днепропетровск, 1975. 370 с.
13. Емелья Л. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции. М., 1965.
14. Жаров С. Н. Сельская крестьянская община и судебные споры крестьян о землевладении на рубеже XIX – XX вв. *Проблемы и вопросы теории и истории государства и права*, 2013. No 13(4). С. 13-16.
15. Заруба В. Як Олександр Поль обдурих криворізьких селян. [б.ж.], 2020. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2788-viktor-zaruba-yak-oleksandr-pol-obduriv-krivorizkikh-selyan>.
16. Зырянов П. Н. Крестьянская община европейской России. 1907-1914 гг. М., 1992. 256 с.
17. Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг. М., 1984. 39 с.
18. Катков Г. М. Февральская революция. М., 1997. 428 с.
19. Крестьянское движение в России в 1890-1900 гг. Сборник документов. М., 1959. 344 с.
20. Лебедев Н. А. Антицерковные и антирелигиозные настроения среди крестьян Нижегородской губернии в начале XX века. *Вопросы истории религии и атеизма. Сборник статей*. Т. 7. М., 1959. 422 с.
21. Литвак Б. Г. Крестьянское движение в России. В 1775–1904 гг. М., 1989. 256 с.
22. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т.1. Екатеринославский уезд. Екатеринослав, 1889. 771 с.

23. Миронов Б. Н. Благосостояние населения и революции в имперской России XVIII-начало XX века. М., 2012. 850 с.
24. Миронов Б. Н. Жизненный уровень населения России в XIX – начала XX века. *Вестник Санкт-Петербургского университета*, 2009. No 2(2). С. 134-145.
25. Михайлюк А. В. Хулиганство в селах начала XX века как проявление смеховой культуры. *Докса*, 2011. No 16. С. 132-143.
26. Михайлюк О. В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900-1922 рр.): Соціокультурні трансформації. Дніпропетровськ, 2009. 597 с.
27. Нилус С. Близ есть, при дверех. Мгарский монастырь, 2001. 382 с.
28. Обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. Екатеринослав, 1899. 39 с.
29. Обзор Екатеринославской губернии за 1903 год. Екатеринослав, 1904. 77 с.
30. Овдін О. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906-1916). Дніпропетровськ, 2005. 28 с.
31. Опря І. А. Криза Російської православної церкви як передумова поширення пізньопротестантських віровчень у правобережній Україні у 60-ті роки XIX – початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 2016. No 20. С. 251-264.
32. Пойда Д. П. Крестьянское движение на правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900). Днепропетровск, 1960. 488 с.
33. Премислер І. Революційний рух на Україні на початку XX століття. Київ, 1958. 140 с.
34. Приговоры и указы крестьян центральной России. 1905-1907. Сборник документов. М., 2000. 416 с.
35. Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви). М., 2006. 445 с.
36. Савченко С., Михайлюк О. «Голос народу» в документах початку XX століття: проблеми методології пізнання. *Український селянин*, 2023. No 30. С. 88-98.
37. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т.2. Бахмутский уезд. Екатеринослав, 1886. 92 с.
38. Список свободных священно-церковно-служительских мест в епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1905. No 9. С. 127-129.
39. Справочная книга Екатеринославской епархии. Екатеринослав, 1908. 1103 с.
40. Справочная книга по Тверской епархии на 1915 год. Тверь: [б.и.], 1914. 556 с.
41. Фирсов С. Л. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 г.). СПб., 2002. 639 с.
42. Фирсов С. Л. Церковь в империи. Очерки из церковной истории эпохи Императора Николая II. СПб., 2007. 467 с.
43. Шубин А. В. Махно и его время: О Великой революции и Гражданской войне 1917-1922 в России и на Украине. М., 2013. 320 с.
44. Энгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем, 1872-1887. М., 1987. 725 с.
45. Scott C. J. Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance. Yale University Press, 1985. 392 с.
46. The Social and Economic Developments of Russia during the later Imperial Era, 1881 – 1914. URL: <https://www.blacksacademy.net/pages/hy-036-hyqsed-social-economic-russia.php>
47. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).
48. Державний архів Одеської області (ДАОО).

S. V. SAVCHENKO, PhD in History, Associate Professor
of the Department of Documentation and Information Activity
e-mail: serhijs@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
Ukrainian State University of Science and Technology,
4, Nauky Ave, Dnipro, 49600, Ukraine

CHURCH LAND AND REBELLIOUS PEASANTS OF THE KATERYNOSLAV REGION IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Aim of the research is to analyze the conflict between the Orthodox Church and the peasantry in Katerynoslav Governorate regarding land issues before and during the revolution of 1905-1906. The relevance of this work stems from the necessity to critically reassess Soviet historical narratives, which frequently exaggerated anti-clerical sentiments and anti-church motivations behind peasant agrarian protests. An objective analysis of this issue enables the reconstruction of a more accurate representation of socio-economic relations and peasant motivations within the context of the complex socio-political transformations of the early 20th century.

Research methodology encompasses critical analysis of historiographical tradition, archival data, as well as demographic and economic statistics in accordance with the principles of objectivity and historicism. The incorporation of a broad spectrum of primary sources, including documentation from local authorities, church parishes, and peasant communities, facilitates a comprehensive, multidimensional analysis of the studied processes in their dialectical development.

Scientific novelty. Soviet historiography exaggerated the extent of anti-clericalism and peasants' desire to confiscate church lands. A significant portion of peasant landholdings was increased through legal purchase and leasing, which contradicts the thesis of a widespread peasant aspiration for revolutionary socialization of private property. Peasants utilized revolutionary rhetoric and acts of violence to achieve economic benefits, creating an atmosphere of fear and compelling authorities to make concessions. This research presents, for the first time, an alternative interpretation of the motivations behind peasant movements, revealing the pragmatic nature of their actions within the context of the region's complex socio-economic situation.

Conclusions. Actual conflicts often had a hooligan character and were aimed at creating an illusion of spontaneous uprising, which was used for economic blackmail of landowners and authorities. Contrary to popular belief, church lands were not a subject of interest for the initiators and participants of peasant unrest against the backdrop of revolutionary events at the beginning of the 20th century. The research results demonstrate the necessity for critical reconsideration of established historiographical paradigms and open perspectives for further studies on the economic motivation of social movements in the pre-revolutionary period.

Key words: church lands, peasant protests, anticlericalism, Ekaterinoslav province, early twentieth century, Soviet historiography, the 1905-1906 revolution, land tenure, agrarian conflicts, historical legitimacy.

References

1. Abukov S. N. Private land ownership of merchants in southern Ukraine in 1861-1905 (on the example of Yekaterinoslav province). *Vestnik Kurganskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2014. No. 10. P. 64-67. (In Russian)
2. Aleksandrov N. Collection of church-civil decrees in Russia related to persons of the Orthodox clergy. Saint Petersburg, 1860. 241 p. (In Russian)
3. Artemenko O. O. Ukrainian peasantry and the national Orthodox church movement during the revolution of 1917-1920. *Ukrainskyi selianyn*, 2014. No. 14. P. 132-137. (In Ukrainian)
4. Akhiezer A. S. Russia: Critique of Historical Experience. Volume 1., 1991. Retrieved from <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%90/ahiezer-a-s/rossiya-kritika-istoricheskogo-opita-tom1>. (In Russian)

5. Belonogova Yu. I. Service and material support of parish clergy in the Moscow diocese at the beginning of the 20th century. *Vestnik PSTGU. II. Istoriya*, 2007. No. 3(24). P. 54-78. (In Russian)
6. Verner E. M. Why peasants filed petitions and why they should not be taken literally. Based on materials from Yuryev district of Vladimir province during the 1905 revolution. *Mentalitet i agrarnoye razvitiye Rossii (XIX-XX vv.)*. Moscow, 1996. P. 184-195. (In Russian)
7. Danilov V. P. Peasant revolution in Russia, 1902-1922. *Krestyane i vlast. Materialy konferentsii*. Moscow, 1996. P. 4-23. (In Russian)
8. Darnton R. The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History. Moscow, 2002. 384 p. (In Russian)
9. Dnepropetrovskaya eparkhiya. Information and reference publication. Dnepropetrovsk, 2008. 648 p. (In Russian)
10. Yekaterinoslavskaya guberniya. Vol. 2. Yekaterinoslav, 1900. 52 p. (In Russian)
11. Yekaterinoslavskiy adres-kalendar 1916 g. Yekaterinoslav, 1916. 504 p. (In Russian)
12. Yekaterinoslavshchina v revolyutsii 1905-1907 gg. Dnepropetrovsk, 1975. 370 p. (In Russian)
13. Emelekh L. The Anti-Clerical Movement of Peasants During the First Russian Revolution. M., 1965. 201 p.
14. Zharov S. N. Rural peasant community and legal disputes of peasants about land ownership at the turn of the 19th-20th centuries. *Problemy i voprosy teorii i istorii gosudarstva i prava*, 2013. No. 13(4). P. 13-16. (In Russian)
15. Zaruba V. How Alexander Pol deceived Kryvyi Rih peasants, 2020. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2788-viktor-zaruba-yak-oleksandr-pol-obduriv-krivorizkikh-selyan>. (In Ukrainian)
16. Zyryanov P. N. Peasant community of European Russia. 1907-1914. Moscow, 1992. 256 p. (In Russian)
17. Zyryanov P. N. The Orthodox Church in the fight against the revolution of 1905-1907. Moscow, 1984. 39 p. (In Russian)
18. Katkov G. M. February Revolution. Moscow, 1997. 428 p. (In Russian)
19. Peasant Movement in Russia in 1890-1900: Collection of Documents. Moscow, 1959. 344 p.
20. Lebedev N. A. Anti-church and anti-religious sentiments among peasants of Nizhny Novgorod province at the beginning of the 20th century. *Voprosy istorii religii i ateizma. Sbornik statey*. Vol. 7. Moscow, 1959. 422 p. (In Russian)
21. Litvak B. G. Peasant movement in Russia. In 1775–1904. Moscow, 1989. 256 p. (In Russian)
22. Materialy dlya otsenki zemel Yekaterinoslavskoy gubernii. Vol. 1. Yekaterinoslavskiy uyezd. Yekaterinoslav, 1889. 771 p. (In Russian)
23. Mironov B. N. Welfare of the population and revolutions in Imperial Russia 18th – early 20th century. Moscow, 2012. 850 p. (In Russian)
24. Mironov B. N. Living standards of the Russian population in the 19th – early 20th century. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*, 2009. No. 2(2). P. 134-145. (In Russian)
25. Mikhaylyuk A. V. Hooliganism in villages of the early 20th century as a manifestation of laughter culture. *Doksa*, 2011. No. 16. P. 132-143. (In Russian)
26. Mykhailiuk O. V. Peasantry of Dnieper Ukraine in the first decades of the 20th century (1900-1922): Sociocultural transformations. Dnipropetrovsk, 2009. 597 p. (In Ukrainian)
27. Nilus S. It is near, at the doors. Mgarskiy monastyr, 2001. 382 p. (In Russian)
28. Obzor Yekaterinoslavskoy gubernii za 1898 god. Yekaterinoslav, 1899. 39 p. (In Russian)
29. Obzor Yekaterinoslavskoy gubernii za 1903 god. Yekaterinoslav, 1904. 77 p. (In Russian)
30. Ovdin O. Stolypin agrarian reform in Katerynoslav region (1906-1916). Dnipropetrovsk, 2005. 28 p. (In Ukrainian)

31. Opria I. A. The crisis of the Russian Orthodox Church as a prerequisite for the spread of late Protestant beliefs in Right-Bank Ukraine in the 60s of the 19th – early 20th century. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 2016. No. 20. P. 251-264. (In Ukrainian)
32. Poyda D. P. Peasant movement in Right-Bank Ukraine in the post-reform period (1866-1900). Dnepropetrovsk, 1960. 488 p. (In Russian)
33. Premysler I. Revolutionary movement in Ukraine at the beginning of the 20th century. Kyiv, 1958. 140 p. (In Ukrainian)
34. Prigovory i nakazy krestyan tsentralnoy Rossii. 1905-1907. Collection of documents. Moscow, 2000. 416 p. (In Russian)
35. Rossiyskoe dukhovenstvo i sverzheniye monarkhii v 1917 godu. Materials and archival documents on the history of the Russian Orthodox Church. Moscow, 2006. 445 p. (In Russian)
36. Savchenko S., & Mykhailiuk O. «Voice of the people» in documents of the early 20th century: problems of methodology of cognition. *Ukrainskyi selianyn*, 2023. No. 30. P. 88-98. (In Ukrainian)
37. Sbornik statisticheskikh svedeniy po Yekaterinoslavskoy gubernii. Vol. 2. Bakhmutskiy uyezd. Yekaterinoslav, 1886. 92 p. (In Russian)
38. Spisok svobodnykh svyashchenno-tserkovno-sluzhitelskikh mest v eparkhii. *Yekaterinoslavskiye eparkhialnyye vedomosti*, 1905. No. 9. P. 127-129. (In Russian)
39. Spravochnaya kniga Yekaterinoslavskoy eparkhii. Yekaterinoslav, 1908. 1103 p. (In Russian)
40. Spravochnaya kniga po Tverskoy eparkhii na 1915 god. Tver, 1914. 556 p. (In Russian)
41. Firsov S. L. Russian Church on the eve of changes (late 1890s – 1918). Saint Petersburg, 2002. 639 p. (In Russian)
42. Firsov S. L. Church in the Empire. Essays from church history of the era of Emperor Nicholas II. Saint Petersburg, 2007. 467 p. (In Russian)
43. Shubin A. V. Makhno and his time: About the Great Revolution and Civil War 1917-1922 in Russia and Ukraine. Moscow, 2013. 320 p. (In Russian)
44. Engelgardt A. N. From the village: 12 letters, 1872-1887. Moscow, 1987. 725 p. (In Russian)
45. Scott C. J. Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance. Yale University Press, 1985. 392 p.
46. The Social and Economic Developments of Russia during the later Imperial Era, 1881 — 1914. URL: <https://www.blacksacademy.net/pages/hy-036-hyqsed-social-economic-russia.php>
47. State Archives of Dnipropetrovska oblast.
48. State Archives of Odesa oblast.

Текст надійшов до редакції 09.03.2025. / The text was received by the editors 09.03.2025.

Текст затверджено до друку 11.04.2025. / The text is recommended for printing 11.04.2025.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-09>

УДК: 338.24.021.8:[658.2:621.3](477.54-25)(091)"1985/1990"

Д. М. ЧОРНИЙ, д. іст. наук, проф.,

професор кафедри українознавства

e-mail: d.chornyi@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9149-9203>*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,*

майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна

СВІТЛО І ТІНІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПЕРЕБУДОВИ: ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ОДНОГО ХАРКІВСЬКОГО ПІДПРИЄМСТВА

Мета. У статті здійснено спробу проаналізувати перебіг розгортання економічної перебудови 1985-1990 рр. крізь призму одного з найбільших тогочасних підприємств Харкова Харківського електромеханічного заводу та з'ясувати, наскільки зовнішні фактори, а наскільки внутрішні заводські ставали причиною складнощів на шляху реформування, накопичення невирішених проблем.

Методи. Дослідження ґрунтується на аналізі публічних виступів осіб, що безпосередньо були залучені у виробничий та управлінський процеси з використанням підходів мікроісторичного студіювання документів наративного характеру, статистичних матеріалів, що зберігаються у фондах ДАХО, а також заводської багатотиражки за 1986-1990 рр.

Результати дослідження показують, що здійснення економічних реформ у період перебудови було і залишається однією з найбільш гострих і суперечливих сторінок нашої історії. Аналіз використаних документів вказує на те, що невдачі підприємства були зумовлені значною мірою зовнішніми факторами: політикою профільного міністерства, відсутністю реальної програми дій на рівні країни. Серед внутрішніх чинників негативно позначилися спроби керівництва діяти в рамках звичної системи координат, зокрема погоджуючись із накинутими згори «правилами гри», сподіваннями досягти успіхів через лобіювання інтересів. Водночас значна частина колективу була налаштована конструктивно і до 1989 р. брала активну участь у цьому процесі, але поступово втрачала мотивацію.

Висновки. Історія ХЕМЗу свідчить, що не розрив існуючих, а навпаки, вперте нав'язування підприємству старих неефективних зав'язків руйнувало спроби реформування починаючи з 1986 р. Диктат московського міністерства, спротив устремлінням колективу характеризує менталітет представників союзного центру особливо в питаннях переходу на оренду, надання переваги підприємствам галузі поза межами України, нав'язування згори вимоги паралельно нарощувати випуск продукції і здійснювати глибоку реконструкцію. У подальшому варто залучити методи усної історії для студіювання історії промисловості періоду другої половини 1980-х – початку 1990-х років.

Ключові слова: *Харків, ХЕМЗ, економічні реформи, зношеність обладнання, рівень механізації, робітники, винахідники, раціоналізатори.*

Як цитувати: Чорний Д. М. Світло і тіні економічної перебудови: досвід реформування крізь призму одного харківського підприємства. 2025. Вип. 40. С. 83-94. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-09>

In cites: Chorny D.M. (2025). Lights and Shadows of Economic Restructuring: Reform Experience Through the Lens of a Kharkiv Enterprise. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 40, (83-94), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-09> (in Ukrainian)

Здійснення економічних реформ було і залишається однією з актуальних сторінок нашої минувшини і сьогодення. Більшість із них не дали бажаних результатів, що відповідали б задумам ініціаторів та очікуванням суспільства. Тому студіювання досвіду різних модернізацій – наздоганяючої, форсованої, перебудови, пошук причин неефективності та досягнутих успіхів має готувати основу для підготовки проектів економічних змін у майбутньому. Особливо зріс інтерес до історії останніх років перебування України у складі СРСР, передумов здобуття незалежності нашою державою через повномасштабну російську агресію проти України.

Протягом останніх років постали дослідження, що висвітлюють суспільно-політичні трансформації кінця 1980 – 1990-х років, діяльність політичних партій та рухів в Україні, роль українців в зруйнуванні імперії зла, місце міжнародних чинників в цих процесах [2, 8, 10, 12]. Видано фундаментальні індивідуальні та колективні монографії, наукові статті щодо економічних процесів, які мали місце на теренах України [4, 5, 7]. Питання соціально-економічного розвитку висвітлюється на рівні історії окремих міст, зокрема Харкова [9, с. 476-481].

У центрі уваги дослідників знаходяться переважно такі питання, як причини ухвалення у високих кабінетах тих чи інших програм, концепцій, окремих рішень щодо реформування економіки, перебіг, здобутки та провали реалізації різних спроб переформатування економіки на досвіді країни в цілому. Стосовно окремих регіонів, господарських одиниць, долі окремих суспільних верств та конкретних людей доволі масштабно досліджені процеси в українському селі доби колективізації та Голодомору. Натомість події по містах, на рівні окремих промислових підприємств, особливо починаючи з другої половини ХХ ст., залишаються поза увагою науковців.

На наш погляд, переважна більшість істориків, що досліджують події та явища 1985 р. – початку 1990-х рр., концентрують увагу на аналізі процесів, які О. Бойко називає «суперечливе протікання перебудовчих реформ» [2, с. 4]. Так, автори «Історії міста Харкова ХХ століття», не торкаючись подій на окремих заводах міста в даний період, причини невдач 1986-1990 рр. в розвитку промисловості, які призвели до спаду виробництва, пояснюють низкою причин: невдало обраною керівництвом СРСР стратегією реформування, а саме «прискорення соціально-економічного розвитку», «спроба інтенсифікувати економіку, що була у передкризовому стані» [9, с. 478]; недосконалими механізмами реалізації реформ, серед яких виділяється закон «Про державне підприємство (об'єднання)» 1987 р. [9, с. 479]; наслідками структурної перебудови економіки, а також дезорганізації єдиного народногосподарського комплексу країни, що призвели до хронічних порушень договірної дисципліни багатьма підприємствами міста [9, с. 479]; «на промисловості Харкова наприкінці 80-х років негативно позначилося відставання з освоєнням державних капітальних вкладень» [9, с. 480]. Така трактовка ситуації, яку ми вважаємо спрощеною, обумовила специфічну оцінку причин кризового стану промисловості міста після проголошення Незалежності Україною: «Розпад СРСР і утворення нових незалежних держав призвели до розриву традиційних зв'язків із постачальниками і споживачами продукції харківських підприємств і поставили перед їхніми керівниками і трудовими колективами нові нелегкі завдання» [9, с. 480]. Про небезпечний характер такого типу висновків в контексті пошуків моделей розвитку міст в сучасному світі ми торкалися в одній з наших публікацій, до якої відсилаємо читача [15, с.86-88].

Іншу візію провалу реформування економіки в СРСР мають фахівці з економічної історії України. Так, М. К. Смольницька зазначала: «Реформаторська діяльність керівництва держави, яке пропонувало зміни в різних сферах, часто не узгоджені між собою, призвела до

розбалансованості господарства, порушення наявних зв'язків щодо матеріально-технічного забезпечення. Багато керівників насторожено сприймали рекомендовані їм економічні методи господарювання. Повільно впроваджувався внутрівиробничий госпрозрахунок у промисловості через слабку постановку економічної роботи на підприємствах і недостатній рівень економічної обізнаності» [7, с. 510].

Доктор історичних наук В. М. Даниленко деталізує картину в економіці СРСР, робив доволі жорсткі висновки: «В умовах анархії в соціалістичній промисловості, базованій не на ринкових, а на директивно-адміністративних відносинах, проблемним було своєчасне забезпечення виробництва матеріалами і комплектуючими деталями. Поставки, як зазначалося, нерідко зривалися. Відповідно працівники відділів постачання на підприємствах перетворювалися на «штовхачів» («толкачей»), яких направляли у відрядження на споріднені виробництва, в міністерства, відомства, щоб прискорити поставки, не допустити їх зриву» [4, с. 19]. Крім того, підкреслював він: «... фактична влада зберігалася за міністерствами і відомствами, чиновницьким апаратом. Модель господарства, вибудована ще при Сталіні і завершена Брежнєвим, у принципі не могла трансформуватися в ефективну економіку» [4, с. 33]. Співзвучна оцінка викладена в книзі історика, публіциста О. Зінченка. До речі, він використав дуже яскраву та зрозумілу для мешканця Харкова метафору назвавши радянську економіку «невиліковно хворою» економікою трикутника нафти, зерна і танків [8, с. 214, 218].

В публікаціях, присвячених подіям 1985-1990 рр., висловлювалася ще одна трактовка процесів реформування. Зокрема, в збірці «Через тернии», виданій 1990 р., частина авторів – знаних в ті часи науковців, обережно натякали, що власне ніякого цілісного бачення, концепції або стратегії реформування економіки у керівництва країни не було. Драматичний підзаголовок, наданий виданню – «Пролог. Що далі?» – свідчив про розгубленість цих поважних людей. В матеріалах збірки вони пропонували кроки на найближчий час, покликані лише врятувати ситуацію від вибуху [14, с. 144-145, 550-556, 559].

Повернемося до харківського кейсу. Деіндустріалізація 1990-х рр. вплинула на долі тисяч і тисяч жителів міста, тож варто дослідити, як вони жили та діяли в роки, що безпосередньо передували цьому періоду. В Харкові маємо справу не лише із колишніми гігантами індустрії, що припинили своє існування, як то «Серп і молот», Велозавод. Але є підприємства, які вижили і зберігають свою економічну вагу. Серед них – Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ), останнє дослідження про який вийшло 60 років тому [11, 13]. Те, що ХЕМЗ існує і сьогодні, чи не є результатом акумуляції досвіду, накопиченого зокрема в період кризових явищ другої половини 1980-х – 1990-х років? Про що можуть промовляти нам свідчення людей, які працювали в Харкові в ті часи, якими були їх реакції на події, на дії керівництва. Були вони мовчазними байдужими гвинтиками системи, чи мали бажання і були налаштовані до змін? Їхні реакція, сумніви, устремління мають бути досліджені.

Завданням нашої статті є спроба проаналізувати досвід доби економічних реформ 1986-1990 рр. так би мовити через погляд «знизу», крізь призму одного з найбільших тогочасних підприємств Харкова – ХЕМЗа. З'ясувати, наскільки зовнішні фактори, а наскільки внутрішні (міські, заводські) ставали причиною невиконання планів на підприємстві, підтвердити або уточнити висновки тих науковців, хто висвітлювали події на міському, загальноукраїнському чи загально радянському рівнях. При чому подивитися на ці події варто очима керівників і робітників, з'ясувати опцію сприйняття «перебудови» безпосередніми учасниками виробничих процесів спираючись на використання методів мікро історичного аналізу.

Головними джерелами дослідження є матеріали заводу, що зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області, та заводської багатотиражки «Промінь» за 1986-1990 рр.

У 1985 р. завершилася одинадцята п'ятирічка. Згідно офіційних підсумків ХЕМЗ виглядав дуже успішним підприємством. Він забезпечив весь приріст обсягів виробництва за рахунок підвищення продуктивності праці, яка зросла на 166,9% [17, ф. 92, оп.13. спр. 26, арк. 51; спр. 39, арк. 8], в той час як по Харкову в цілому відставання зростання обсягів

виробництва та продуктивності праці склало 4,7 і 2,5% відповідно [9, с. 478]. Досягнута виробнича потужність заводу виглядала таким чином: великих електричних машин – 1103 шт на рік, тиристорних перетворювачів – 8973 тис квт, занурених електричних двигунів (ПЭД, далі по тексту ми будемо послуговуватися саме цією аббревіатурою) – 4655 шт. Крім того було випущено багато понадпланової продукції – на понад 4 млн руб [17, ф. 92, оп.13. спр. 26, арк. 51; спр. 39, арк. 8]. Завод відзначали як одне з найкращих підприємств у своїй галузі в цілому по СРСР.

Проте в успішних результатах причаїлася велика небезпека. Планові завдання на наступний період згідно існуючих економічних відносин та прийнятих практик визначалися від досягнутого рівня. Тож від заводу вимагали випускати ще більше продукції. Керівництво підприємства докладало зусиль щоби отримати збалансований новий п'ятирічний план по номенклатурі і потужності. Однак зробити це вдалося лише частково. В Москві пообіцяли сприяння в здійсненні докорінної реконструкції заводу, як то кажуть, «на ходу» протягом 1986-1988 рр. під прийняття збільшених планів.

Але де-факто перейти до створення комплексних потужностей на заводі спромоглися тільки на початку 1989 р. Як зазначав генеральний директор НВО «ХЕМЗ» А.С. Шухов «проект реконструкції ХЕМЗу існує ще з 1961 р., але реалізувати його на практиці при всіх зусиллях досі не вдавалося». На початку 1989 р. розгорнулись масштабні підготовчі роботи. «Зараз повним ходом іде робота по вивільненню будівельного майданчика. Ми повинні знести стару гальваніку, розпочати будівництво нової, підстанцій глибокого введення, «Моноліту», – доповідав генеральний директор [16, 1989, № 11].

У 1985-1986 рр. всередині заводського колективу та в ході комунікації з міністерством активно обговорювались можливості зменшення номенклатури виробів. На думку працівників заводу це сприяло б покращенню якості продукції, збільшенню випуску тієї, яку особливо потребувало народне господарство країни і у виробництві яких ХЕМЗ був лідером. Міністерство, судячи з доступних нам документів, чинило запеклий опір ініціативам колективу. З цією метою в Харків прибув начальник головного виробничого управління Міністерства електротехнічної промисловості СРСР (Мінелектротехпрому), якому підпорядковувся ХЕМЗ, В.В. Поздняковський. Виступаючи на заводі в квітні 1986 р., він усіляко захищав Міністерство від аргументованої критики з боку робітників, Генерального директора. Представники заводу із свого боку характеризували політику Міністерства стосовно заводу як недалекоглядну. Представник міністерства доводив, що через невиконання в 1985 р. планів із видобутку нафти суттєво зросла потреба у ПЭДах. Через це їх випуск доцільно зберегти в цеху №5, а виробництво інших електричних двигунів передати іншим підприємствам галузі [17, ф. 92, оп. 13, спр. 34, арк. 46-47]. Натомість спеціалісти заводу вважали, що з стратегічного погляду необхідно зосередитися перш за все на випуску ПЭДів, тиристорних перетворювачів і товарів народного вжитку [17, ф. 91, оп. 13, спр. 64, арк. 30]. І хоча всі ці обговорення залишилися на рівні розмов, маємо звернути увагу на те, що колектив ХЕМЗу пропонував доволі збалансований варіант збереження виробництва продукції зважаючи як на потреби країни, так і рядового споживача.

Спеціалістами ХЕМЗу і Українського головного інституту по проектуванню та створенню підприємств електротехнічної та приладобудівної промисловості «Укргіпроелектро» була розроблена Комплексна програма технічного переозброєння всього об'єднання у відповідності до розпоряджень Мінелектротехпрому від 26 червня 1986 р. У колективі викликало настороженість ухвалення програми і завдань на п'ятирічку із запізненням. Але на заводі втішали себе: це природно, адже починається перебудова і збоїв в такій великій справі уникнути неможливо. Водночас здійснений на заводі аналіз наявних потужностей підприємства в розрізі окремих виробництв, цехів, дільниць в контексті перспектив реалізації планів п'ятирічки не викликав оптимізму. Станом на 1986 р. питома вага старого зношеного обладнання становила 52,9%, в той час як прогресивного, саме така термінологія вживалася того часу, – лише 16,2% (по машинобудуванню СРСР останній показник був в цілому вдвічі вищим). Ручною працею на заводі було зайнято 41,3%

працюючих. Питома вага верстатів із числовим програмним управлінням (ЧПУ) серед металообробного обладнання становила 1,6% [17, ф.2, оп. 196, спр. 69, арк. 69; ф. 96, оп. 13, спр. 84, арк. 19; спр. 26, арк. 53]. Рівень механізації основного виробництва становив 62,9%, в той час як по галузі вцілому – 69,3%, а по промисловості Харківської області – 76,2% [17, ф. 96, оп. 13, спр. 26, арк. 53].

По окремим цехам, дільницям ситуація виглядала ще гіршою. В цеху М7 середній вік обладнання становив 22 роки. В М1 збиральні стенди ПЕДів були 1948 року виготовлення [17, ф. 92, оп. 13, спр. 42, арк. 138; спр. 56, арк. 61]. В КЦ 25 токарних верстатів працювали з 1972 р. і на думку бригадира С.Г. Легкого з них «вижали» все. По інших бригадах цеху верстати працювали по 20-40 років, а холодовисадочний і гранеобсичний автомати, єдині в цеху з виготовлення болтів, встановлені були 1944 р. [17, ф. 92, оп. 13, спр. 46, арк. 39]. Головне технологічне обладнання пропрацювало 4-5 нормативних термінів [17, ф. 92, оп. 13, спр. 48, арк. 58]. В іншому цеху – ИЦ1 з 165 одиниць метало ріжучого обладнання 47 одиниць працювали 10-20 років, 65 одиниць – понад 20 років. Процент зношеності становив 200-350%, переважна більшість обладнання була морально застарілою [17, ф. 92, оп. 13, спр. 39, арк. 108; спр. 58, арк. 5]. Як свідчать ці дані, технічна реконструкція ставала нагальною необхідністю для заводу, навіть без додаткових планів випуску продукції.

Згідно планів технічного переозброєння передбачалося мати 242 одиниці верстатів з ЧПУ, роботизованого обладнання, верстатів-автоматів, інших автоматичних та напіваавтоматичних одиниць обладнання, комплексно механізувати цехи та створити 15 комплексно-механізованих дільниць [17, ф.92, оп. 13, спр. 39, арк. 16]. Станом на початок 1990 р. було списано 2532 одиниць застарілого обладнання, частка якого зменшилася до 48,4%. На заводі звітували, що зросли темпи оновлення активної частини основних фондів з 5,5% до понад 10%. Але сфера використання ручної праці зменшилася лише на 5,8%, а частка прогресивного обладнання досягнула показника понад 25% [17, ф. 96, оп. 13, спр. 84, арк. 19].

Причина повільних змін, вважаємо, полягала в тому, що міністерство вперто не виконувало постачання замовленого та обіцяного обладнання. У 1986 р. було отримано 42%, у 1987 – 56%, 1988 р. – 40% верстатів та автоматів [17, ф. 96, оп. 13, спр. 48, арк. 21]. Станом на початок 1990 р. із запитуваних 1016 одиниць було отримано 505, тобто менше 50% [17, ф. 96, оп. 13, спр. 84, арк. 18]. Крім того завод не мав права замовляти верстати на тих заводах, на яких вважав за доцільне зважаючи на якість, продуктивність їхніх виробів. Протягом всіх років перебудови міністерство, попри проголошені реформи, продовжувало нав'язувати заводу «своїх» постачальників обладнання. Як наслідок, частину з отриманого обладнання на ХЕМЗі роками не могли ввести у дію через бракованість або низьку якість. Так, в КЦ били на сполох, що з перших днів роботи 7 нових автоматів ИД112 та ИД118 стали ламатися. Вони не тільки не збільшили продуктивність праці, а лише погіршили показники, тому що виявилися гіршими за старі! [16, 1989, № 61].

Характер постачання, яке здійснювалося міністерством, абсолютно не враховував комплексність реконструкції підприємства [17, ф. 96, оп. 13, спр. 59, арк. 57]. Представники матеріально-технічного постачання заводу натикалися на глуху стіну, намагаючись вибити обіцяне обладнання. Особливо резонансною стала проблема термопластоавтоматів, які Москва ніяк не хотіла виділяти. Дійшло до того, що делегату від заводської партійної організації на XIX Всесоюзній конференції КПРС (1988 р.) електромонтажники-схемниці першого апаратного цеху Н.В. Сушковій було дано фактично єдиний наказ – добитися пластавтоматів. Зустрічаючись напередодні конференції із колективом заводу, вона розповіла про своє бачення участі у конференції, підкреслила, зокрема: «Безумовно, усіх нас цікавить і вирішення чисто економічних, господарських питань, тому я зустрічалась з керівниками заводу для того, щоб скласти конкретні пропозиції на адресу нашого міністерства. На зустрічі з міністром я буду порушувати питання заміни на заводі застарілого обладнання, адже зараз наші замовлення на поставки нового обладнання задовольняються щорічно на 40-60 процентів. Велике значення приділяється зараз випуску товарів народного споживання, однак на протязі кількох років наш завод не може розпочати виробництво нових товарів підвищеного

попиту через відсутність необхідної кількості пластавтоматів». Судячи з газетного звіту, першим питанням до неї від учасників зборів було: «Який найважливіший наказ ви одержали від керівництва заводу?». Вона відповіла: «Щодо виробничих питань, то переді мною поставлене завдання на зустрічі у міністерстві добитися прискорення поставки пластавтоматів» [16, 1988, № 51]. Постає питання, чи не було ігнорування запитів ХЕМЗу з боку Мінелектротехпрому своєрідним покаранням за норавливість, проявлену 1986 р. під час візиту на завод його представника?

Лобіювання у Москві проблем заводу дало маловтішні результати. Ось як повідомила про це сама Н.В. Сушкова під час зустрічі із колективом після повернення до Харкова: у понеділок 27 червня 1988 р. на зустрічі з міністром були представники електротехнічної промисловості, загалом близько 40 осіб, «накази, які були дані мені перед конференцією у цеху, на зустрічі з колективом, та ті, які підготував партійний комітет заводу на підставі пропозицій, висловлених у ході обговорення Тез ЦК КПРС, я передала». Їй було сказано, що відповіді будуть надіслані на завод. Делегатка від заводу, очевидно, дуже сумнівалася в тому, що хемзівські папери будуть розглянуті, тому «вже перед закінченням конференції я зателефонувала до міністерства. Точної відповіді на запитання не одержала, але дізналась, що з вісімнадцяти пластавтоматів, що завод прохав виділити, до кінця року буде одержано шість» [16, 1988, № 55]. Вона розповіла, зокрема, про спроби встановлення контактів між так би мовити рядовими делегатами конференції, що представляли споріднені заводи, з метою вирішення наболілих проблем, а не тільки шляхом звернення до міністрів [16, 1988, № 55].

Як свідчить Н.В. Сушкова, всіх делегатів від заводів галузі запросили одночасно напередодні конференції у міністерство. Індивідуальної конкретної розмови із міністром не відбулося ні в цей день, ні у наступні дні роботи конференції. І це при тому, що міністр електротехнічної промисловості СРСР О.Г. Анфімов був делегатом конференції від Куйбишевської парторганізації [6, т. 2, с. 197]. Припускаємо, міністр, уродженець Ростовської області, який більшу частину свого життя – з 1956 до 1986 р. – працював у Латвії, був дуже далекий від маси не тільки звичайних заводчан, але і делегатів конференції [1].

Епізод із перебуванням робітниці заводу у Москві дуже показовий для розуміння взаємин між московською елітою і представниками заводів. Міністр знав, що особиста розмова із Н.В. Сушковою могла принести далеко не комфортні емоції. Про свої настрої, свою позицію харківська робітниця говорила в інтерв'ю заводській газеті: треба принципово питати з відповідальних працівників, зокрема міністрів, а керівником міністерства на її думку може бути і не член компартії. «Головне при цьому – кваліфікація, компетентність, грамотність, вміння працювати з людьми», – наполягала вона [16, 1988, № 51].

До речі, на конференції дозволили виступити п'ятьом робітникам – представникам лише заводів Росії: Ленінграду, Нижнього Тагілу, Якутії, Новотроїцька Оренбурзької області та Москви. Вони озвучували деякі речі, що були співзвучні настроям працівників ХЕМЗу: критикували бюрократизм, необхідність надати реальні повноваження радам трудових колективів, залишати більше прибутку підприємствам в рамках переходу на госпрозрахунок, дозволити купляти якісну техніку для оновлення своїх заводів [6, Т. 1, с. 152-153, 258-259, 324-327, 338]. Але тексти їх виступів створюють враження ретельно причесаних з метою до мінімуму звести критичний запал проти пануючого бюрократизму. Лише останній з таких виступаючих, Ю.Ф. Сурков, емоційно заявив: «у мене не виступ, а швидше вибух з місця у відповідь на цю атмосферу», коли «якийсь один чиновник може вершити долі всіх інших» [6, Т. 2, с. 43].

Кінцева резолюція, ухвалена конференцією, мала розпливчастий характер стосовно економічних питань. «Механізм гальмування повністю ще не демонтований і не замінений на механізм прискорення. Економіка продовжує багато в чому рухатися екстенсивним шляхом. Тиск валових, обсягових підходів не подоланий... новий економічний механізм пробуксовує часом через те, що в центральних відомствах не виконуються належним чином відповіді ухвали партії і уряду... В різних ланках суспільства, включаючи трудові колективи, не змінилося належним чином саме ставлення до праці, до справи» [6, Т. 2, с. 113]. Ці обтічні

вислови «продовжує багато в чому», «пробуксовує часом», «не змінилося належним чином» мало що промовляли до робітників харківського заводу, які щодня стикалися із купою негараздів і не боялися персоніфікувати свої претензії до їх винуватців.

Як свідчать історичні джерела, які ми використовували, працівники заводу чудово розуміли, що у невдачах є провина не лише міністерства, бюрократії, але і самого підприємства. Це стосувалося, зокрема, затримок із впровадженням нового обладнання. Частина верстатів та автоматів не встановлювалися протягом тривалого часу. На складі ОКС в 1988 р. накопичилося нового обладнання на суму близько 4 млн руб.; перебувало в стадії монтажу і не було введено у дію на суму близько 2 млн руб. Документи заводу рясніють цифрами вартості не встановленого обладнання [17, ф. 96, оп. 13, спр. 59, арк. 57]. На жаль, з документів не завжди можна зрозуміти причину цього явища: вона пов'язана із неможливістю встановити його через некомплексність поставок чи через банальну недбалість та неорганізованість на самому підприємстві. Окремі документи дозволяють висловити припущення, що мало місце недопрацювання самого заводу, його керівництва. Так, згідно наказу Генерального директора № 457 від 17.07.1986 р. передбачалося, що бюро роботизації разом із відповідними технічними службами будуть вивчати виробництво з метою визначення того, де доцільно використовувати робототехніку. Але відповідна аналітична робота була здійснена лише стосовно одного виробництва – штамповки [16, 1988, № 78]. Тому не дивно, що досягнуті успіхи у реконструкції були скромними: в цеху А6 достроково запустили верстат з ЧПУ для свердління печатних плат, що «скоротило практично всю ручну працю»; в СЦ2 освоїли діркопробивний прес, в М1 80% токарної обробки деталей стало здійснюватися на верстатах з ЧПУ [16, 1991, № 10].

Здійснення заходів щодо реконструкції та оновлення обладнання в другій половині 1980-х років, як і в часи перших п'ятирічок, часто перекладали на винахідників та раціоналізаторів. Але їх ініціативи не розглядалися в контексті інструментарію забезпечення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання, як це відбувається сьогодні [3]. Заводська багатотиражка рясніла бадьорими повідомленнями про успіхи робітників – винахідників і раціоналізаторів, які доволі самовіддано і заінтересовано ставилися до проблем виробництва [16, 1988, № 10, 14, 20, 63, 68]. Та масштаби їх успіхів, про які повідомляла преса, у порівнянні із масштабами незробленого, що фіксували здебільшого в партійних документах, були незначними. Порівняємо: за перше півріччя 1988 р. економічний ефект від раціоналізаторських пропозицій складав 415,7 тис руб, в той час як лише невстановленого металоріжучого обладнання в 1989 р. було на суму 718 тис. руб. [17, ф. 96, оп. 13, спр. 59, арк. 57; 16, 1988, № 20, 63]. Причину незначної ефективності роботи винахідників і раціоналізаторів на заводі вбачали у взаємодії двох факторів. Перший – впровадження 1987 р. непродуманого експерименту, ініційованого на загальнодержавному рівні, коли в Харківській області було створено раду науково-технічної творчості трудящих на базі НТТ і Всесоюзного товариства винахідників та раціоналізаторів (ВТВР), яку мали очолювати головні інженери промислових підприємств, а секції – начальники цехів. Але ці керівники були переобтяжені основною роботою і займатися предметно раціоналізаторськими справами у них просто не вистачало часу. Другий – не змінилося стимулювання раціоналізаторів, які отримували 0,5% від винаходу, в той час як у деяких інших країнах – 50% [16, 1989, № 92].

У листопаді 1989 р. на заводі відбулася конференція ВТВР, яка заслухала Положення про скасування вищезгаданого експерименту. Робітники висловлювалися відверто негативно щодо нього. Так, заступник голови ВТВР заводу І. Волобуєв зазначав: «З того часу, коли був запропонований, а потім і впроваджений у життя експеримент, який би на думку невідомо кого покращив розвиток раціоналізаторства і винахідництва в нашій країні пройшло 2,5 роки... Скажу відразу, що бажаних результатів ця новинка не принесла, а навпаки – тільки погіршила і без того не солодку творчість раціоналізаторів та винахідників. І що саме смутніше, так це, що задовго до реалізації експерименту науковці з вищих інстанцій зустрічалися з робітниками... Пам'ятаю, що тоді, зокрема на нашому заводі більшість раціоналізаторів висловили свою думку, негативно засуджуючи таку справу». Майстер цеху

А1 П. Заволока акцентував увагу на тому, що не вирішено питання ні про матеріальну, а ні про моральну підтримку раціоналізаторів. «Більше половини рацпропозицій немотивовано відхилено», розповідав майстер, «Одного разу, коли я поінтересувався у економістів нашого підприємства, чому так важко впроваджуються рацпропозиції, мені відповіли, що завод за пропозиції несе великі збитки. Я й досі не можу зрозуміти цього пояснення» [16, 1989, № 92].

На початку 1990 р. начальник ВРІВу В. Верещака звернув увагу на те, що впровадження нових виробів відстає від світових зразків на 5 років. Він пропонував, щоби плани впровадження новинок стали не тільки основною турботою технічних служб, а й економічних; необхідно зробити справедливою авторську винагороду і передбачити її виплати не лише з фонду розвитку виробництва, а й матеріального заохочення; необхідно розробити «норматив створення винахідницького та раціоналізаторського фонду від реалізованої продукції з використанням винаходів». На конференції ВТВР підкреслювалося, що раціоналізаторство стало не вигідним через недбале ставлення економічних та технічних служб, що на заводі не організовано безкоштовне забезпечення патентного підрозділу [16, 1990, № 7].

У 1989 р. ХЕМЗ здійснив ще одну спробу вирішити гострі питання економічного характеру шляхом впливу на «верхи». У Москві відбулась Всесоюзна нарада робітників, селян та інженерно-технічних працівників, на якій колектив представляв токар цеху ШМ1 Г. Белоярцев. Виступити з трибуни наради йому не вдалося. На сторінках «Променю» він поділився думками, які озвучив кореспонденту однієї з московських газет. Токар розповів, про що хотів сказати з трибуни: «Намітили провести економічну реформу. Всією душею ми, робітники, були «за»... Обговорили цю ідею у цехах. Зрозуміло, що вона, оренда, вивільнить багато рук, особливо тих, які не звикли працювати на совість. Не подумайте, що будемо тоді виставляти на вулицю людей. Ні. Їм буде запропоновано іншу роботу... При цьому ми мріємо, щоб з'явилася можливість всі зароблені гроші направити на соціальний розвиток, на оновлення устаткування, і, нарешті, на підвищення зарплати. Та поки що нам заважає це зробити міністерство. Справа в тому, що міністерство, у якого ми хочемо взяти в оренду підприємство, висунуло умову – всі платежі у бюджет вираховувати з планового прибутку у 57 мільйонів карбованців, а ми як не стараємося, більше 42 мільйонів не можемо дати» [16, 1990, № 8].

Зі слів Г. Белоярцева можна зробити висновок, що гальмували економічні зміни, з одного боку, страхи (очевидно, правлячої еліти) щодо звільнення тих працівників, хто «не звикли працювати на совість» (термін безробіття в ті часи не наважувалися використовувати). З іншого боку заважали не коректі нормативи для взяття підприємства в оренду (тобто переходу у вільне плавання, здобуття самостійності), встановлені міністерством. Але Г. Белоярцев давав зрозуміти, що у представників заводу було бачення того, як зробити так, щоби не виставляти на вулицю людей.

У розповіді Г. Белоярцева є ще один дуже промовистий фрагмент – відповідь токаря про позитивні враження від наради в Москві: «Мені сподобалося те, що Михайло Сергійович Горбачов стоїть за будь-яку форму роботи, аби тільки вона приносила користь суспільству і її сприймав би народ» [16, 1990, № 8]. Тобто робітник відчув, що у лідера перебудови не було конкретного бачення, що ж необхідно робити! Як тут не згадати рефлексії авторів збірника «Через тернии».

Чергові щорічні збори партійно-господарського активу заводу на початку 1990 р. свідчили, що проблем на підприємстві стало значно більше, ніж успіхів. Генеральний директор НВО «ХЕМЗ» А.С. Шухов констатував, що у 1989 р. трудовий колектив заводу «добився певних результатів», озвучив п'ять позицій із наведенням переважно абсолютних показників в рублях: перевиконання плану з реалізації продукції, з товару, збільшення темпів росту продукції, продуктивності праці та прибутку. Але далі керівник зазначив: «Разом з тим в господарській діяльності ряду цехів і в цілому заводу не відбулося корінних змін по стабільному росту виробництва, подоланню хронічного відставання у виконанні планових завдань. Намітилася тенденція до зниження темпів росту виробництва у цехах...». При чому А. С. Шухов назвав ряд таких цехів, але справа в даному випадку – не в їх успіхах чи

неуспішності. Судячи з наведеного газетного звіту обсяги невиконаних договорів, не отримання коштів у фонди матеріального заохочення, перевитрати заробітної плати та інші проблеми перекривали навіть існуючі досягнення [16, 1990, № 10].

Одна з учасниць активу, гальваник цеху А9 Н. М. Бабець скаржилася на порушення протягом тривалого часу умов праці, зокрема погану вентиляцію. Вона підкреслила: «Робітниця не бажають більше чекати, тому питання поліпшення умов праці треба вирішувати вже сьогодні». Начальник цеху М1 В.Г. Давиденко навів цифри, які свідчили про зменшення оцінки основних засобів виробництва заводу втричі, що робота обладнання в деяких цехах – на межі зупинки, що наявні серйозні проблеми із ремонтом обладнання [16, 1990, № 10]. Додав темних фарб до виступів фахівців заступник секретаря парткому заводу І.Я. Еткало: «Негативно відбивається на моральній атмосфері, громадській та трудовій активності людей втрати часу, добові та змінні простої, невідлагоджений механізм управління виробництвом, станом справ, який склався у допоміжному та заготівельному виробництвах. А саме наслідком цього є неритмічність у роботі ряду колективів заводу, збої на конвейерах, поставках, прагнення виконати план будь якою ціною з усіма негативними явищами, що з цього витікають» [16, 1990 № 10,]. Як бачимо, настрої, моральна атмосфера, бажання креативно працювати істотно змінилися на заводі в гірший бік протягом п'яти років. Можливо, наше враження буде дещо емоційним, але домінувати стали розчарування та зневіра.

Дослідження історії процесів реформування економіки у 1986-1990 рр. на рівні конкретного підприємства конче важливо, оскільки допоможе з'ясувати витоки явищ, що призвели до розпаду СРСР і проголошення незалежності України. Домінуючі в студіях з історії міст тези про розрив економічних зав'язків, крах командно-адміністративних методів управління, відсутність адекватних ринкових інструментів, соціальна-економічна криза вимагають поглибленого дослідження конкретних проявів цих явищ на рівні міста та окремо взятого підприємства. Інакше будемо мати справу із ностальгією за зруйнованою незрозуміло ким промисловою величчю. Історія одного з найбільших заводів Харкова свідчить, що не розрив існуючих зав'язків, а навпаки, вперте нав'язування підприємству старих неефективних зав'язків руйнувало виробничі можливості ХЕМЗа починаючи з 1986 р. Диктат московського міністерства, боязнь безпосереднього спілкування, не бажання дослухатися до думки працюючих на заводі, як то робітники Н.В. Сушкова, Г. Белоярцев, характеризує менталітет представників союзного центру. Зі свого боку керівництво заводу продовжувало діяти в старій системі координат, очікуючи вирішення питань виробництва від лобювання інтересів заводу по партійній і робітничій лініях. Партійне керівництво області, зі свого боку, погодилося на непотрібний експеримент, нав'язаний Москвою, і який за словами робітника І. Волобуєва «на думку невідомо кого» мав би покращити розвиток раціоналізаторства і винахідництва і був врешті-решт скасований.

Проблеми виробництва були головними для тих представників колективу, хто мав суттєвий професійний і життєвий досвід, хто багато років віддали заводу. Низова ланка – робітники, майстри, раціоналізатори, були більше налаштовані та психологічно готові до змін, зокрема радикальних, ніж вище керівництво і високе начальство. Як свідчать матеріали, які ми досліджували, незадоволення у рядових працівників викликала позиція економічних служб заводу. Розуміння нездійсненності ухвалених 1986 р. планів, посилення кризових явищ стала наочною в 1989 р. Причинами поглиблення і прискорення кризи стали супротив міністерства, особливо в питанні переходу на оренду (фактично, до самостійного господарювання), надання переваги іншим підприємствам поза межами України, нав'язування Москвою і не підкріплена вимоги паралельно нарощувати випуск продукції і здійснювати глибоку реконструкцію. До внутрішніх заводських чинників слід віднести відсутність наполегливості в просуванні реконструкції, плани якої існували з 1961 р., численні недоліки в організації роботи на самому підприємстві. Все це призвело до посилення стану невизначеності, апатії, розчарування. Традиція виголошення ритуальних слів про досягнення зберігалась, хоча і в менших масштабах. Стара практика сподіватись на Москву (в даному випадку йдеться про всю

сукупність дій та рішень загальносоюзного центру) також мала місце, але те, що там відбувалося, викликало розчарування.

Ми вважаємо, було б дуже корисно використати методи усної історії для доповнення та розширення джерельної бази історії промисловості періоду другої половини 1980-х – початку 1990-х років. Ці методи можуть бути важливими для розуміння тих аспектів життя колективу, його окремих представників, які не знайшли відображення в архівних документах, на сторінках періодичної преси, зокрема щодо мотивів ухвалення тих чи інших рішень, «таємниць» роботи служб постачання, економістів, ставлення до можливої появи безробітних та ін. Особливо корисним були б ці живі свідчення учасників подій для розуміння статистичних матеріалів, якими, що цілком природно, насичені офіційні звіти, публічні виступи заводчан. Адже за кожною цифрою стояла емоція, виснажлива праця. Без таких свідчень неможливо зрозуміти масштаби проблем заводу, оскільки цифри здатні не лише передавати об'єктивну картину, але і приховувати чийсь недбалість, невміння, небажання робити справу. Тільки з урахуванням живих голосів учасників та свідків подій можна відтворити повну картину історії тих часів.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, включаючи неприпустимість плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Анфімов Олег Георгійович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%84%D1%96%D0%BC%D0%BE%D0%B2_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%B3_%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
2. Бойко О. Д. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. К. : ІПІЕНД, 2002. 306 с.
3. Галиця І.О. Основні тенденції розвитку раціоналізаторства в Україні. *Економіка промисловості*. 2005. № 3. С. 64-70.
4. Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
5. Даниленко В., Даниленко С. Україна часів горбачовської «перебудови»: спроби економічного перезавантаження. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей*. Випуск 27. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. С. 5-21.
6. XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г.: Стенографический отчет. В 2 т. М.: Политиздат, 1988.
7. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / НАН України, Ін-т історії України. К.: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
8. Зінченко О. Як українці зруйнували імперію зла. Х.: Vivat, 2024. 560 с.
9. Історія міста Харкова ХХ століття. Харків: Фоліо, Золоті сторінки. 2004. 686 с
10. Касьянов Г. Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії. Київ: Наш час, 2007. 432 с.
11. Очерк истории Харьковского Электромеханического завода. Ч. 2 (1918-1964 гг.). Х. : Прапор, 1965. 260 с.
12. Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 512 с.
13. ХЕМЗ - Офіційний сайт Харківського Електро-Машинобудівного Заводу. URL: <https://khemz.in.ua/>
14. Через тернии. М.: Прогресс, 1990. 792 с.

15. Чорний Д. Чи можливі нові підходи до вивчення історії міст України, або Харків як дзеркало урбаністичних студій. *У пошуках обличчя міста: Практика саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу*. Х.: Видавництво Точка, 2021. С. 86-91
16. Промінь. Орган парткому, профкому, комітету комсомолу та дирекції науково-виробничого об'єднання «Харківський електромеханічний завод». 1985-1990 рр.
17. Державний архів Харківської області (ДАХО).

CHORNYI D. M., Doctor of History,
Professor,

Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: d.chornyi@karazin.ua; OCRID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9149-9203>

V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

LIGHTS AND SHADOWS OF ECONOMIC RESTRUCTURING: REFORM EXPERIENCE THROUGH THE LENS OF A KHARKIV ENTERPRISE

Aim of research. The article examines the course of economic restructuring from 1985 to 1990 through the lens of one of Kharkiv's largest enterprises of that time, the Kharkiv Electromechanical Plant, and to determine to what extent external factors versus internal plant factors caused difficulties in the reform process and the accumulation of unresolved problems.

Methods. The research is based on the analysis of public speeches by individuals directly involved in production and management processes, using microhistorical approaches to studying narrative documents, statistical materials stored in the DAHO, as well as the plant's corporate newspaper from 1986 to 1990.

Results. The research results show that the implementation of economic reforms during the restructuring period was and remains one of the most acute and controversial chapters in our history. The analysis of the documents indicates that the failures of the enterprise were largely due to external factors: the policies of the relevant ministry, and the lack of a program of action at the national level. Among the internal factors, attempts by the management to operate within the familiar framework, particularly by agreeing to the imposed "rules of the game" and hoping to achieve success through lobbying, had a negative impact. At the same time, a significant portion of the workers was constructively inclined and actively participated in the process until 1989 but gradually lost motivation.

Conclusions. The history of KHEMZ shows that it was not the severing of existing ties, but rather the persistent imposition of old ineffective connections on the enterprise that undermined reform efforts since 1986. The dictatorship of the Moscow ministry and resistance to the collective's aspirations characterize the mentality of the representatives of the union center, especially regarding the transition to lease, preference for enterprises outside Ukraine, and the imposition of top-down requirements to simultaneously increase production and carry out deep reconstruction. In the future, it is worth involving oral history methods to study the history of the industry in the late 1980s – early 1990s.

Keywords: *Kharkiv, KHEMZ, economic reforms, equipment wear, level of mechanization, workers, inventors, rationalizers.*

References

1. Anfimov Oleh Heorhiiiovych. URL: [Анфімов Олег Георгійович — Вікіпедія](#)
2. Boiko O. D. Ukraine in 1985-1991: Main trends of socio-political development. K.: IPIEND, 2002. 306 s. (in Ukrainian)

3. Halytsia I.O. Main trends in the development of rationalization in Ukraine. *Economy of Industry*. 2005. No. 3. P. 64-70. (in Ukrainian)
4. Danylenko V.M. Ukraine in 1985-1991: the last chapter of Soviet history. K.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2018. 278 s. (in Ukrainian)
5. Danylenko V., Danylenko S. Ukraine during the Gorbachev "perestroika": attempts at economic reloading. *Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics. Collection of articles*. Issue 27. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2023. S. 5-21. (in Ukrainian)
6. XIX All-Union Conference of the Communist Party of the Soviet Union, June 28 - July 1, 1988: Stenographic report. In 2 vols. M.: Politizdat, 1988. (In Russian)
7. Economic History of Ukraine: Historical and Economic Research: in 2 vols. / NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. K.: Nika-Center, 2011. Vol. 2. 608 s. (in Ukrainian)
8. Zinchenko O. How Ukrainians destroyed the evil empire. Kh.: Vivat, 2024. 560 s. (in Ukrainian)
9. History of the city of Kharkiv in the 20th century. Kharkiv: Folio, Golden Pages. 2004. 686 s. (in Ukrainian)
10. Kasyanov H. Ukraine 1991 - 2007: Essays on Modern History. Kyiv: Nash Chas, 2007. 432 s. (in Ukrainian)
11. Essay on the history of the Kharkiv Electromechanical Plant. Part 2 (1918-1964). Kh.: Prapor, 1965. 260 s. (In Russian)
12. Plohii S. The Last Empire. The Decline and Fall of the Soviet Union. Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club", 2019. 512 s. (in Ukrainian)
13. HEMZ - Official Website of the Kharkiv Electromechanical Plant. URL: <https://khemz.in.ua/>
14. Through the thorns. M.: Progress, 1990. 792 s. (In Russian)
15. Chorny D. Are New Approaches to the Study of the History of Ukrainian Cities Possible? Or Kharkiv as a Mirror of Urban Studies. *In Search of the City's Face: The Practice of Self-representation of Ukrainian Cities in the Sndustrial and Post-industrial era*. Kh.: Tochka Publishing, 2021. s. 86-91. (in Ukrainian)
16. Promin. Organ of the party committee, trade union committee, Komsomol committee, and the directorate of the scientific and production association "Kharkiv Electromechanical Plant". 1985-1990.
17. Kharkiv Region State Archive (DAHO).

Текст надійшов до редакції 02.03.2025. / The text was received by the editors 02.03.2025.

Текст затверджено до друку 16.04.2025. / The text is recommended for printing 16.04.2025.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-10>

УДК 378.093.5(477.54-25)ХІНО"192":069](045)

Н. В. БАБКОВА, канд. іст. наук,

ст. виклад. кафедри музейно-туристичної діяльності

e-mail: akademikxdak@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0347-0633>

Харківська державна академія культури, Бурсацький узвіз 4, м. Харків, 61057, Україна

**ФАКУЛЬТЕТ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ ХАРКІВСЬКОГО ІНО ІМЕНІ О. ПОТЕБНІ:
СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК, ПЕРСПЕКТИВИ МУЗЕАЛІЗАЦІЇ**

Мета. Метою запропонованого дослідження є висвітлення створення, функціонування, реорганізації факультету політичної освіти Харківського інституту народної освіти імені О. Потебні, перспектив його музеалізації.

Методологія дослідження складається з принципів історизму, системності, об'єктивності, всебічності й цілісності у поєднанні з методами аналізу та синтезу, історико-порівняльного, історико-типологічного та проблемно-хронологічного.

Наукова новизна. Вперше проведено комплексне дослідження історії факультету політичної освіти як структурної одиниці Харківського ІНО: виявлено причини створення та реорганізації, проаналізовано структуру, навчальні плани, бази практичної підготовки; представлено список випускників 1929 р.

Висновки. Факультет політичної освіти заснований при ХІНО у 1925 р. Його головна функція полягала у підготовці фахівців політичної освіти широкого профілю, однак спеціалізація проходила за шкільно-курсним, книжково-бібліотечним та антирелігійним профілем. Непідготовленість інституту до появи нової структурної одиниці вплинула на матеріальне і технічне забезпечення факультету впродовж його існування у 1925-1929 рр. Упорядкованість штату, специфіка підготовки здобувачів вищої освіти, забезпечення приміщенням призвели до реорганізації факультету в окремий Інститут політичної освіти. Його правонаступником є Харківська державна академія культури, працівники якої розпочали процес музеалізації історії закладу вищої освіти.

Ключові слова: політична освіта, Харків, музеалізація, віртуальний музей.

Як цитувати: Бабкова Н. В. Факультет політичної освіти Харківського ІНО імені О. Потебні: становлення, розвиток, перспективи музеалізації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2025. Вип. 40. С. 95-104. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-10>

In cites: Babkova N. V. (2025). The faculty of political education of O. Potebnia Kharkiv institute of public education: foundation, development, prospects of musealization. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 40, (95-104), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-10> (in Ukrainian)

Історія Харківської державної академії культури та вищої бібліотечної освіти в Україні, нерозривно пов'язана зі функціонуванням факультету політичної освіти Харківського інституту народної освіти імені О. Потебні (далі ХІНО). Організація ХІНО відбулася 1 червня 1921 р. відповідно до наказу Малої колегії Українського головного управління професійної

освіти від 18 травня того ж року. Передбачалося, що інститут матиме три факультети: соціального виховання, техно-педагогічний та політосвітній [15, с.236]. Необхідність створення системи вищої політичної освіти активно обговорювалася на сторінках тогочасних періодичних видань, але в Харкові практичного втілення не отримала [4, с.24-25]. Головна причина полягала у відсутності достатнього фінансування ХІНО, правління якого не могло забезпечити функціонування трьох факультетів [18, ф.166, оп.3, спр.330, арк.413,426].

Однак представники радянської влади не відмовилися від ідеї підготовки фахівців політосвітнього профілю вищої категорії. У жовтні 1921 р. перший факультет політичної освіти розпочав роботу на базі Одеського інституту народної освіти. Але наступного року, через брак фінансування, він припинив існування [10, с.122-123].

Необхідність посилення ідеологічної пропаганди радянської влади особливо серед сільського населення призвела до повернення до питання про підготовку кадрів ідеологічного фронту у закладах вищої освіти (далі ЗВО). Відновлення розробки питання підготовки працівників політичної освіти у ЗВО відбулося в результаті виконання постанови XIII з'їзду КПРС 1924 р., в якій зазначалося, що центром політосвіти на селі є хати-читальні та бібліотеки. 9 червня Народний комісаріат освіти УСРР (далі НКО) видав постанову, якою визнавав необхідність організації факультету політичної освіти при ХІНО в 1925/1926 н. р. і включення цього питання до бюджету поточного фінансового року [2, с.20]. Після узгодження проєкту учбового плану нового факультету з усіма наркоматами, НКО 12 вересня видав власну постанову № 2981 «Про утворення факультету Політосвіти при ХІНО». Цей документ обґрунтовував відкриття факультету саме в Харкові наявністю при ХІНО потрібних для занять помешкань, лабораторій та кабінетів, викладацьких кадрів. А головне, на місцях відчувалася значна потреба в такій учбовій інституції і була велика кількість кандидатів, що бажали навчатися. Тож, враховуючи ці аргументи РНК УСРР 17 вересня 1925 р. прийняв постанову № 471/394 «Про утворення факультету Політосвіти при ХІНО».

Мету створення, головні його завдання та попередній учбовий план факультету політичної освіти (далі ФПОЛО) охарактеризував А.І. Зільберштейн [8, с.119-130]. О.М. Костюкова, взявши за основу зазначену публікацію, помилково зазначала, про підготовку на факультеті спеціалістів екскурсійно-виставково-музейного профілю [9, с. 28-29]. Проте, в 1928 р. на базі факультету проводили лише екскурсійний семінар, головна мета якого полягала у підготовці зацікавлених студентів до екскурсійної роботи [18, ф.166, оп.6, спр.4583, арк.122]. Повноцінна підготовка спеціалістів музейно-екскурсійного профілю була втілена у 1929 р. на базі вже окремого ЗВО – Харківського інституту політичної освіти.

На початковому етапі існування ФПОЛО, у 1925/26 та 1926/27 н. р., не були ясно прописані умови вступу на факультет і вимоги до абітурієнтів. Головна – наявність стажу політосвітньої роботи не менше 2 років. Чіткі правила вступу зафіксовано лише з 1927/28 н. р. Серед них: приналежність абітурієнтів до КП(б)У або ЛКСМУ, віковий ценз 20–32 роки, стаж політосвітньої роботи від 1 року. Набір студентів відбувався лише за відрядженням інспектури окружної політосвіти. Безпартійні приймалися виключно за клопотанням органів політосвіти і за наявності не менше 3 років стажу громадської або політосвітньої роботи. Результатом впровадження цієї норми було зменшення на факультеті безпартійних студентів. Якщо після вступної кампанії 1925/26 н. р. їх було 28,5 % від загального контингенту здобувачів, в 1926/27 н. р. – 16%, в 1928/29 н. р. – лише 6%. А в правилах прийому на факультет 1929/1930 н. р. пункт про приймання безпартійних абітурієнтів узагалі зник [18, ф.166, оп.6, спр.4583, арк.194].

Обов'язковою умовою для вступу на ФПОЛО було знання української мови. Але іноді давалася відстрочка на 1 рік. Якщо ж студент не складав іспиту з української мови – його відраховували. Зазначена умова була пов'язана з тим, що ФПОЛО готував фахівців не лише для всіх 40 округ УСРР, але й для Автономної Молдавської соціалістичної радянської республіки та членів ЦК ВКП(б) Воронежської губернії РСФРР.

Протягом 1925-1927 р функції декана ФПОЛО виконував М.С. Волобуєв¹¹ – заступник голови Головополітосвіти НКО УСРР, заступника декана – А.І. Зільберштейн¹² – очільник курсів підготовки позашкільних працівників. З 1 серпня 1927 р. факультет очолив І.П. Соловей¹³ – колишній завідувачий радпартшколою у м. Суми. Загалом впродовж 1925-1929 рр. на факультет було прийнято 570 студентів: 1925/26 н. р. – 123 осіб, 1926/27 н.р. – 157, 1927/1928 н.р. – 67, 1928/29 н. р. – 87 [3, с.41].

За навчальним планом 1925/26 н. р. передбачався 3-х річний термін навчання на міському та сільському відділах і 4 секціях: шкільно-курсів, книжково-бібліотечній, художньої пропаганди й екскурсійно-виставково-музейній. Використовуючи ці дані, О.Л. Рябенко зробила висновок про існування на факультеті 4 секцій [13, с.58]. Однак, у 1927 р. А.І. Зільберштейн зазначав, що від ідеї впровадження секції художньої пропаганди та екскурсійно-виставково-музейної керівництво факультету відмовилося через відсутність вузькопрофільних спеціалістів і можливостей надання ґрунтовних спеціалізованих знань [7, с.18]. Натомість з 1928/1929 н. р. на ФПОЛО запрацював перший в Україні антирелігійний відділ [16, с.4].

Навчальне навантаження передбачало 48 ауд. годин на тиждень; загально-освітня підготовка із соціально-економічних дисциплін займала 64%, методів та об'єктів політосвітроботи – 16%, форми та техніки політосвітроботи – 20% навчального навантаження. Фізична культура, розвиток мови та елементарна математика викладалася поза навчальним планом. Спеціалізація запроваджувалася на останньому, 3 курсі [18, ф.2, оп.4, спр.1362, арк.33-33зв].

Слабка підготовка студентів, особливо із соціально-економічних і точних дисциплін, призвела в 1926/1927 н. р. до значних змін у навчальному плані. Тоді ж відбувся перехід на 4-х річний період навчання, у зв'язку із запровадженням військової підготовки студентів; із 1927/1928 н. р. – відмова від поділу на міський та сільський відділи. Відкоригованим планом окреслювався перехід на 36 ауд. годин на тиждень; соціально-економічні дисципліни складали 57%, методи та об'єкти політосвітроботи – 15%, форми та техніки політосвітроботи – 13% навчального навантаження. Спеціалізація за шкільно-курсів або книжно-бібліотечно напрямком займала лише 15% навантаження і мала проходити на 3 та 4 курсах навчання, по 30 та 36 годин на рік відповідно [18, ф.166, оп. 6, спр.804, арк.97-98].

Назва дисципліни	3 курс				4 курс			
	І тр.	ІІ тр.	ІІІ тр.	Разом	І тр.	ІІ тр.	ІІІ тр.	Разом
Школа дорослих і система партосвіти	2	----	----	2	----	----	----	----
Питання лікнепу	6	----	----	6	---	---	---	----
Методи шкільно-курсів роботи з дорослими		5	5	10				
Суспільствознавство в школах дорослих					4	4		8
Рідна мова					4	4		8
Математика в школах дорослих							4	4

¹¹ М.С. Волобуєв – економіст, автор теорії економічної самостійності УСРР в рамках СРСР. Жертва сталінських репресій 1933–1934 р. Реабілітований у 1957 р.

¹² А.І. Зільберштейн – канд. пед. наук, професор, фахівець з дидактики, завідувач кафедри педагогіки Харківського державного педагогічного інституту імені Г. С. Сковороди.

¹³ І.П. Соловей – директор Харківського інституту політичної освіти, Харківського інституту комуністичної освіти, Всеукраїнського інституту комуністичної освіти, завідувач відділу народної освіти Харківського міськвиконкому, жертва сталінських репресій 1937 р. Реабілітований по смертю в 1958 р.

Природознавство в школах дорослих							4	4
Робота в школах	2	5	5	12	4	4	4	12
Разом	8	10	10	30	12	12	12	36

Табл. 1. Навчальний план шкільно-курсової секції. Таблицю складено за [18, ф.166, оп.6, спр.804, арк.99зв] (Table 1. Curriculum of the school-course section. The table was compiled from [18, fond 166, inventory 6, folio 804, p. 99zv])

3 курс				
Назва дисципліни	7 тр.	8 тр.	9 тр.	Всього
Історія бібліотеки та книги	4	-----	-----	4
Система та становлення бібліотечного будівництва в УСРР та РСФРР	2	-----	-----	2
Методика бібліотечної справи (пропаганда книги, зміст форми та методи роботи з читачем, вивчення читача, керівництво читанням)	4	6	6	16
Бібліотечна техніка та НОП у ній, елементи техніки	-----	6	4	10
Додаткова практика	-----	-----	2	2
	10	12	12	34
4 курс				
Назва дисципліни	10 тр.	11 тр.	12 тр.	Всього
Методика бібліотечної справи	2	2		4
Бібліотечна робота з дітьми та підлітками		4		4
Пересувна робота	2			2
Бібліографія та вивчення книги	4	2		6
Бібліографічні огляди літератури				
а) суспільствознавство (перевірка, радянське будівництво		3		3
б) природознавство			2	2
в) прикладні науки			2	2
г) художня література		1	2	3
д) дитяча література			2	2
Комплектування книги	2			2
Книжково-газетне виробництво	2			2
Позабібліотечні форми поширення книги			2	2
Додаткова практика			2	2
	12	12	12	36

Табл. 2. Навчальний план книжково-бібліотечної секції. Таблицю складено за [1, с.129]. / Table 2. Curriculum of the book and library section, compiled on [1, с.129].

Основна функція факультету полягала в підготовці широкопрофільних спеціалістів у царині політосвіти, організаторів та керівників профільних великих установ, методистів і робітників апарату. Крім цього, за напрямками роботи отримували і вузьку спеціалізацію. Здобувачі шкільно-курсового відділу одержували кваліфікацію організатора-методиста шкільно-курсової роботи, викладача соціально-економічного циклу шкіл політосвіти (шкіл лікнепу, шкіл малописьменних).

Здобувачі бібліотечно-книжного відділу – бібліотекаря та організатора бібліотечної роботи. Здобувачі антирелігійного відділу – організаторів-методистів та лекторів-пропагандистів антирелігійної роботи [18, ф.166, оп.6, спр.4583, арк.182].

Керівництво ФПОЛО вважало, що спеціальна підготовка – не головне завдання факультету, адже всі форми політосвітроботи мають спільні завдання та методику роботи, відрізняючись головним чином технічними й організаційними моментами. Основна мета факультету – підготувати інтегрального політосвіробітника [6, с.30].

У науковому дискурсі, присвяченому історії розвитку ХДАК, існує суперечливе питання про проблему внутрішнього поділу ФПОЛО на секції чи відділи. Така плутанина була спричинена відмовою від поділу на міський та сільський відділ та переходом до підготовки спеціалістів політосвіти на шкільно-курсовому й бібліотечному відділах. Вперше інформація про підготовку здобувачів саме на відділах, а не секціях офіційно з'явилася у правилах прийому до ФПОЛО на 1927/1928 н. р. Хоча правління ХІНО в ділових документах поняття «секція» та «відділ» ототожнювало. Саме на керівника бібліотечної секції, а не відділу НКО УСРР у 1927 р. запросило з Одеси Л. Р. Когана, а в 1928 р. з Києва Н. Я. Фрідьєву [1, с.127]. Протоколи правління ХІНО № 18 та № 27 за 1928 р. теж фіксують наявність на ФПОЛО шкільно-курсової, бібліотечної та антирелігійної секції [18, ф.16, оп.6, спр.4571, арк. 353, 395]. З 1929 р. у протоколах інституту фіксується наявність на ФПОЛО лише відділів. Відповідно всі наукові праці, які досліджують історію бібліотечної освіти в Україні та ХДАК, виходячи з цієї традиції, називають книжково-бібліотечну секцію факультету політосвіти ХІНО бібліотечним відділом.

Відповідно офіційним документам, навчання на ФПОЛО відбувалося лабораторно-бригадним методом. Незважаючи на критику студентами ХІНО цього принципу отримання освіти, здобувачі факультету політосвіти відстоювали його застосування. Головними аргументами були велика завантаженість громадською, партійною та комсомольською роботою. Студенти виступали не за заміну системи освіти, а за її удосконалення – збільшення викладачами консультацій з дисциплін і активнішу допомогу невстигаючим у навчанні [11, с.2].

Викладання дисциплін соціально-економічного блоку забезпечували В.Д. Коряк, В.С. Зборобець, Д.С. Шапіро, Є.С. Хотинський, А.О. Слущкін, М.М. Пакуль, Н.М. Кудрявцева, І.М. Сіак та інш.; блоку політосвітніх дисциплін – А.І. Зільберштейн, М.С. Волобуєв, І.П. Соловей, В.Ю. Кінгі. Цикл дисциплін з військової підготовки очолював полковник В.К. Гершельман. Навчання здобувачів шкільно-курсового напрямку забезпечувалося силами викладачів політосвітнього блоку; книжкового-бібліотечного – Л.Р. Когана, а з 1928 р. Н.Я. Фрідьєвої та Д.Н. Ігудесман; антирелігійного – Є.Ф. Розвадовського, В.Є. Фаворського, В.І. Чучмарьова й викладавців політосвітніх курсів.

Як і на інших факультетах ХІНО, навчально-методичну роботу на ФПОЛО забезпечували циклові (предметні) комісії. У 1926/1927 н. р. природно-математична комісія координувала розробку програм, навчальних планів і викладання курсів «біологія», «геологія», «фізика», «хімія», «анатомія та фізіологія», «математика», «статистика». Соціально-економічна комісія відповідала за дисципліни «політекономія», «економполітика», «економгеографія», «історія Сходу», «історія України», «історія ВКП», «іноземна мова», «українська мова», «профрух». Політосвітня комісія – «основи політосвіти (форми та методи)», «шкільно-курсова робота», «бібліотечна робота», «вчення про поведінку людини». Роботу всіх зазначених комісій координувала факультетська комісія на чолі з деканом [18, ф.166, оп.6, спр.170, арк.13зв].

За період навчання на ФПОЛО здобувачі освіти поєднували отримання теоретичних і практичних знань. Наприклад, в рамках практикуму до курсу «Техніка публічних виступів» студенти безоплатно відвідували доповіді та лекції в Діловому клубі й Будинку освіти; для них організовували екскурсії на заводи ХПЗ, ХЕМЗ, електростанцію, дослідну сільськогосподарську станцію. Крім того, студенти відвідували організовані Харківською окрполітосвітою виставки, диспути, концерти, агітстудії. Систематично отримуючи

безоплатні квитки до кінотеатрів, здобувачі вищої освіти регулярно знайомилися з новинками кінематографу [5, с.5]. Велике значення у підготовці майбутніх спеціалістів відігравали 2 кабінети, що функціонували на базі факультету: соціально-економічний та політосвітроботи. В межах останнього функціонувала бібліотека, кабінет бібліотечної (з 1927 р.) та антирелігійної (з 1929 р.) роботи.

За навчальним планом практична підготовка відбувалася в рамках політосвітних дисциплін. Це так звана організаційно-методична політосвітня практична робота, що на 1 курсі проходила в межах дисципліни «Основи політосвіти», на 2-4 курсах в ході прослуховування предмету «Форми та методи політосвітньої роботи». Шкільно-курсова та бібліотечна практики проводилися у тісному зв'язку з методикою шкільно-курсової та бібліотечної роботи. Практична частина підготовки студентів поділялася на практичну роботу в місті та селі. В місті: на 1 курсі передбачався огляд та спостереження за роботою політосвітніх установ м. Харкова та його околиць; на 2-4 курсах – прийняття безпосередньої активної участі в роботі міських політосвітніх установ з метою виконання певних завдань за планом учбових занять. Шкільно-курсова міська практика проходила на 3 та 4 курсах на базі Харківської радянської партійної школи, Харківської дослідної школи дорослих II ступеня, шкільно-курсової секції Харківського кабінету політосвітробітника, Центрального кабінету політосвітробітника при Науково-дослідному інституті педагогіки. Бібліотечна міська практика поділялася на дві частини: практичні заняття з бібліотекознавства та книгознавства. Проходила на базі міських бібліотек різних типів, друкарень, видавництв, магазинів [18, ф.166, оп.6, спр.4571, арк.188-191].

Практична підготовка в селі проходила в рамках 2-4 курсів без розподілу на спеціалізації. Студенти пробували свої сили у всіх напрямках політичної освіти, що включала обстеження села, його виробничих і побутових умов, участь у роботі громадських установ – сільради та її комісії (особливо комісії з культури), з метою ознайомлення з їх роботою та допомоги в організації діяльності. Студенти мали проводити агітсуди, вечори запитань та відповідей, організовувати стінгазети, читання, лекції та доповіді, «живі газети» й інші політосвітні установи – майбутні місця роботи випускників ФПОЛО [18, ф.166, оп.6, спр.4571, арк.192].

Під час звітних конференцій головне завдання студентів полягало у виявленні хиб у роботі політосвітніх установ у селі та надання рекомендацій щодо їх виправлення. Під час повідомлення про результати практичної роботи у селі в 1927/1928 н. р., декан факультету І. П. Соловей констатував що досить часто у селах Лубенської, Полтавської, Харківської та Сумської округ не було ніякої планової політосвітньої роботи. Студентам доводилося самим організовувати селянські будинки (сельбуди) й налагоджувати їхню роботу, забезпечувати кіно- та радіо мережі, сприяти активізації сценічно-художньої діяльності місцевих активістів. У сфері бібліотечної роботи здобувачі освіти упорядковували наявні бібліотеки: проводили каталогізацію, розбиття на десяткову систему, заведення книжкових абонементів. Лише після цієї роботи селяни починали активно користуватися послугами бібліотеки.

У сфері шкільно-курсової роботи практична діяльність відбувалася на базах шкіл ліквідації неписьменності (лікнепів) для дітей 9-13 років, що не викликало особливих труднощів. В результаті практичної роботи, студенти ФПОЛО бачили відірваність реального стану політосвіти в селі від директив та постанов радянського уряду. Погане знання студентами української мови також перешкоджало налагодженню праці із селянами [14, с.70-75].

Опанування роботи політосвітніх закладів здобувачами ФПОЛО відбувалося не лише в період виробничих практик, а й під час екскурсій на літніх канікулах до різних регіонів СРСР. Студенти відвідували музеї, театри, науково-дослідні установи, бібліотеки, заводи й фабрики в Україні, на Кавказі, Далекому Сході, Москві та Санкт-Петербурзі. Під час екскурсій майбутні працівники політосвітньої сфери знайомилися та переймали досвід культурної й виробничо-технічної пропаганди [18, ф. 166, оп.6, спр.4571, арк.89, 156; спр. 4583, арк.1,15, 120,122].

Однак у роботі ФПОЛО були значні проблеми. Передовсім – відсутність власного приміщення. Незважаючи на заяву 1925 р. директора ХІНО М.С. Гаврилів про наявність усіх умов для організації нового факультету, впродовж всього періоду існування ФПОЛО стояла гостра проблема щодо нього. Так, у 1925/26 н. р. факультет розміщувався у трьох прохідних кімнатах, які належали факультету соціального виховання, користувався лабораторіями факультету професійної освіти, розміщеними за адресою вул. Вільної Академії, 14. Скрутне становище факультету призвело по появи у червні 1926 р. питання про приєднання ФПОЛО до Комуністичного університету імені Артема [18, ф.166, оп.6, спр.4578, арк.1-2]. Паралельно НКО УСРР розглядав питання і про реорганізацію ХІНО в 3 окремих інститути [18, ф.166, оп.6, спр.4584, арк.2]. Але ні перша ні друга ідея не знайшла підтримки радянського уряду, і не була реалізована.

Натомість для поліпшення умов факультету в 1926/27 н. р. для його потреб було виділено 2-й поверх із 3-ма аудиторіями та 8-ма невеличкими кімнатами за адресою вул. Вільної Академії, 35. Перебування в одній будівлі з Центральною науково-учбовою бібліотекою не задовольняло потреб факультету, адже навесні 1927 р. він уже потребував 20 аудиторій та 15 кімнат учбово-бібліотечного типу. Враховуючи неможливість силами ХІНО реалізувати ці потреби, правління інституту знову підняло питання про доцільність існування цієї структурної одиниці на базі ЗВО. Лише в 1928/1929 н. р. НКО УСРР підібрав необхідне приміщення. ХІНО уклало угоду про оренду будівлі за адресою вул. К. Лібкнехта, 40 (сучасна вул. Сумська). Будинок належав Робітничому університету, і ФПОЛО займав там четвертий (16 кімнат) та шостий поверхи (зала для загальних зборів). Крім того, у денний час, за необхідності, факультет міг користуватися аудиторіями, лабораторіями та кабінетами на інших поверхах [18, ф.166, оп.6, спр.4583, арк.183]. Однак це не зупинило процесу відокремлення факультету в окремий заклад вищої освіти. Впродовж 1928-1929 рр. керівництво ХІНО активно лобіювало це питання в кабінетах НКО. 10 вересня 1929 р. Постановою РНК УСРР № 41/645 ФПОЛО було реорганізовано в окремий ЗВО – Харківський інститут політичної освіти [1, с. 134].

Ще однією проблемою ФПОЛО було кадрове забезпечення. В перший рік існування у складі факультету перебував лише 1 штатний викладач, всі інші працювали як сумісники. З 1926/27 н. р. їх кількість збільшилася до 4, а з 1927/1928 н. р. – 13. Викладачі-сумісники не завжди якісного виконували свої педагогічні функції, від чого передовсім страждали студенти [12, с.2].

Не було вирішено і питання матеріального забезпечення студентів. Стипендія у 30 карб. на місяць не покривала витрат на житло, харчування та утримання родини. Багато студентів факультету вступали на навчання за цільовим направленням і знімалися зі служби. Фінансова незабезпеченість у м. Харкові призводила до того, що здобувачі надавали перевагу пошуку роботи, а не навчанню. Цьому сприяла і проблема перенаселення гуртожитків. Наприклад по вул. Чайковського, 33 мешкало по 35-40 чоловік у кімнаті, в інших гуртожитках – по 25 людей [18, ф.166, оп.6, спр.1049, арк.33].

Значна частина студентів відраховувалася через велике навчальне та громадське навантаження. В 1925/26 та 1926/27 н. р. студенти ФПОЛО організували та провели 2-місячні семінари з перепідготовки керівників політосвітніх працівників у селі [18, ф.166, оп.7, спр.131, арк.28; оп.6. спр.170, арк.183в]. Масово використовували студентський ресурс і представники Головополітосвіти НКО УСРР. Проте, не зважаючи на всі труднощі, 30 червня 1929 р. Україна отримала перший випуск працівників політичної освіти вищої категорії.

Алмашин Д. Е.	Енгельман В. Г.	Острянин Д. Х.	Шейко М. Ф.
Барська К. Х	Здір О. І.	Пантелєєв А. М.	Шрифтзецер Р. І.
Берега І. Р.	Зінгер Р. І.	Пашко Д. К.	Щерба А. І.
Берлин І. М.	Ігнатенко К. М.	Пашенко М. М.	Яновський І. І.
Білінкіс О. М.	Ігнат'єв В. М.	Петренко	

Бобровський Ю. І.	Йоффе Ц. Я.	Полонуер В. О.	
Боровий М. І.	Кисіль Т. К.	Попов Б. А.	
Буряк О. Г.	Коваленко С. К.	Похітун О. К.	
Бутенко Н. Г.	Коваленко С. І.	Пригода П. С.	
Вишнякова В. І.	Компанієць А. Т.	Рідник З.	
Волошин А. Ф.	Коробкіна Є. Г.	Родборг Д. С.	
Вольнов Ю. С.	Кропівний П. І.	Рютін І. І.	
Воробйов	Кротова В. П.	Самборський А. С.	
Ганева М. Ф.	Кухарков М. Н.	Сисенко О. М.	
Герасимова	Ландсаман М. А.	Соколов Д. І.	
Гершовська П. Б.	Левенець Т. М.	Соколовський А. А.	
Горобець А. І.	Локшина	Толніна Ф. М.	
Горяінов І. П.	Мазур Д. М.	Тульчина Я. М.	
Гриншпак С.	Мацкевич Р. Н.	Уманська П. А.	
Грищенко З. Х.	Месіяшин І. А.	Уманська Р. А.	
Гроденчик Є. Р.	Мітельман М. М.	Фесенко О. Д.	
Грубич Г. І.	Муратова В. М.	Фінкельштейн Л. Я.	
Дем'яненко Є. Я.	Новиків В. А.	Цибуля У. І.	
Дубинська С. О.	Опріш М. І.	Черененко О. Г.	
Дудис Ф. К.	Островський П. А.	Чудновський Г. В.	

Табл. 3. Список випускників факультету політичної освіти ХІНО 1929 р. Таблицю складено за [17, ф.1, оп.1л, спр.4259, арк.3]./ Table 3. List of graduates of the Faculty of Political Education of the KhINO in 1929. The table is based on [17, fond 1, inventory 1, file 4259, p. 3].

Підготовка до ювілею ХДАК активізувала питання про музеалізацію історичного поступу ЗВО. Заснування віртуального проєкту «ВІВАТ, АКАДЕМІС!: ХДАК у фотографіях, документах та спогадах» та створення віртуального музею сприяло ґрунтовному пошуку, вивченню та аналізу матеріалів, присвячених ранньоісторичному етапу функціонування ХДАК. Цей процес ускладнено втратою архівів академії в 1941-1943 рр. Відповідно робота з відновлення інформації проводиться на базі архівів м. Києва. Віднайдено інформацію про заснування ФПОЛО, навчальний процес на ньому, дані про випускників книжково-бібліотечної секції факультету, відновлено окремі імена представників шкільно-курсової та антирелігійної секції, знайдено студентські квитки й залікові книжки деяких студентів, загальне випускне фото 1929 р. Ця інформація стане базою для створення стаціонарної експозиції в музеї історії ХДАК.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Бабкова Н.В. Запровадження вищої бібліотечної освіти в Україні у другій декаді ХХ ст. *Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр.* Х.: ХДАК, 2024. Вип. 65. С.121-142.
2. Витяги з протоколів засідань Колегії Наркомосу. З протоколу Ч. 15 з 9/VI 1925 р. *Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР*. 1925. № 6(11). С. 20-21.
3. Висновки Комісії в справі самоперевірки стану парторганізації та роботи Бюро партколективу Х.І.П.О. за час з 3/XI-28 на 1/X-1929 року. *Політосвітник*. Х., 1929. № 2. С.38-43.

4. Высшая школа подготовки работников политпросвета (институт социальной культуры). *Путь коммунизма*, 1921. № 1. С.23-27.
5. Євсєєв О.І., Виноградов А.П., Майборода О.А. Підготовка культосвітніх працівників в Харківському бібліотечному інституті. *Учені записки*. Вип. 3. Х., 1957. С.3-51.
6. Зільберштейн А. Факультет політосвіти. *Селянський будинок*, 1927. № 6-7. С.30-34.
7. Зільберштейн А.І. Професія політосвітника та його підготовка. *Шлях освіти*, 1927. № 6-7. С.14-26.
8. Зільберштейн А. Факультет політосвіти Харківського ІНО. *Записки Харківського інституту народної освіти ім. Потебні*. Х., 1926. Т.1. С.119-133.
9. Костюкова О.М. Красзнавчо-екскурсійна справа в Україні в 20-х роках ХХ ст.: суспільно-політичний, освітній і культурологічний аспект. Чер-си: Вид. дім ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. 171с.
10. Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. О.: ТЕС, 2010. 428с.
11. На захист лабораторної системи на факполітосі. *Іновець*, 1929. № 2(18). 16 січня. С.2.
12. Рогоцький І.Ю. Лектори запізняються, приміщення погане. *Робітник освіти*, 1928. № 10 (104). 17 травня. С.8.
13. Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти ім. О.О.Потебні (1921–1930 рр.). Х.: ХНАМГ, 2000. 214с.
14. Соловей І.П. Практичні роботи на селі студентів ФПОЛ в 1927/28 році. *Записки Харківського інституту народної освіти імені О.О. Потебні*. Х., 1928. Т.3. С.66-75.
15. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. Гл. ред. С.М. Короливский. Х.: Изд-во ун-та, 1955. 384с.
16. Хроніка. *Робітник освіти*, 1928. № 15(109). 15 листопада. С.4.
17. Архів Харківської державної академії культури.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

N. V. BABKOVA, PhD in History,

Senior lecturer of the Department of museum and tourism activities

e-mail: akademikxdak@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0347-0633>

Kharkiv State Academy of Culture

4, Bursatskyi Descent, Kharkiv, 61057, Ukraine

THE FACULTY OF POLITICAL EDUCATION OF O. POTEBNIA KHARKIV INSTITUTE OF PUBLIC EDUCATION: FOUNDATION, DEVELOPMENT, PROSPECTS OF MUSEALIZATION

Research aim. The purpose of the proposed research is to highlights the creation, functioning, reorganization of the Faculty of Political Education of the O. Potebnia Kharkiv Institute of Public Education, the prospects for its museumization.

Research methodology. The research methodology consists of the principles of historicism, systematicity, objectivity, comprehensiveness and integrity in combination with methods of analysis and synthesis, historical-comparative, historical-typological and problem-chronological.

Scientific novelty. For the first time, a comprehensive research of the Faculty of Political Education as a structural unit of the Kharkiv Institute of Public Education was conducted: the reasons for its creation and reorganization were identified, the structure, curriculum, and practical training bases were analyzed; a list of graduates of 1929 was presented.

Conclusions. The Faculty of Political Education at the Kharkiv Institute of Public Education was founded in 1925. Its main function was to train specialists in political education of a wide profile, however, specialization took place within the framework of the school-course, book-library and anti-

religious profile. The unpreparedness of the institute for the emergence of a new structural unit affected the material and technical support of the faculty during its existence in 1925-1929. The orderliness of the staff, the specifics of the training of higher education applicants, and the provision of premises led to the reorganization of the faculty into a separate Institute of Political Education. Its successor is the Kharkiv State Academy of Culture, whose employees began the process of museumizing the history of the institution of higher education.

Keywords: *political education, Kharkiv, museumization, virtual museum.*

References

1. Babkova N.V. The introduction of higher library education in Ukraine in the second decade of the XX century. *Visnyk of Kharkiv State Academy of Culture*. Kh., 2024. Issue 65. Pp.121-142. (in Ukrainian)
2. Extracts from the minutes of the meetings of the Board of the People's Commissariat of Education. From the minutes of Part 15 of 9/VI 1925. *Bulletin of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR*. 1925. №. 6(11). P.20-21. (in Ukrainian)
3. Conclusions of the Commission on the self-examination of the state of the party organization and the work of the Bureau of the party collective of the KhIPO for the period from 3/XI-28 to 1/X-1929. *Political Scientist*. Kh., 1929. №. 2. Pp.38-43. (in Ukrainian)
4. The Higher School for the Training of Political Education Workers (Institute of Social Culture). *The path of communism*, 1921. №. 1. P.23-27. (In Russian)
5. Yevseyev O.I., Vynogradov A.P., Mayboroda O.A. Training of cultural and educational workers at the Kharkiv Library Institute. *Scientific Notes*. Kh., 1957. Issue 3. Pp.3-51. (in Ukrainian)
6. Zilbershtein A. Faculty of Political Education. *Peasant House*, 1927. №. 6-7. Pp.30-34. (in Ukrainian)
7. Zilbershtein A.I. The profession of a political educator and his training. *The path of education*, 1927. №. 6-7. Pp.14-26. (in Ukrainian)
8. Zilbershtein A. Faculty of Political Education of the Kharkiv Institute of Public Education. *Notes of the Potebnia Kharkiv Institute of Public Education*. Kh., 1926. Vol. 1. Pp.119-133. (in Ukrainian)
9. Kostjukova O.M. Study of local lore and excursion industry in Ukraine in the 1920's: social-political, education and cultural aspects. Ch-sy: Publishing house of the B. Khmelnytskyi National University of ChNU, 2010. 171p. (in Ukrainian)
10. Levchenko V.V. History of the Odessa Institute of Public Education (1920-1930): positive experience of a failed experiment. Odesa: TES, 2010. 428p. (in Ukrainian)
11. In defense of the laboratory system at the Faculty of Political Education. *Inovets*, 1929. №. 2(18). January 16. P.2. (in Ukrainian)
12. Rohotskyi I.Yu. Lecturers are late, the premise is bad. *Education Worker*, 1928. №. 10 (104). May 17. P.8. (in Ukrainian)
13. Riabchenko O.L. O.O. Potebnia Kharkiv Institute of Public Education (1921-1930). Kh.: KhNAMG, 2000. 214p. (in Ukrainian)
14. Solovei I.P. Practical work in the village of students of the FPOL in 1927/28. *Notes of the O.O. Potebnia Kharkov Institute of Public Education*. Kh., 1928. Vol. 3. Pp.66-75. (in Ukrainian)
15. A.M. Gorkiyi Kharkiv State University for 150 years. Main ed. S.M. Kolorivskyi. Kh.: University Publishing House, 1955. 384 p. (In Russian)
16. Chronicle. *Worker of Education*, 1928. №. 15(109). November 15. P.4. (in Ukrainian)
17. Archive of the Kharkiv State Academy of Culture.
18. Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine.

Текст надійшов до редакції 09.03.2025. / The text was received by the editors 09.03.2025.

Текст затверджено до друку 17.04.2025. / The text is recommended for printing 17.04.2025.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-11>

УДК 94(73=161.2):070]:929Шевч(045)

В. Г. ГРІНЧЕНКО, кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

e-mail: grvi63@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2852-3650>

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25000, Україна

КІНОШЕВЧЕНКІАНА ЧАСІВ ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЗЕТИ «СВОБОДА» В США

Мета дослідження. Розглянути та проаналізувати статтю українського історика, публіциста, громадського діяча Миколи Чубатого «Україна та Шевченко в Советському фільмі», вміщену у серпні 1952 року в українській газеті «Свобода», яка видавалася в США. В ній йдеться про новий радянський художній фільм «Тарас Шевченко» режисера Ігоря Савченка, що в той час демонструвався в США.

Методологія дослідження. Застосовано принципи історизму, об'єктивності, всебічності та цілісності вивчення джерела. Використано описовий, порівняльно-історичний, історико-критичний методи.

Наукова новизна. Матеріали, представлені у даній публікації, можуть слугувати доповненням до вже існуючих наукових досліджень щодо розкриття окремих складових кіношевченкіани, зокрема представниками інтелектуальної еліти західної української діаспори.

Висновки. Зроблені висновки, що М. Чубатий мав на меті сформувати у читачів «Свободи» уявлення про сфальшування Шевченка у радянському кіно, перекручення історичної правди, показати тенденційність представленого у цьому фільмі образу поета. За його переконанням, фільм був поставлений для обслуговування ідеології Кремля, спрямованої на продовження та зміцнення свого панування над Україною. Попри майже цілком негативні оцінки різних епізодів цього фільму, М. Чубатий все ж знаходить певну мистецьку цінність в окремих його аспектах. Наведені в проаналізованій публікації М. Чубатого судження переважно знаходять підтвердження у працях інших дослідників із західної української діаспори та у сучасних авторів в незалежній Україні.

Ключові слова: фільм «Тарас Шевченко», Ігор Савченко, кінопоказ в США, 1952 рік, газета «Свобода», Микола Чубатий.

Як цитувати: Грінченко В. Г. Кіношевченкіана часів пізнього сталінізму на сторінках української газети «Свобода» в США. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 40. С. 105–113. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-11>

In cites: Grinchenko V. H. (2025). Cinematic Shevchenkiana of the late Stalinist times on the pages of the Ukrainian newspaper "Svoboda" in the USA. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 40, (105-113), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-11> (in Ukrainian)

Серед творів біографічного жанру в українському кіномистецтві вагоме місце займають ті, які належать до кіношевченкіани. Одним з них є художній фільм «Тарас Шевченко»

(режисер і автор сценарію Ігор Савченко), створений на Київській кіностудії художніх фільмів. Ця кінокартина, робота над якою припала на період пізнього сталінізму в СРСР і тривала три роки, вийшла на широкий екран наприкінці 1951 року. Фільм демонструвався також і за кордоном, зокрема у 1952 році був показаний в США.

5 серпня 1952 року в українській газеті «Свобода», що виходила в США, було надруковано статтю «Україна та Шевченко в Советському фільмі» [19]. Її автором був Микола Чубатий (1889–1975) – історик, педагог, громадський і релігійний діяч, журналіст, публіцист, дійсний член (з 1928 р.) Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), засновник і перший голова НТШ у США (1948–1952), член Американської історичної асоціації і деяких інших наукових інституцій [10]. Він неодноразово публікував свої статті у газеті «Свобода», в тому числі присвячені проблемам української культури [17; 18; 20 та ін.].

Газета української громади в Америці «Свобода» (офіційний орган Українського Народного Союзу) позиціонувала себе як «Трибуна вільного українського слова на вільній американській землі». Такий слоган можемо побачити поряд із назвою газети в багатьох її номерах у 1950-х роках. Статтю М. Чубатого можна розцінювати як один з перших ґрунтовних відгуків на фільм режисера І. Савченка «Тарас Шевченко» від представника української інтелектуальної еліти по той бік «залізної завіси». І в подальшому на цей фільм звертали увагу у своїх працях кінознавці з української діаспори, зокрема Борис Ковалів-Берест та Любомир Госейко [1; 4; 8].

Ми мали на меті розглянути і проаналізувати ключові положення цієї статті М. Чубатого, залучивши для відповідних коментарів різнопланові праці істориків, літературознавців, мистецтвознавців, дотичні до проблематики, яка заторкується у його публікації.

Розпочинає він з того, що в Нью-Йорку в Театрі Стенлі демонструється новий біографічний фільм радянського виробництва «Тарас Шевченко», створений в «київській фільмовій студії» за сценарієм Ігоря Савченка, головну роль у ньому зіграв Сергій Бондарчук. Наголошує, що фільм «виведений в російській мові», лише невеликі його частини, зокрема, деякі цитати з творів Шевченка (не всі) та ще деякі пісні «виведені в українській мові». Вже той факт, що здавалося б цей репрезентативний фільм радянської України є російськомовним, говорить сам за себе. Розпочинається він «Заповітом» Шевченка, але тільки його першою строфою [19].

М. Чубатий акцентує на тому, що фільм російськомовний. Проте, як зазначено в наукових публікаціях, свого часу він готувався у двох версіях – російською і українською мовами, різними дублями [15, с. 77]. Влада подавала одночасний вихід «Тараса Шевченка» українською та російською мовами у грудні 1951 р. як важливу подію в культурному житті України [6, с. 236]. Йшлося про два рівноцінні дубляжі, однак до сьогодні збереглася лише його відреставрована російська версія 1964 року [5, с. 79].

Радянські біографічні фільми, вказує М. Чубатий, такі як «Іван Грозний», «Петро Перший», «Мінін і Пожарський» та інші, призначені бути засобом пропаганди ідеї російської імперії під проводом Кремля, де росіяни є старшим братом серед мас «советського народу». Вони «мають творити той новий советський народ». Однак на практиці це означає «знівелювання всіх неросійських народів в користь народу Івана Грозного, Петра Великого, Леніна та зросійщеного грузинського ренегата Сталіна» [19].

На його думку, фільм «Тарас Шевченко» виступає живим документом національної убогості, в якій живе нинішня Україна, хоча формально вона окрема держава та член Об'єднаних Націй, а також відкриває перед глядачем, який знайомий з українськими реаліями, хитрі політичні плани Кремля на майбутнє. Україна має стати частиною єдиної неділимої Росії з російською урядовою мовою, й лише до певного часу вона існує зі своїми мовними та звичаєвими особливостями, які в сучасному світі мають незабаром зникнути. І саме для обслуговування такої ідеології поставлений цей фільм [19].

Враховуючи те, що Тарас Шевченко, наголошує М. Чубатий, фактично був запеклим противником політичної російської ідеї та речником визволення України з-під панування

Москви, авторам кінофільму довелося сфальшувати правдивого Шевченка, представити його як малороса, прислужника Кремля. Зрештою такий самий цинічний маскарад, вважає він, роблять більшовики не лише з Шевченком, а й з Франком, Стефаником, Міцкевичем та іншими велетнями духу тих народів, що опинилися проти власної волі під владою Москви [19].

Звернення до різних тогочасних джерел дають підстави поставитися з розумінням до подібних оцінок М. Чубатого. Зокрема, в «Літературній газеті» (орган правління Спілки радянських письменників України) 27 грудня 1951 р. у статті літературного та театрального критика Юрія Костюка «Сценарій і фільм» можемо прочитати судження, що сценарій фільму Ігоря Савченка стоїть в ряду кращих зразків радянської кінодраматургії з історичної тематики, побудованих на життєво-правдивих біографічних матеріалах видатних людей минулого та сучасного, починаючи від «Олександра Невського», «Івана Грозного», «Петра Першого», «Богдана Хмельницького» й до «Депутата Балтики», «Чапаєва», «Щорса», «Мічуріна», «Мусоргського» та інших, а також, що ряд історичних фільмів увінчують неперевершені кінотвори про великих геніїв людства – Леніна і Сталіна [9].

В цьому ж номері «Літературної газети» у статті «Безсмертя Кобзаря» літературознавець Євген Кирилюк відзначає: «Однією з провідних ідей фільму, що пронизують його художню тканину від початку й до кінця, є благородна ідея дружби народів, ідея тісного, нерозривного зв'язку поета з усіма пригнобленими народами колишньої царської Росії і особливо з великим російським народом. ... Фільм «Тарас Шевченко», створюючи правдивий образ полум'яного Кобзаря, великого друга братніх народів і передусім великого російського народу, завдає відчутного удару українським буржуазним націоналістам, безбатченкам-антипатріотам, які намагалися спотворити світлий образ поета-революціонера, його спадщину [7].

Максим Рильський у публікації «Великий народний поет», вміщеній у газеті «Правда України» за 21 грудня 1951 р., пише: «В правдивих художніх образах розкривається генеральна тема фільму – тема єдності і дружби великого російського народу з братнім українським народом». Цю його цитату наводить у статті «Тарас Шевченко і українське кіно» представник західної української діаспори кінокритик й театрознавець Борис Ковалів-Берест, констатує, що «зрештою советські критики самі ж засвідчили і підкреслили тенденційність цього фільму» [8, с. 245].

Сучасні автори відзначають, що період, коли в СРСР творилося це біографічне кіно, був позначений для такого жанру виразним ідеологічним впливом, схоластичною догматизацією, обов'язковим дотриманням ідейних шаблонів, відсутністю місця для живого руху характеру, попри наявний великий акторський і режисерський потенціал [16, с. 178].

З утвердженням сталінізму постать Тараса Шевченка все більше ставала складовою радянських ідеологічних конструкцій. Особливо це виявилось, починаючи від 1934 р., коли в «Тезах до 120-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка» відділу культури і пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У його розглядали як спільника російських соціал-демократів, як селянського кріпацького поета. Починає створюватись його нова біографія, призначена для масової свідомості. Серед іншого, це включало художній домисел, ідеологічні маніпуляції фактами під час «добудови» біографії Т. Шевченка [3, с. 156–158].

Наприкінці 1940-х рр. попередня канонічна кінобіографія українського «батька нації» вже застаріла і була відкинута. Фільм «Тарас Шевченко» (1926, режисер Петро Чардинін), створений свого часу на хвилі українізації, був засуджений у 1937 р. як контрреволюційний, фашистський і націоналістичний. У 1947 р. режисер Ісидор Анненський розпочав на Київській кіностудії зйомки фільму «Тарас Шевченко», що базувався на сценарії Олександра Ільченка за мотивами його роману «Петербурзька осінь» [6, с. 231–232].

Це збіглося з черговою «антинаціоналістичною» кампанією в УРСР і біографічний сюжет про життя поета в Санкт-Петербурзі видався партійним ідеологам республіки завузьким. Було поставлено вимогу показати ширшу панораму життя України XIX століття, соціальні утиски, селянські повстання, вболівання російських революціонерів. І влада обрала

Ігоря Савченка, автора відомого фільму «Богдан Хмельницький» (1941) сценаристом та режисером [15, с. 76]. Той написав новий сценарій, у якому Тарас Шевченко поставав передусім як соціальний активіст і послідовник російських революціонерів, й на початку 1949 р. ЦК КП(б)У дозволив зйомки [6, с. 232]. Творення фільму виявилось дуже непростим через особливу пильність партійних ідеологів й відомчого керівництва у Києві і Москві, його критичні зауваження, намагання довести сценарій до ідеалу, нагляд за монтажем кінокартини, дозйомки «рекомендованих» епізодів і т. ін. [див. 6, с. 232–235; 15, с. 76–86]. Зрештою для кінорежисера цей творчий процес закінчився трагічно. Він помер від інфаркту в грудні 1950 р. у віці 45 років, не дочекавшись виходу фільму на екран. Роботу над ним завершували його студенти із Всесоюзного державного інституту кінематографії [15, с. 76].

Сам Ігор Савченко у вступній статті до свого кіносценарію (грудень 1948 р.), опублікованій вже після його смерті, наголошував, що усе описане ним у сценарії «на вісімдесят процентів суворо документальне», а також що він «доклав усіх зусиль, щоб якомога більше використати історичних матеріалів, максимально наблизити сценарій до історичної правди» [12, с. 10].

Відома українська кінознавиця Лариса Брюховецька зазначає, що у сценарії фільму чимало висловлювань Шевченка взято безпосередньо з його творів. Ігор Савченко уважно читав «Щоденник» Тараса Шевченка, твір йому прислужився, багато фактів він узяв саме звідти. Водночас у його фільмі не бракує прикладів радикального викривлення фактів, і вони переінакшуються на догоду ідеології [2].

Свого часу радянська критика прагнула виправдовувати подібний підхід. Вже згаданий літературознавець Є. Кирилюк відзначав, що на адресу автора сценарію кінофільму «Тарас Шевченко» можна почути «поодинокі критичні зауваження», частина з яких є справедливою, а частина «заснована на чистісінькому непорозумінні». Історико-біографічний фільм не можна уявляти як екранізовану біографію. Автор сценарію, як і автор роману, повісті, п'єси, має певне право на художню фантазію, типізацію образів, узагальнення явищ, має право допускати певне хронологічне та іншого роду зміщення фактів. Головне в кіносценарії – його ідейно-художня правдивість, переконливість у відтворенні епохи, подій, людських характерів і такої внутрішньої правдивості й переконливості Ігор Савченко досягнув. Допустивши певні зміщення, він з колосальної кількості біографічних матеріалів вибрав головне, найбільш істотне, узагальнив, втілив у художні образи й за допомогою талановитого колективу кінопрацівників оживив їх на екрані [7].

За авторським задумом І. Савченка фільм не охоплював життя Кобзаря в його повноті. Сюжетна лінія цієї історико-біографічної драми концентрується на житті Тараса Шевченка з 1841 року, коли він навчався в Академії мистецтв, і до його повернення із заслання в 1857 році [5, с. 79].

На початку фільму, зазначає у своїй публікації М. Чубатий, Шевченко як молодий та вже відомий поет і художник з'являється на екрані в Петербурзі 1841 року. Він пише поеми, що нешкідливі для російського царського режиму, такі як «Рече та стогне Дніпр широкий», «Думи мої, думи мої». Про інші його твори тут немає згадки, хоча відомо, що в цій частині життя Шевченко багато писав на історичні теми України й цікавився минулим Гетьманщини. Російські петербурзькі приятелі називають Шевченка «російським Рембрандом», а він за це відплачується їм та свій край називає напереміну Малоросією та Україною. Шевченко представлений у фільмі великим російським митцем [19].

М. Чубатий акцентує на тому, що Тараса Шевченка в Академії мистецтв називають «російським» Рембрантом і розвиває це до ширших негативістських узагальнень про «російського митця» у фільмі. В цьому плані зауважимо, що історик мистецтва Олекса Новицький у праці «Тарас Шевченко як маляр» (1914) вважав, що для Шевченка вчителем офортної гравюри в Академії «був сам тільки Рембрандт», та навіть у своїх малюнках Шевченко на нього «чимало вдавався». Далі цитуємо: «Не дурно його і в Академії прозивали "руським Рембрандтом", як на той час був звичай усякого артиста прозивати якимсь відомим чужоземним артистом, з додатком до імени останнього "руський"» [11, с. 15]. Вважаємо, що

тут основним для О. Новицького було порівняння Шевченка саме з Рембрандтом (показник його майстерності як художника), а не вказівка на те, що він «руський» (тобто «російський»). І ще у фільмі Тарас Шевченко за його ж власним висловом характеризується як «мужицький поет» та «мужицький» Рембрандт. Останній вираз приписаний Шевченку та взятий із кіносценарія, на що, зокрема, вказує літературознавець Є. Кирилюк [див. 7].

Трагедією для Шевченка, продовжує М. Чубатий, у фільмі показана смерть Лермонтова, що, як і Пушкін, загинув на дуелі. Він прямо плаче за ним та вболіває, що Росія втрачає одну велику людину за іншою: «Згинув наш Пушкін, а тепер Лермонтов». Незважаючи на свої успіхи, та що в Петербурзі він «вповні серед своїх», Шевченко покидає Академію та їде в Україну. Як причину він подає те, що хоче «будити український народ», хоче зрушити Україну, але не до власного життя як націю, а тільки як російську провінцію, що хоче скинути соціальне поневолення українського народу дворянами, українськими націоналістами, які мріють про українську державу [19].

З позицій компартійної ідеології, вважає М. Чубатий, виїзд Шевченка до України у цьому фільмі був потрібний, щоб довести, що весь український клас гнобителів думає тільки про українське минуле, про українську традицію та про самостійну Україну. Цей клас мислить такими принципами, щоб зберегти закріпачення мас, і Шевченко показаний глядачеві як посланник російського прогресивного Петербурга, що прийшов викрити «українських націоналістів» як «ворогів народу» та представити їх в найгіршому світлі. Почуття, що їх демонструє Шевченко до української природи та до української темної маси у фільмі, настільки перемішані з його панросійськими ідеями, що мимоволі напрошується висновок про те, що прогресивна Москва завжди виступала оборонцем українського народу [19].

Також М. Чубатий вказує, що Шевченко зворушено вітає «Матір Україну», Київ і Дніпро, але він «розчаровується провідними українцями». Куліш показаний у фільмі людиною хитрою, безхарактерною, пов'язаною із заможними колами проти інтересів мас. Костомаров виступає як мрійник і не викликає серйозної пошани до себе. Молодь Києва вітає Шевченка, та вона його не розуміє. Ця молодь, згуртована в таємному Кирило-Мефодіївському товаристві, сама не знає чого вона хоче. На засіданні товариства Шевченко проголошує лозунги соціальної революції, скептично оцінює мрії братчиків про слов'янську федерацію вільних та рівних народів-держав з республіканським устроєм. Ця мнима революційна промова Шевченка притягає увагу студента Петрова, за доносом якого заарештували членів товариства, і «якого російська національність чогось не зазначена» [19].

Б. Ковалів-Берест зазначає, що в основу сценарія фільму був покладений щоденник («Журнал») Т. Шевченка, а також ряд загальновідомих фактів з його біографії. І. Савченко взяв із щоденника деякі епізоди і вислови, але показав їх під кутом радянського літературознавства та шевченкознавства. Особливо відразливо представлені сцени Т. Шевченка з П. Кулішем і М. Костомаровим. Постать П. Куліша взагалі подана в сатирично-буфонадному перекрої, так само гротесково показане Кирило-Мефодіївське братство [8, с. 246].

У фільмі, згідно наративу М. Чубатого, показано і відвідини Шевченком великого товариства українського дворянства, членом якого також є Куліш. В цьому товаристві живуть традиції держави. Дворяни показують Шевченкові збережені пам'ятки державної традиції – гетьманську булаву, меч Мазепи та католицький прапор. Вони славлять його «нашим поетом», але він не виявляє ніякого інтересу до цього товариства і його ідей, представлених у фільмі вкрай карикатурно. Навіть виразно застерігає від того, щоб бути «нашим поетом», тобто поетом специфічно представленої у фільмі національної еліти України. Шевченко іронічно висловлюється про релігійні мотиви із життя тих українців, бо він безбожник-революціонер, виразник настроїв українських мас, ненависть яких звернена проти тих українських дворян, носіїв українських традицій. Для формування антипатії до української національної ідеї цих дворян наділяють ще вадами пияцтва та жорстокого поводження з селянами-кріпаками [19].

Сучасні українські мистецтвознавці також звертають увагу на подібні епізоди у фільмі, зауважуючи, що окрім долучення Шевченка до російських демократів, ще однією

«генеральною лінією» було відсікання від його постаті «буржуазних націоналістів»: карикатурне шаржоване зображення в картині українських націоналістів – поміщиків та нащадків гетьманів [3, с. 161]. Представникам кожного класу чи прошарку тут відведено роль статистів: з одного боку ледве не гротескно зображені українські пани, родина Барабашів, Лукашевич і наближений до них Куліш, з другого – революціонери, які відкрито говорять про потребу повалення існуючого ладу, і нарешті селяни-кріпаки, які, послухавши вірші Шевченка, хапають вила і біжать палити панський палац. У такому схематизованому середовищі Шевченко представлений людиною, яка гідно тримається у будь-якому соціальному колі. Читаючи «У всякого своя доля...» для знаті в мастку Барабашів, уже з перших рядків підкреслює, що він не їхній поет [2].

Очевидно, що М. Чубатий як також і релігійний діяч не міг обійти відповідні аспекти, специфічно відображені у фільмі. Він зазначає, що згадуючи про меч Мазепи, що його показують Шевченкові в Україні глитаї-дворяни, ще рівнозначно додається «а це католицький прапор». Ці дві речі – ідея самостійності та ідея католицизму в Україні, на його думку, свідомо пов'язані разом, щоб показати православним українцям, що обидві ідеї їм слід відкинути, бо самостійництво це продукт західних католиків-українців. В цьому, на його думку, знайшла у картині своє відображення політика Кремля щодо того, що католицизм українське мусить бути винищене як протиріччя до тої України, що її планує Москва. Також Шевченко у фільмі висміює народні звичаї, пов'язані зі святом Купала. Він пророкує «майбутність України у віці машини, себто у цім періоді, що його тепер приніс большевизм» [19].

Своїм перебуванням в Україні, продовжує М. Чубатий аналіз фільму, Шевченко збунтував народ проти панів та царату. Його заарештовують, а в Україні вибухають соціальні заворушення, які в цьому часі історично невідомі. Шевченко відбуває на заслання, і глядач переноситься з ним на Аральське море до царських казематів. На засланні Шевченко зустрічає земляка Скобелева з Херсонщини, однак це тип не українського селянина, а російського пугачовця. Також на засланні знаходить він приятну людину поляка Сераковського, який стає посередником між ним і росіянами – приятелями Шевченка в Петербурзі. Згодом з'являється під час заслання нове людяне військове начальство, і з уст Шевченка виливається рефрен: «Багато добрих людей в Росії». Цей рефрен про «сім'ю советських народів» під проводом, очевидно, росіян, зауважує М. Чубатий, повторюється у фільмі кілька разів [19].

Після заслання Шевченко повертається до Петербурга, де його вітає вся російська знать – Чернишевський, Добролюбов та інші «святці нинішнього советського Пантеону». Одним лише злим та підлим чоловіком в цьому товаристві, зазначає М. Чубатий, показаний українець Куліш. Шевченка турбує те, чим він відплатить добрим російським людям, які вивели його з кріпацтва, зміцнили в нього віру в людину та в багатостраждальну Росію. Після епізоду зустрічі й пошанування поета в Петербурзі кінофільм «Тарас Шевченко» завершується «панорамою нинішньої «щасливої України» з ідеєю, що «Україна Шевченкових дум вже зреалізована» [19].

Б. Ковалів-Берест також зазначає, що останні сцени фільму, зокрема штучні сцени повороту поета із заслання, надумані сцени з Чернишевським і Добролюбовим, а також фінальні кадри, що в них панорамним напливом показані твори Т. Шевченка різними мовами, перенасичені тенденційністю і мистецькою неправдою [8, с. 246].

Завершує свою статтю М. Чубатий міркуваннями про те, що цей фільм є сфальшуванням правдивого Шевченка, цинічним перекирчуванням історичної правди. Кремль використав глибоко шановану особу великого поета України, щоб з допомогою її популярності продовжувати своє панування над Україною. Прочитуємо останній абзац з його статті: «Диявольський задум тої великої брехні тим більше небезпечний, що фільм виконаний по-мистецьки з великим вкладом гроша та труду. Образи нинішньої в неволі об'єднаної України, чи з-над Аральського озера роблять картину живою та притягаючою» [19].

Як бачимо оціночні судження М. Чубатого про ідейно-образний зміст кінофільму «Тарас Шевченко» практично цілком негативні. Певне виключення для нього становить лише мистецька цінність цієї картини в окремих її аспектах. Зауважимо, що це відзначають також

інші кінознавці в українській діаспорі й незалежній Україні. Л. Госейко вживає формулювання «патетичний твір з чудовими меланхолійними зображеннями, що їх створили оператори Данило Демуцький, Іван Шеккер і Аркадій Кольцатий» [4, с. 134]. Б. Ковалів-Берест акцентує: «Наукова об'єктивність зобов'язує нас ствердити факт, що артист С. Бондарчук майже з фотографічною точністю відтворив зовнішню маску поета», а також у деяких сюжетних сценах (кадри на заслання) зумів майстерно передати все презирство, зневагу і огиду до царизму і російського імперіялізму» [8, с. 247]. Л. Брюховецька відзначає, що погляди Шевченка у фільмі показані прямолінійно, з позицій вульгарно-соціологічних догм доби тоталітаризму, однак актор С. Бондарчук все ж «зумів подолати схематизм тоталітарного кіно» [2]. С. Тримбач вказує, що цензурні вимоги унеможливили створення цілісного, художньо яскравого образу українського поета (тому що належало подати його передусім як послідовника російських революціонерів-демократів), однак недоліки кінострічки компенсуються високим рівнем виконання центральної ролі С. Бондарчуком та акторським ансамблем [13, с. 387; 14, с. 615].

Отже, висвітлення і аналіз ключових положень статті Миколи Чубатого «Україна та Шевченко в Советському фільмі» дозволяють зробити висновки, що її автор мав на меті сформувані у читачів газети «Свобода» уявлення про сфальшування Шевченка у радянському кіно, перекидання історичної правди, показати тенденційність представленого у цьому фільмі образу поета. За його переконанням, фільм був поставлений для обслуговування ідеології Кремля, спрямованої на продовження та зміцнення свого панування над Україною. Попри майже цілком негативні оцінки різних епізодів фільму, М. Чубатий все ж знаходить певну мистецьку цінність в окремих його аспектах. Наведені в проаналізованій публікації М. Чубатого судження переважно знайшли своє підтвердження у працях інших дослідників із західної української діаспори та у сучасних авторів в незалежній Україні.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Берест Б. Історія українського кіна. Нью-Йорк: Видано Науковим товариством ім. Т. Шевченка. 1962. 272 с.
2. Брюховецька Л. Невідоме про фільм «Тарас Шевченко» (1951). *Кіно-Театр*. 2013. № 6. URL: http://archive-ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=1556
3. Волошенюк О. Кінобіографія Т. Шевченка: реконструкція домислу. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. 2014. Вип. 14. С. 156–162.
4. Госейко Л. Історія українського кінематографа 1896–1995. Пер. з франц. С. Довганюк, Л. Госейко. Київ: KINO-КОЛО, 2005. 464 с.
5. Грегорчак П., Дов'як Р. Естетика соціалістичного реалізму у фільмовій обробці життєпису Тараса Шевченка (між мистецтвом і кітчем). *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2014. Вип. 1 (31). С. 79–83.
6. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак. Київ: Критика, 2008. 303 с.
7. Кирилук Є. Безсмертя Кобзаря. *Літературна газета*. 1951. № 52. 27 грудня С. 3.
8. Ковалів-Берест Б. Тарас Шевченко і українське кіно. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1962. № 176. С. 234–252.
9. Костюк Ю. Сценарій і фільм. *Літературна газета*. 1951. № 52. 27 грудня С. 3.
10. Куліш Н. С., Арістова А.В. Чубатий Микола Дмитрович. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Чубатий,МиколаДмитрович>

11. Новицький О. Тарас Шевченко як маляр. Львів; Москва: Накладом Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1914. 83 с.
12. Савченко І. Вимогливість митця. *Мистецтво*. 1961. № 2. С. 9–10.
13. Тримбач С. Кіно і Шевченко. *Шевченківська енциклопедія*: В 6 т. Т. 3: І – Л. Київ: НАН України, Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка, 2013. С. 385–390.
14. Тримбач С. Савченко Ігор Андрійович. *Шевченківська енциклопедія*: В 6 т. Т. 5: Пе – С. Київ: НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. С. 614–615.
15. Федотова О. О., Шаповал Ю. І. Тарас Шевченко й радянська цензура. *Український історичний журнал*. 2014. № 2. С. 70–86.
16. Черков Г. Образ історичної постаті як феномен національної екранної культури. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого*. 2014. Вип. 14. С. 176–182.
17. Чубатий М. Наслідки московської окупації для української культури. *Свобода*. Джерзі Ситі і Нью Йорк. 1947. № 85. 12 квітня. С. 2.
18. Чубатий М. Пекучі потреби української культури. *Свобода*. Джерзі Ситі і Нью Йорк. 1947. № 290. 13 грудня. С. 2–3.
19. Чубатий М. Україна та Шевченко в Советському фільмі. *Свобода*. Джерзі Ситі і Нью Йорк. 1952. № 204. 5 серпня. С. 2.
20. Чубатий М. Українська національна культура та американські українці *Свобода*. Джерзі Ситі і Нью Йорк. 1947. № 93. 23 квітня. С. 2; № 94. 24 квітня. С. 2.

V. H. GRINCHENKO, PhD in History,

Associate Professor of the Department of History of Ukraine and World History

e-mail: grvi63@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2852-3650>

Central Ukrainian State University named after Volodymyr Vynnychenko

St. Shevchenko, 1, Kropyvnytskyi, 25000, Ukraine

CINEMATIC SHEVCHENKIANA OF THE LATE STALINIST TIMES ON THE PAGES OF THE UKRAINIAN NEWSPAPER “SVOBODA” IN THE USA

Research aim is to review and analyse the article by the Ukrainian historian, publicist, and public figure Mykola Chubatyi “Ukraine and Shevchenko in the Soviet Film”, published in August 1952 in the Ukrainian newspaper “Svoboda”, which was published in the USA. The article discusses the new Soviet feature film “Taras Shevchenko” directed by Ihor Savchenko, which was shown in the USA at that time.

Research methodology. The principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, and integrity of the source study were applied. Descriptive, comparative-historical, and historico-critical methods were used.

Scientific novelty. The materials presented in this publication can serve as an addition to the existing scientific research on the disclosure of individual components of the cinematic Shevchenkiana, in particular by representatives of the intellectual elite of the Western Ukrainian diaspora.

Conclusions. It was concluded that M. Chubatyi aimed to form an idea among the readers of “Svoboda” about the falsification of Shevchenko in Soviet cinema, the distortion of historical truth, and to show the biased image of the poet presented in this film. He believes that the film was produced to serve the Kremlin’s ideology aimed at continuing and strengthening its rule over Ukraine. Despite the largely negative reviews of various episodes of this film, M. Chubatyi still finds a certain artistic value in some of its aspects. The judgments given in the analysed publication by M. Chubatyi are mainly confirmed in the works of other researchers from the Western Ukrainian diaspora and among contemporary authors in independent Ukraine.

Keywords: the “Taras Shevchenko” film, Ihor Savchenko, film screening in the USA, 1952, the “Svoboda” newspaper, Mykola Chubatyi.

References

1. Berest B. (1962). History of Ukrainian cinema. New York: Published by the Taras Shevchenko Scientific Society. 272 pp. (in Ukrainian)
2. Bryukhovetska L. (2013). Unknown facts about the “Taras Shevchenko” film (1951). *Cinema-Theater*. No. 6. URL: http://archive-ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=1556 (in Ukrainian)
3. Volosheniuk O. (2014). T. Shevchenko's cinematic biography: Reconstruction of fiction. *Scientific Bulletin of the I. K. Karpenko-Karyi Kyiv National University of Theatre, Cinema and Television*. Issue 14. P. 156–162 (in Ukrainian)
4. Hoseiko L. (2005). History of Ukrainian Cinema 1896–1995. Trans. from French by S. Dovhanyuk, L. Hoseiko. Kyiv: KINO-KOLO. 464 pp. (in Ukrainian)
5. Hrehorchak P., Doviak R. (2014). Aesthetics of socialist realism in the film adaptation of Taras Shevchenko's biography (between art and kitsch). *Scientific Bulletin of Uzhhorod University: Series: Philology. Social Communications* Issue 1 (31). P. 79–83 (in Ukrainian)
6. Yekelchuk S. (2008). Empire of memory. Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination. Transl. from English by M. Klymchuk, H. Chushak. Kyiv: Krytyka. 303 pp. (in Ukrainian)
7. Kyrlyuk Ye. (1951). The immortality of the Kobzar. *Literaturna Hazeta*. No. 52. December 27. P. 3 (in Ukrainian)
8. Kovaliv-Berest B. (1962). Taras Shevchenko and Ukrainian cinema. *Notes of the Shevchenko Scientific Society*. No. 176. P. 234–252 (in Ukrainian)
9. Kostyuk Yu. Script and film. *Literaturna Hazeta*. No. 52. December 27. P. 3 (in Ukrainian)
10. Kulish N. S., Aristova A. V. Chubatyi Mykola Dmytrovych. *The Great Ukrainian Encyclopedia*. URL: <https://vue.gov.ua/Чубатий, Микола Дмитрович> (in Ukrainian)
11. Novytskyi O. (1914). Taras Shevchenko as a painter. Published by the Publishing House of the Shevchenko Scientific Society. 83 pp. (in Ukrainian)
12. Savchenko I. (1961). The artist's exactingness. *Art*. No. 2. P. 9–10 (in Ukrainian)
13. Trymbach S. (2013). Cinema and Shevchenko. *Shevchenko Encyclopedia*. Kyiv: In 6 vols. Kyiv: NAS of Ukraine, T. H. Shevchenko Institute of Literature. Vol. 3: I – L. P. 385–390 (in Ukrainian)
14. Trymbach S. (2015). Savchenko Igor Andriyovych. *Shevchenko Encyclopedia*: In 6 vols. Kyiv: NAS of Ukraine, T. H. Shevchenko Institute of Literature. Vol. 5: Pe – S. P. 614–615 (in Ukrainian)
15. Fedotova O. O., Shapoval Yu. I. (2014). Taras Shevchenko and Soviet censorship. *Ukrainian Historical Journal*. No. 2. P. 70–86 (in Ukrainian)
16. Cherkov H. (2014). The image of a historical figure as a phenomenon of the national screen culture. *Scientific Bulletin of the I. K. Karpenko-Karyi Kyiv National University of Theatre, Cinema and Television*. Issue 14. P. 176–182 (in Ukrainian)
17. Chubatyi M. The consequences of the Moscow occupation for Ukrainian culture. *Svoboda*. Jersey City and New York. 1947. No. 85. April 12. P. 2 (in Ukrainian)
18. Chubatyi M. The pressing needs of Ukrainian culture. *Svoboda*. Jersey City and New York. 1947. No. 290. December 13. P. 2–3 (in Ukrainian)
19. Chubatyi M. Ukraine and Shevchenko in the Soviet Film. *Svoboda*. Jersey City and New York. 1952. No. 204. August 5. P. 2 (in Ukrainian)
20. Chubatyi M. Ukrainian national culture and Ukrainian Americans. *Svoboda*. Jersey City and New York. 1947. No. 93. April 23. P. 2; No. 94. April 24. P. 2 (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 12.03.2025. / The text was received by the editors 12.03.2025.

Текст затверджено до друку 21.04.2025. / The text is recommended for printing 21.04.2025.

В. О. НЕСТЕРЕНКО, канд. іст. наук,
старший викладач кафедри українознавства філософського факультету
e-mail: viktoria.nesterenko@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків),
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

ВЗАЄМОДІЯ ДОСЛІДНИКА ТА ОПОВІДАЧА В ПРОСТОРІ ІНТЕРВ'ЮВАННЯ І ПОЗА НИМ

Мета дослідження. Дана стаття досліджує розвиток взаємодії дослідника та оповідача в рамках методології усної історії. Усні історики в Україні працюють з надзвичайно важкими темами, пов'язаними із травмою, війною та переселенням. Часто ми стаємо першими, хто чує від людини її історію з усіма страшними подробицями. Звісно, це призводить до значного розширення методологічних та етичних викликів у цій сфері, особливо в контексті зростаючого інтересу до документування усних свідчень війни.

Методологія дослідження базується на рефлексії власного досвіду записування інтерв'ю, дискусій з колегами, а також на розмовах з колишніми оповідачами про те, що вони відчували, коли давали інтерв'ю для проєкту на травматичну тему.

Наукова новизна роботи полягає у визначенні аспектів взаємодії дослідника та оповідача і впливу цих стосунків на процес інтерв'ювання. Стаття фокусується на взаємодії дослідника та респондента, піднімаючи питання фізичної та ментальної безпеки оповідачів, необхідності анонімізації та збереження суб'єктності респондентів. Розглядається досвід участі автора в проєктах «Музей воєнного дитинства» та «Ті, хто лишилися: свідчення мешканців Харкова та Харківської області», а також персональні рефлексії щодо відповідальності дослідника перед тими, чий історії записуються. Окрему увагу приділено проблемі можливості отримати зрілі свідчення та ролі часу у формуванні відрефлексованого досвіду.

Актуальність цієї теми пов'язана із стрімким поширенням ініціатив зі збирання усних свідчень після 2014 року, а особливо після початку Повномасштабного вторгнення 2022 року.

Висновки. Стаття пропонує критичний аналіз методологічних викликів, пов'язаних із популяризацією усної історії, та окреслює можливі шляхи адаптації наукового підходу до нових реалій. Автор ставить питання: чи варто докладати зусиль до збереження методологічної чистоти усної історії, чи необхідно допустити можливість розширення інструментарію з урахуванням нових суспільних та технологічних умов, в тому числі, висновків Бельмонтського звіту, який визначає стандарти для поведінкових та медичних досліджень.

Ключові слова: усна історія, оповідач, Бельмонтський звіт, Повномасштабне вторгнення.

Як цитувати: Нестеренко В. О. Взаємодія дослідника та оповідача в просторі інтерв'ювання і поза ним. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Випуск 40. С.114-121. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-12>

In cites: Nesterenko V. O. (2025) The interaction between the researcher and the narrator within and beyond the interview space. V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences». Issue 40, (114-121), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-12> (in Ukrainian).

Усна історія, яка активно розвивається в Україні з початку 90-тих років, пережила кілька хвиль зростання своєї популярності. На початку цей напрям був полем вузького кола дослідників, які менше з тим, провадили дуже активну наукову та організаційну діяльність: вже в 1994 році Україну відвідав один з найбільших авторитетів галузі – Алессандро Портеллі [7], а в 2006 році завдяки ініціативі учасників міждисциплінарної наукової конференції “Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія та практика досліджень» була створена Українська асоціація усної історії (УАУІ) [6]. Крім того, українські дослідники завжди знаходились в тісному контакті з зарубіжними колегами, навчались і працювали закордоном. В університетах з’являлись відповідні навчальні дисципліни, а студенти молодших курсів отримували завдання записати когось із родичів на конкретну тему.

Менше з тим, процес масштабного записування і уваги до інтерв’ю як до джерела актуалізували події 2014 року – спочатку Євромайдан та Революція гідності, а далі війна на Донбасі. В тому числі, Центр міської історії зібрав великий архів свідчень про індивідуальні та колективні досвіди учасників супротиву [1]. Це не означає, що з поля зникли інші теми. Наприклад, у збірнику статей «Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть», що був опублікований у 2021 році під редакцією докторки історичних наук Г. Грінченко з 12 статей 2 написані на матеріалах війни на Донбасі, проте решта представляють розмаїті теми історії ХХ століття [4]. У першому розділі збірника представлені методологічні розмірковування, які фактично представляють протилежні позиції: про популярність публічних усноісторичних проєктів та про те, наскільки можна вважати усною історією документування незавершених революцій.

Ледь не з першого дня Повномасштабного вторгнення величезне коло дослідників і аматорів почали записувати свідчення очевидців подій, кількість усноісторичних проєктів зростала у геометричній прогресії. Включали диктофон всі – соціологи, антропологи, етнографи, шкільні вчителі та небайдужі громадяни які прагнули зафіксувати події. Доповіді і статті на основі записаного представляються, в тому числі, на конференціях та семінарах з усної історії, ніби позиціонуючи себе як її частину. Більше того, ми вже публікуємо наші власні свідчення як рефлексії (серед них видання під редакцією Наталії Отрищенко «Розмова з тими, хто говорить про війну» [3]). Одночасно з цим авторитетні дослідники акцентують увагу на неможливості документування свідчень незавершених подій. Гелінада Грінченко наголошує: «Те, що відбувається сьогодні, до усної історії як до наукового методу має опосередкований і зазвичай дуже віддалений стосунок. Це швидше документування, фіксація свідчень, запис розповідей, однак переважно зовсім не усна історія як науковий напрям з відповідним дослідницькими методиками та принципами» [8].

Мета цієї статті полягає не в критиці сучасного стану української науки, а в аналізі стосунків між дослідником та оповідачем. Менше з тим, ми не можемо переходити до цього питання не зорієнтувавшись в сучасному стані нашого поля. Отже, багато людей записує свідчення, в тому числі, люди без відповідної методологічної підготовки; зібрані рефлексії презентуються в тому числі як усно-історичні дослідження; Україна знову опиняється в ситуації, коли ми маємо випрацьовувати стандарти в умовах, з якими ще ніхто не стикався. Усна історія в Україні ввійшла в період певної турбулентності як і все інше в нашій країні. Пройде час і ми або повернемося до суворих стандартів цієї галузі, або визнаємо, що умови змінились, а з ними – і наші підходи.

Серед цих умов – доступність цифрових методів збереження інформації. Складно уявити, але ще десять років назад не кожний володів пристроєм з ледь не безмежними можливостями для записів аудіо та відео. Зараз не потрібно навіть купувати спеціальне обладнання, диктофони на смартфонах якісно записують звук навіть при наявності додаткових

шумів якщо інтерв'ю відбувається в публічних місцях на кшталт кафе. Більше того, дати свідчення може кожен – ми говоримо про повну демократизацію свідчень, відшукуємо людей готових дати свідчення щоб представити різноманітні досвіди.

На мою думку, в цих умовах ми можемо говорити про кілька ключових точок які визначають нашу взаємодію з респондентами в просторі інтерв'ю і поза ним. Перше питання – питання фізичної безпеки респондента. В 2023 та 2024 роках я брала участь в проєкті «Ті, хто лишилися: свідчення мешканців Харкова та Харківської області» організованого Центром міської історії за фінансової підтримки Koerber Stiftung Foundation [5]. Разом із колегами – Юлією Скубицькою, Ольгою Чистотіною та Ярославом Шкабурою ми писали історії людей, що залишилися в Харкові та Харківській області під час Повномасштабного вторгнення. Серед проговорених тем були досвіди виживання в умовах окупації, повсякденного життя під час регулярних відключень світла, втрата звичного кола спілкування та наші рідні простори як ресурс стійкості під час війни. Записуючи інтерв'ю в рамках проєкту, ми з колегами постійно обговорювали питання про важливість анонімізації наших героїв, особливо тих, хто проживає в деокупованих населених пунктах та на меті. Працюючи в полі усної історії ми маємо зберігати максимальну суб'єктивність за респондентом і приховувати тільки те, що він сам попросить. Менше з тим, ми брали на себе роль таких собі цензорів в цій ситуації і анонімізували те, що вважаємо за потрібне виходячи з нашого досвіду та взоруючись на приклад колег (в тому числі, експедицій Чернігівського науково-дослідницького центру антропології війни [9]). Чи порушували ми тим самим стандарти усної історичної роботи? Зроблені нами аудіо залишилися без цензури для зберігання в архіві і супроводжуються письмовою згодою оповідача про те, яка інформація є для нього чутливою. Але в поточних наукових публікаціях та виступах на конференціях ми використовуємо тільки ті фрагменти які, на нашу думку, є безпечними зараз.

Друге важливе питання – ментальна безпека наших респондентів. Часто ми стаємо першими, хто чує від людини її історію з усіма страшними подробицями. Наскільки людина готова говорити з нами в цей момент? Загальновизначена практика – якщо людина погодилась, значить вона несе відповідальність за те, що вона готова говорити. В рамках своєї роботи в Музеї воєнного дитинства я записала кілька десятків інтерв'ю дітей та молоді, що мали воєнний досвід. Зізнаюсь (і це буде абсолютно суб'єктивно), моїми улюбленими залишаються інтерв'ю записані серед підлітків та молоді з Донбасу, що виїхали з регіону впродовж 2014 – 2021 років. Коли Музей публікує пости з уривками інтерв'ю моїх респондентів або оголошує виставку, я завжди надсилаю ці матеріали інтерв'юї, так само роблю із своїми статтями, що вийшли за матеріалами зібраних інтерв'ю. Попередньо я завжди спочатку запитую своїх героїв та героїнь чи готові вони зараз бачити посилання на свої спогади, інколи 4-5-річної давнини?

З однією з моїх героїнь (для анонімності назовемо її Марією) такий «репост» закінчився глибокою розмовою про те, чи готова вона була давати інтерв'ю в той момент. Зрештою, Марія погодилась на окрему рефлексію «інтерв'ю про інтерв'ю» [12]. Ця розмова дається важче ніж сам запис, тож впродовж місяця ми зустрілись лише один раз і для мене цей аналіз все ще триває. Можливо, ця розмова важча саме через те, що вона ставить під сумнів деякі мої уявлення про себе як про дослідницю. Отже, для мене в цьому інтерв'ю було кілька ключових точок: Марія одразу погодилась на запис, хоча виходячи з досвіду нашого попереднього знайомства вона часто затримувала відповіді на звичайні повідомлення на кілька днів; історія Марії виглядала як закінчене відрефлексоване оповідання, фактично, я задала тільки 3-4 уточнення впродовж 2-годинного запису; одним з ключових моментів в інтерв'ю був опис прощання з малою батьківщиною – дівчина незадовго до нашої зустрічі їздила в рідне на той час окуповане місто, зустрілась з родичами, і за її переконаннями нарешті попрощалась із втраченим простором, що допомогло їй значно покращити свій психологічний стан. Варто відзначити, що на момент нашого запису Марія була повнолітньою – отримавши освіту, вона переїхала в інше місто і забезпечувала себе самостійно.

Натомість ось що говорить про цей запис Марія 5 років потому (запис був зроблений восени 2020, наша друга розмова відбулась навесні 2025 року):

В момент самого інтерв'ю було роз'єднання. Я просто фрагментарно якісь спогади могла назвати... Те, що я відчувала, воно глушилось [...] Після цього я наче знову повернулась в тіло... таке відчуття що те, що я хотіла сказати, я всеодно не сказала [...] Мені було приємно, що ти написала коли вийшло інтерв'ю[вийшла моя стаття з великими цитатами з інтерв'ю Марії – прим. авт.] [...] Я перечитала і у мене був жах. Я пам'ятаю, що я це казала, але мені шкода, я не змогла насправді поділитись досвідом, бо це було занадто сильно і для мене в тому числі. [12]

Та історія яка мені здавалась відрефлексованою і закінченою – насправді призвела до тимчасового погіршення стану Марії і сприймалась нею як уривки спогадів. Я пам'ятаю, що я писала дівчині після інтерв'ю, і відслідковувала її стан, тож з точки зору методології роботи із травматичним контентом я зробила все правильно. Під час обговорення цього кейсу на семінарі УАУІ «Поле, ризики, війна» 31 березня 2025 року прозвучала ідея про те, що в галузі усної історії ми маємо документувати зрілий, вистояний досвід і тоді зможемо уникнути того, що оповідач не зміг сказати те, що він хотів. Ця ідея дійсно є дуже привабливою, хоча вона ставить під сумнів всі наші спроби затягнути зібрані зараз архіви в поле усної історії: ми мали б почекати 20-30 років і тоді говорити з людьми.

З іншого боку, фактор кількості років не є визначальним для того, щоб ми могли вважати досвід остаточно відрефлексованим. Чудовий приклад цього процесу описаний в автобіографії Едіт Егер «Вибір». Головна героїня підліткою переживає Голокост, але справжня рефлексія цих подій починається з нею після отриманої в сорокарічному віці освіти психолога [2, с. 253]. Щоб відбувся подібний процес, людина має докладати свідомих зусиль для пропрацювання пережитого. Більше того, в ситуації з оповідачами, до яких ми можемо повертись, ми можемо спостерігати певні «зрізи» досвіду, які, на мою думку, можуть нам сказати більше ніж одна відрефлексована історія записана через 50 років після подій.

В інтерв'ю Марії, наприклад, є важливий момент осмислення мови, якою вона говорила зі мною у 2020 році. Тоді запис вівся російською, адже саме нею героїня спілкувалась в повсякденному житті. Початок Повномасштабного вторгнення, за її словами, призвів до ретравматизації, а далі змусив ще раз осмислити що відбулось з її рідним краєм в 2014 році та усвідомити власну ідентичність. Наразі Марія наступним чином визначила для себе статус російської мови:

Я не вважаю російську мову рідною, але це мова, якою я пізнавала світ до певного віку, це мова, якою мені говорили приємні та неприємні речі. [12]

Але записане в 2020 році інтерв'ю їй складно сприймати в тому числі через мову, якою вона тоді говорила. Зрештою, оповідачка свідчить, що довід інтерв'ю для неї був важливим:

Коли комусь цікаво і тебе питають «а що сталось» - да, це визволення. Стосовно прощання з домом – я не впевнена, що колись можна попрощатися. Від кількості болю – воно досягається з кожним роком, виходячи з можливостей моєї голови зараз. Існувати поруч з цим. [...] Всі ці роки я думала що я нормальна, я щось роблю. Тільки тепер я розумію, що можливо тільки зараз підійшла до цієї теми ближче. Не буде точки часу коли стане безпечно і з якої можна вести відлік часу. [12]

Після цієї розмови я зробила для себе наступний висновок: поле усної історії, якщо ми говоримо про важкий досвід, – це поле болю і небезпеки в будь-якому випадку. Неможливо знайти правильний час і повністю підготувати співрозмовника до наслідків розказування історії, але варто пам'ятати наскільки відповідальною є роль дослідника в цьому процесі.

Цей момент виводить нас на ще складніше методологічне запитання – чи має усний історик отримувати ще одну – тепер психологічну – освіту для того, щоб спілкуватись з

людьми. Загалом для себе я визначала мінімальний набір знань з психології для того, щоб починати спілкування на травмуючі теми. В тому числі, готуючись до старту проєкту «Ті, хто лишилися» наша команда пройшла навчання від психологині Катерини Соломянкової-Кирильчук, щоб знати як правильно поводити себе з оповідачем говорячи про війну. Наразі я усвідомлюю (хоча з моєю думкою не погодиться більшість колег усних істориків), що так чи інакше всі дисципліни мають певний елемент міждисциплінарності. Одні і ті самі роботи можуть вважатись класичними та базовими для кількох галузей знань. Тож в процесі розвитку усна історія може вибрати в себе частину практик які використовують колеги зі сфери психології; це не зробить нашу дисципліну гіршою, натомість стане закономірним етапом її розвитку. Повторюю – ця думка є виключно гіпотезою і визначає скоріше один з можливих напрямків ніж остаточний шлях.

Наступне питання, яке я хочу відзначити у взаємодії дослідник – респондент, це власне питання безпеки дослідника. Ми багато говоримо про нашу безпеку – як фізичну (особливо коли їдемо на прикордонні території або зони близькі до бойових дій), так і ментальну (в багатьох проєктах обов'язковою умовою є індивідуальні сесії дослідника з психологом). Проте аналізуючи свою роботу і розмовляючи з колегами про їх досвід роботи я усвідомлюю, що велику роль тут грає наше – як дослідників – усвідомлення власних сил і наша відповідальність. Говорити з людьми про війну дійсно небезпечно для нашої психіки, особливо якщо ми самі проживаємо події війни. Проте ніхто – жодні політики організації, жодні бронежилети та сесії з психологами – не зможуть замінити нашої усвідомленої згоди або незгоди починати таку роботу. Або ми справляємось, або переходимо на інші дослідницькі питання. Звичайно, це не відміняє важливості дотримуватись правил роботи на кшталт не ставити собі кілька записів на один день, відпочивати після роботи та відновлюватись або припиняти включеність у проєкт. Менше з тим, ми не можемо говорити оповідачам, що якась частина історії занадто важка і ми не можемо її слухати.

Наступний момент, який я б хотіла проговорити, це рекрутинг потенціальних оповідачів. Є проєкти, які не дозволяють будь-які стосунки між оповідачем та дослідником поза простором інтерв'ю. І якщо передбачене повторне інтерв'ювання, а після першої зустрічі між дослідником та інтерв'юю склались приязні стосунки, цей кейс без іншого працівника проєкту. З мого досвіду роботи в Музеї воєнного дитинства найкращі інтерв'ю виходили в ситуації, коли я вже була знайома з моїми героями – як з колишніми учнями або студентами. Звісно, я дотримуюсь етики, в моїх правилах записувати тільки «колишніх», щоб не складалось хибне враження про можливість покращити оцінку завдяки інтерв'ю. Проте саме цей спосіб рекрутування дає найкращі результати – дійсно глибокі інтерв'ю. Крім того, такий формат дозволяє мені повертатись до людини як в історії з Марією і отримувати важливі висновки про методологію інтерв'ю в цілому або подальший розвиток історії. Японська дослідниця воєнного дитинства Сач Такаяши (Such Takayasu) проводила дослідження на основі історій своєї мами і свого тестя [10, р. 39]. Запис з тестем був зроблений у неформальній атмосфері вечері в улюбленому кафе. Незалежна усна історикня Ребека Кііл (Rebecca Kiil) використовувала усні інтерв'ю членів своєї родини коли писала про досвід біженців від радянської окупації Естонії під час Другої світової війни [10, р. 39]. Таким чином, для мене стосунки з оповідачем поза простором інтерв'ю розширюють можливості для дослідника і дозволяють записати максимально повну історію.

Продовжуючи дискутувати про залучення до усної історії надбань суміжних дисциплін, варто згадати про «Звіт Бельмонта: етичні принципи та рекомендації щодо захисту людей у рамках досліджень» [11], він стосується передовсім поведінкових та медичних досліджень. Потреба у таких стандартах виникла після кількох кричущих випадків досліджень, під час яких були здійснені важливі для суспільства відкриття, проте в процесі роботи піддослідні особи помирили або зазнавали критичного фізичного або психологічного ураження. Велика увага в ньому приділяється захисту особистих даних респондентів, і чесно кажучи складається враження, що наші проєкти пов'язані з війною, мають дотримуватись скоріш цих стандартів,

ніж загальних правил усноісторичного дослідження. Крім безпеки, Бельмонтський звіт акцентує увагу на трьох важливих принципах, які ми розглянемо далі.

Перший принцип – повага до особи (respect for persons): ми ставимось до людей як до автономних акторів і докладаємо зусиль, щоб захистити автономність людей з певними обмеженнями (серед них неповнолітні, вагітні, ув'язненні, люди з ментальними та фізичними інвалідностями). Саме в контексті поваги до особи буде максимальне надання їй інформації про можливі ризики в процесі інтерв'ювання. А далі повага з боку дослідника буде проявлятися в тому, щоб ретельно зберігати всі надані людиною дані, але публікувати тільки ті, що не нашкодять їй в даний момент. Ситуація в Україні змінюється, люди перебувають у вразливому стані, тож – варто докладати зусиль щоб захистити автономність людей навіть в тих ситуаціях, коли оповідачі видаються нам цілком свідомими.

Другий принцип доволі складний в реалізації. Українські джерела можуть перекладати його як «благодіяння», в оригіналі це звучить як benefit. Але я б використовувала або переклад «користь», або англіцизм «бенефіт». Людина та громада мають отримати від нашого дослідження користь. Проте мова не йде про фінансову мотивацію, адже тоді наше дослідження передовсім викликає інтерес соціально незахищених категорій населення. В аналізах Бельмонтського звіту наводиться багато прикладів такої користі від медичних та поведінкових досліджень – серед них винайдення нових ліків або нових технологій навчання. Проте коли ми переходимо в практичну площину наших досліджень війни, варто ставити питання руба «Нащо ми записуємо інтерв'ю під час війни?». Для пам'яті майбутніх поколінь – як на мене, це недостатня мотивація, щоб витрачати фінансові та часові ресурси, і піддавати наших респондентів такому стресу. Хоча буду відвертою – такий аргумент ми використовували коли рекрутували людей в проєкт «Ті, хто лишилися» і людям дуже відгукувалась паралель з мемуарами очевидців повсякденного життя часів Другої світової війни. Головний бенефіт може проявлятися в тому, що своєю роботою ми будемо поле для діалогу між різними досвідами війни. Ми маємо записувати різні історії щоб вже зараз будувати містки між нашим розділеним суспільством – тими, хто виїхав і тими, хто лишився, тими, хто пережив окупацію, і тими, хто жив так званих «мирних» містах. Але тоді ми маємо якнайшвидше переходити від записування до рефлексій, і не тільки у вузькому колі дослідників, але й з залученням ширшого кола громадськості. В світовій практиці усна історія часто йде рука об руку із соціальними проєктами і досліджує гострі суспільні теми.

В контексті поняття «бенефіт» для мене завжди важливим залишається питання – чи можу я показати свою статтю людині на основі історії якої ця стаття написана? Чи зможу я читати свою доповідь на конференції і дивитись в очі оповідачу? Буду відвертою, інколи я видаляю цілі абзаци наукових текстів тому що усвідомлюю – людині буде неприємно читати як я препарую її психіку і роблю висновки які не відповідають відчуттям самого героя або героїні.

Принцип справедливості (justice) з Бельмонтського звіту особисто для мене залишається найскладнішим в питанні практичної реалізації. Це історія про рівноцінний доступ як до участі в дослідженні, так і до результатів дослідження. Сюди я відношу наші дискусії про те, як розширити аудиторію проєкту, чи всі можливі досвіди ми записали, чи подбали ми про представлення різних груп, а не тільки тих, які згодні говорити, бо звикли проговорювати свій досвід. Звісно, тут постає важливе питання – чи може бути взагалі в усній історії поняття «вибірка», адже усна історія залишається полем індивідуального досвіду.

Зрештою, озвучені в цій статті аспекти взаємодії дослідника та респондента не є фіналізованими висновками, а скоріше рефлексії про те, чим зараз є наші проєкти документування, в якому напрямку вони будуть рухатись і де в цьому всьому може бути місце усної історії. Я вважаю, що наша взаємодія з респондентами не може обмежуватись диктофонним записом та процедурами навколо нього. Це набагато глибший процес – співтворення дослідження і практичних проєктів для громади. Усний історик – частина спільноти, і пише історію своєю спільноті, тож без включеності ми не отримаємо глибини.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Голоси спротиву та надії: Київ-Львів-Харків. URL: <https://www.lvivcenter.org/academic/research/stara-doslidnytska-tema/> (date of access: 01.04.2025).
2. Егер Е. Вибір. Книголав, 2020. 400 с.
3. Розмови з тими, хто питає про війну: збірник під редакцією Наталі Отрищенко. Львів: Центр міської історії, 2024. 180 с.
4. Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть. Зб. наук. праць за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко. Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2021. 352 с.
5. Ті, хто лишилися: свідчення мешканців Харкова та Харківської області. URL <https://www.lvivcenter.org/researches/those-who-remained/> (date of access: 01.04.2025).
6. Українська асоціація усної історії: хто ми є. URL: <https://oralhistory.com.ua/hto-mi-ie/>
7. Українська усна історія у діалозі зі світом— спостереження воєнної доби. Україна модерна. URL: <https://uamoderna.com/war/ukrayinska-usna-istoriya-u-dialozi-zi-svitom-sposterezhennya-voennoyi-doby-2024/> (date of access: 01.04.2025).
8. Усна історія незавершеної війни це насамперед питання етики й методології. Інтерв'ю з Гелінадою Грінченко URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/18/usna-istoriya-nezavershenoyi-vijny-cze-nasampered-pytannya-etyky-j-metodologiyi-gelinada-grinchenko/> (date of access: 01.04.2025).
9. Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців. Кер. проєкту О. Шевчук; Наук. ред. С. Маховська. Фонд «Партнерство за сильну Україну»; Північна культурна столиця; Чернігівський науково-дослідний центр антропології війни. Чернігів: "Десна Поліграф", 2024. 280 с.
10. 2024 OHA Annual Meeting Final Program. URL: <https://oralhistory.org/2024/10/04/2024-oha-annual-meeting-final-program-now-available/> (date of access: 01.04.2025).
11. The Belmont Report. URL <https://www.hhs.gov/ohrp/regulations-and-policy/belmont-report/read-the-belmont-report/index.html> (date of access: 01.04.2025).
12. Інтерв'ю з персонального архіву авторки.

V. O. NESTERENKO, PhD. in History

senior lecturer of the Department of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy

e-mail: viktorija.nesterenko@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>

V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv), 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

THE INTERACTION BETWEEN THE RESEARCHER AND THE NARRATOR WITHIN AND BEYOND THE INTERVIEW SPACE

Research Aim. This article explores the dynamics of interaction between the researcher and the narrator within the methodology of oral history in Ukraine. Oral historians in Ukraine work with extremely difficult topics related to trauma, war, and displacement. Often, we are the first to hear a person's story in all its harrowing detail. Naturally, this leads to significant methodological and ethical challenges in this field, particularly in the context of the growing interest in documenting oral testimonies of war.

Research Methodology. The study is based on reflections on personal experiences of conducting interviews, discussions with colleagues, and conversations with former narrators about their feelings when giving interviews for a project on a traumatic topic.

Scientific Novelty. The novelty of this study lies in identifying aspects of the researcher-narrator interaction and the impact of these relationships on the interview process. The article focuses on the interaction between the researcher and the respondent, raising issues of physical and mental safety for narrators, the necessity of anonymization, and the preservation of respondents' agency. It examines the author's experience in the projects *The War Childhood Museum* and *Those Who Stayed: Testimonies of Kharkiv and Kharkiv Region Residents*, as well as personal reflections on the researcher's responsibility towards those whose stories are recorded. Special attention is given to the issue of obtaining mature testimonies and the role of time in shaping a reflective experience.

Relevance of the Topic. The relevance of this study is linked to the rapid expansion of oral testimony collection initiatives since 2014, particularly following the full-scale invasion of 2022.

Conclusions. The article offers a critical analysis of new methodological challenges arising from the popularization of oral history and outlines possible ways to adapt the scientific approach to new realities. The author poses the question: should efforts be made to preserve the methodological purity of oral history, or should the expansion of tools be allowed to accommodate new social and technological conditions? This includes considering the conclusions of the *Belmont Report*, which defines ethical standards for behavioral and medical research.

Keywords: *oral history, narrator, Belmont Report, full-scale invasion.*

References

1. Voices of Resistance and Hope: Kyiv–Lviv–Kharkiv. URL: <https://www.lvivcenter.org/academic/research/stara-doslidnytska-tema/> (date of access: 01.04.2025). (In Ukrainian)
2. Eger, E. (2020) *The Choice*. Knyholav, 2020. 400 pages. (In Ukrainian)
3. Conversations with Those Who Ask About the War. (2024) Edited by Nataliia Otrishchenko. Lviv: Center for Urban History. 180 pages. (In Ukrainian)
4. Listening, Hearing, Understanding: Oral History of Ukraine in the 20th–21st Centuries. (2021) Collection of scholarly works, edited by Doctor of Historical Sciences Halyna Hrynchenko. Kyiv: ART KNYHA LLC. 352 pages. (In Ukrainian)
5. Those Who Stayed: Testimonies of Kharkiv and Kharkiv Region Residents. URL: <https://www.lvivcenter.org/researches/those-who-remained/> (date of access: 01.04.2025). (In Ukrainian)
6. Ukrainian Association of Oral History: Who We Are. URL: <https://oralhistory.com.ua/hto-mi-ie/> (date of access: 01.04.2025). (In Ukrainian)
7. Ukrainian Oral History in Dialogue with the World — Observations of the Wartime Era. Ukraine Moderna. URL: <https://uamoderna.com/war/ukrayinska-usna-istoriya-u-dialozi-zi-svitom-sposterezhennya-voyennoyi-doby-2024/> (date of access: 01.04.2025). (In Ukrainian)
8. Oral History of an Unfinished War Is Primarily a Question of Ethics and Methodology. Interview with Helinada Hrynchenko. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/18/usna-istoriya-nezavershenoyi-vijny-cze-nasampered-pytannya-etyky-j-metodologiyi-gelinada-grinchenko/> (date of access: 01.04.2025). (In Ukrainian)
9. Chernihiv in War – 2022: Voices of Eyewitnesses (2024). Project leader O. Shevchuk; Scientific editor S. Makhovska. Partnership for a Strong Ukraine Foundation; Northern Cultural Capital; Chernihiv Research Center for the Anthropology of War. Chernihiv: Desna Polygraph, 2024. 280 pages. (In Ukrainian)
10. 2024 OHA Annual Meeting Final Program. URL: <https://oralhistory.org/2024/10/04/2024-oha-annual-meeting-final-program-now-available/> (date of access: 01.04.2025).
11. The Belmont Report. URL: <https://www.hhs.gov/ohrp/regulations-and-policy/belmont-report/read-the-belmont-report/index.html> (date of access: 01.04.2025).
12. Interview from the author's personal archive.

Текст надійшов до редакції 17.03.2025. / The text was received by the editors 17.03.2025.

Текст затверджено до друку 16.04.2025. / The text is recommended for printing 16.04.2025.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-13>

УДК 373.5.016:94(477):316.346.2

О. О. НИКОЛАЄНКО,

доктор іст. наук, доцент, проф. кафедри історії України

e-mail: nikolajenkoolga@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2294-4198>Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Алчевських, 29. Харків**ШКІЛЬНА І ГЕНДЕРНА ІСТОРІЯ: РАЗОМ НЕ МОЖНА НАРІЗНО**

Мета проаналізувати можливості залучення досягнень гендерної історії в шкільні курси з історії України, що сприятиме формуванню у учнів уявлення про гендерний вимір історичних процесів й соціальної дійсності, надасть навички критичного й системного аналізу історичних явищ і подій.

Методологія Застосування загальнонаукових принципів аналізу і синтезу поєднується з методами гендерного аналізу, що ґрунтується на запереченні андроцентричності наукового дискурсу як загальноуніверсального, визнає множинність й варіативність впливу історичних подій, явищ і процесів на чоловіків і жінок.

Наукова новизна полягає у встановленні впливу наукових досягнень дослідників гендерної історії на шкільний курс історії, шляхів застосування доробку вітчизняних науковців для формування у школярів навичок критичного осмислення соціальних процесів в минулому. Встановлено, що навчальні тексти, хоч і містять висвітлення окремих питань гендерної історії, не дозволяють прослідкувати тяглість й механізми відтворення гендерної нерівності, лише частково представляють жіночий досвід, формують у учнів спорадичні і не системні знання про механізми соціальної стратифікації і вплив жіноцтва на розвиток суспільства.

В умовах розбудови громадянського суспільства важливим є формування у учнів усвідомлення рівних прав і можливостей всіх громадян, повага до їх прав, визнання верховенства права і гендерної рівності засобами осмислення історії. Текст підручника, що містить таку складову, як гендерний вимір історичних процесів і явищ, допомагає критично осмислювати історичні процеси і формує навички аналізу сучасності.

Висновки: На підставі аналізу висвітлення питань гендерної історії в підручниках з історії для старшої школи встановлено, що гендерна проблематика поступово знаходить своє місце в шкільній історії. В навчальних текстах репрезентовано жіночий досвід завдяки вміщенню усних жіночих спогадів про історичні події, а жіночі постаті представлені біографіями відомих діячок культури та широко застосованими візуальними джерелами. Деякі підручники містять витяги з праць науковців, що працюють в гендерній історії, залучаючи фаховий погляд на окремі проблеми, чи вміщують окремі дефініції, що надає теоретичного характеру аналізованим явищам чи процесам. Однак згадки про жіноцтво є доволі фрагментарними, а уявлення про жінок як окрему соціальну групу – несистемними. Використання жіночих біографій чи особових джерел часто не супроводжуються завданнями щодо розвитку критичного мислення й встановлення глибинних причин гендерної нерівності.

Ключові слова: шкільна історія, гендерна історія, шкільні підручники з історії, біографічна історія.

Як цитувати: Ніколаєнко О. О. Шкільна і гендерна історія: разом не можна нарізно. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: філософські та історичні науки. 2025. Вип. 40. С. 122-129. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-13>

© Ніколаєнко О. О., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

In cites: Nikolaienko O. School and gender history: Together cannot be apart. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian studies: Historical and Philosophical Science»*. 2025. Issue 40, (122-129), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-13> (in Ukrainian)

Одним із завдань шкільної історичної освіти є формування громадянських компетентностей, пов'язаних з ідеями демократії, справедливості і рівності, критичне осмислення подій національної, європейської і світової історії, визнання цінності верховенства права і дотримання принципів гендерної рівності [3].

Сьогодні в програмах з історичної та громадянської освіти та підручниках для старшої школи вже зроблені кроки на шляху подолання андроцентричності історичного наративу. На підставі аналізу змісту шкільних підручників для старшої школи і репрезентацій в них актуальних питань гендерної історії можна встановити, наскільки вони готують учнів до розуміння гендерних проблем сучасності, утверджують ідеї гендерної рівності і толерантності, формують у учнів навички критичного мислення, здатності розуміти загальний хід історичного процесу.

Ці питання вже були у фокусі зацікавлень зарубіжних науковців, які аналізували підручники з історії й робили висновки щодо представлення в них питань жіночої історії [8; 12]. Домаганнями українських феміністичних організацій в шкільних підручниках були поставлені питання гендерного паритету, дискримінації жінок тощо, але залучення досягнень гендерної історії в програму загальної середньої освіти залишається на маргінесі наукового дискурсу. Лише в праці Н. В. Аніщук відбулась постановка проблеми співвідношення гендерної і шкільної історії, накреслені її основні складові [1].

З цією метою було зроблено аналіз репрезентацій в шкільних підручниках жіночих постатей та визначення їх ролі в суспільних процесах, провідних тем й дискурсів, які сприяють усвідомленню жіноцтва як окремої соціальної групи в суспільстві, форми і стратегії подання гендерних питань суспільного розвитку в текстах й запропоновані авторами методи роботи з ними¹⁴ [10]. Виявлені особливості дозволять сформулювати висновки щодо рівня ознайомлення випускників шкіл з внеском жіноцтва в історичний розвиток українського суспільства й усвідомлення існуючих гендерних проблем сучасності.

Навчальні програми з історії України та інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» наголошують, що мета шкільної історичної освіти – це виховання громадянської свідомості засобами історії, «*прищеплення толерантності до різних поглядів*», «*оволодіння способами розумових дій, необхідних для розуміння минулого, досягнення сучасного і прогнозування майбутнього*» [5].

Залучення гендерного підходу в історичних науках має свою традицію, що, обмежується, зазвичай науковими студіями. Гендерна історія, яка має значний теоретичний потенціал в західній історіографії, утвердилась і в вітчизняних дослідженнях. Праці, присвячені історії жінок, не тільки виводять на сцену історії цю «мовчазну» групу й надають їй слово, а й аналізують суспільно-політичні відносини, за яких стать визначала позиції й можливості в суспільстві [1]. Однак досягнення академічних розвідок не завжди легко впроваджуються в шкільних курсах історії [8; 12]. Низка теоретичних зауваг залишається перед шкільною історією щодо імплементації гендерної проблематики: перевага гендерної чи жіночої, соціальної чи інтелектуальної історій, від яких залежить набір джерел, методів їх інтерпретації тощо. [9, с. 70-72]

Участь українських жінок в історичному розвитку країни представлено в підручниках в декількох вимірах, провідний з яких – біографії відомих осіб, яким присвячений в текстах короткий життєвий нарис і зазначено внесок цієї жінки в історію і культуру. Перш за все, мова йде про ті постаті, чий імена зазначені в навчальних програмах – Олени Теліги, Ліни Костенко,

¹⁴ Список наведених підручників з історії України для 10-11 класу наводиться в списку використаних джерел [9]. По тексту вміщено у дужках прізвища авторів зазначених підручників.

Олени Вітер, Алли Горської, Тетяни Яблонської, Катерини Білокур. Крім зазначених жінок, в підручниках також представлені біографії Олени Степанів (Хлібовська, Власов, Бурнейко), Марії Старицької-Черняхівської (Хлібовська, Бурнейко), Валентини Радзимовської (Власов) та ін. Більшість цих постатей представлені в розділах, присвячених вивченню розвитку культури, а в навчальній програмі зазначено, що учні повинні «уміти характеризувати їх творчий доробок». Треба віддати належне, що громадська діяльність цих та інших жінок, таких як Софії Галечко чи Зузани Гінчанки (Мудрий), також отримала висвітлення в окремих підручниках.

Однак варто звернути увагу на незначний відсоток представлених біографій, що справляє враження про їх «випадковість» [12, с. 79], або як зазначає Філіпп Манг «коли жінки «входять» в текст, вони діють як зломщиці, це чимось нагадує чортика з табакерки, яку одразу ж потому зачиняють» [8, с. 358]. Зрозуміло, що незначна кількість жінок на сторінках історичних праць спричинена «білими плямами» стосовно їх участі в публічній сфері і перепонами, які унеможливлювали кар'єри у вищих ешелонах влади й робили шанси впливати на події «великої» історії примарними. Тим більш цінними і вагомими видаються ті сфери діяльності, які надають можливість представити участь в них жінок. Серед них - дисидентський рух, де жінки відігравали значну роль. В кращому випадку, крім зазначеної біографії Ліни Костенко, зустрічається перерахування прізвищ Оксани Мешко, Ніни Строкатої (у шлюбі – Караванської), Михайлини Коцюбинської, Надії Світличної тощо. Їх життя, сповнене боротьби з режимом, присвячене протидії владі і підтримці однодумців, заслуговує на те, щоб ознайомити учнів з роллю жінок в громадському опорі. Біографії цих жінок також важливі в руслі нових підходів до біографічних студій в гендерній історії. Як зазначає Француза Тебо «біографії можуть стати «полігоном експериментування» [13]. Життєписи дисиденток дозволять окреслити ще один засадничий чинник історичного процесу: взаємовплив людини і суспільства, коли особа стає суб'єктом історії, а обрані нею стратегії життєвого шляху здатні накреслювати нові вектори й співвідношення взаємовідносин особи і влади. Безсумнівно і значення цих постатей у протистоянні з імперією, що дозволить усвідомити альтернативні, жіночі, способи антиколоніальної боротьби.

Фактично у вітчизняній історії ХХ ст. не представлено жодної жінки-науковиці, хоча науковий доробок Катерини Ющенко, Наталії Полонської-Василенко, Олени Казимирчак-Полонської, Наталії Осадчої-Янати, Ніни Вірченко, Олени Апанович та інших заслуговує не тільки на їх згадування, але й може стати для багатьох дівчат прикладом застосування власного інтелектуального потенціалу [14, с. 58-123]. Такі життєписи здатні долати пануючі стереотипи, згідно яких «свободу, прогрес, культуру, діяльність було породжено, виражено, розвинено чоловіком, ідентифіковано з чоловіками, тоді як жінкам припадає пасивність робіт і днів» [12, с. 77].

Жінки як соціальна група з'являються на сторінках підручників в розділах, що присвячені вивченню соціально-демографічної ситуації в країні. Для першої практичної роботи в 10 класі запропоновано використати візуальні й текстові джерела для дослідження питання «Жінки, діти, біженці, військовополонені у війні». У подальшому саме перекази жінок (усні свідчення) будуть чи не провідними у вивченні тем колективізації, Голодомору, окупаційного режиму на території України. Спогади жінок стануть вагомим свідченням злочинів проти людства, емоційно представляючи людський вимір історичних подій – жахів примусової праці, вигнання й депортацій, виживання в умовах війни, голоду, розрухи. Використання жіночих свідчень спричинено їх більшим поширенням, оскільки жінки свідки й учасниці драматичних подій ХХ ст. в силу певних демографічних причин здебільшого є основними респондентками істориків [6, с. 157].

«Жіночий погляд» представлених джерел, на підставі якого учні повинні проаналізувати повсякденність, не завжди видається комплексним. Так, жіночі спогади майже не використовуються при вивченні тем індустріалізації, або періодів 1950-1980-х рр. Лише в окремих випадках запропоновано в практичній роботі порівняти заробітні плати в таких «жіночих» професіях, як гардеробниця чи працівниця музею, з посадовими окладами «ректорів» чи начальників цехів (Хлібовська), чи оплату праці в сільській місцевості доярки і

в місті робітника заводу. Такі завдання є важливими і цінними, оскільки провокують сумнів у задекларованій рівності радянського суспільства і спричиняють пошук причин соціальної диференціації.

На жаль, аналітичні завдання, що дозволяють побачити проблеми у гендерному розподілі ринку праці є лише винятком. Поширеними питаннями після ознайомлення з текстами усних свідчень жінок є завдання на розуміння й аналіз інформації (за таксономією Блума) – поясніть?, що спільного?, визначте причини?, порівняйте тощо. Мета використання таких джерел – показати долю окремих суспільних груп в часи соціальних потрясінь – революцій, війн, геноциду, а не представити власне особливості переживання жінками цих карколомних соціальних процесів. Жінки виступають лише представницями інших соціальних груп – селян, депортованих, оstarбайтерів, ударників, містян, а не виступають як представниці групи «жінки».

Важливим фактором формування толерантності є розуміння внеску інших етносів в українську історію. На прикладах біографій окремих громадських діячів можна прослідкувати особливості розвитку тієї чи іншої етно-національної групи в ХХ ст., її взаємопов'язаність з українським соціумом. Провідними темами, що висвітлюють життя етносів в новітній історії пов'язані, в основному, з травматичними подіями, якими є чистки і терор за «національною» ознакою в 1930-х рр., міжнаціональні конфлікти, почасти спричинені чи підбурювані політикою панівних режимів, депортації, утиски національних прав в 1950-1980-х рр. Однак крім зазначених складних питань, наголошено на спільній долі українців та інших етносів, прикладах взаємопідтримки й добросусідства в часи випробувань. В підручниках є нариси про Мустафу Джемільова, Генріха Алтуняна, Амет-Хан-Султана та інших чоловіків, які є гордістю як своєї національної групи, так і українського народу. Прикладів життєписів жінок інших етносів, які доклались до розбудови держави, як от Наталія Оржевська Харитина Пекарчук, Цецилія Клафтен, Аніфе Боданинська, на жаль в підручниках не представлено.

Аналіз жіночих спогадів для аналізу повсякденності добре ілюструє вади радянської економіки – наявність дефіциту, черги, низький рівень побутового обслуговування населення, але при цьому випадає з поля зору такі суспільні явища, як «подвійне навантаження» жінок, що спричинено пануючими стереотипами про домашню працю і виховання дітей як суто жіночі «справи», «скляна стеля», що характеризує неспроможність жінок здійснювати кар'єру із-за виконання материнських функцій та «традиційних» жіночих занять по підтримці функціонування домашнього господарства й піклування про близьких тощо. Окремі приклади порівняння чоловічих і жіночих зарплат чи посад, які традиційно обіймають представники різних статей (нянечки в лікарнях і депутати, прибиральниці і управлінський корпус будь-яких закладів) змальовують лише фрагментарно гендерну стратифікацію. Для *«набуття системних знань про факти, події, явища, тенденції в Україні і світі....»*, що є завданням шкільних курсів з історії, вбачається важливим введення різних стратифікаційних категорій для розуміння функціонування ієрархій. Усвідомлення нерівності, що викликано різними «маркерами» як от стать, релігія, вік, соціальне походження, може стати запорукою формування навичок системного аналізу суспільного ладу.

Жіночі спогади, в більшості випадків, використовуються як джерела, що вимагають опрацювання під час вивчення окремих тем чи виконання практичної роботи. При цьому можуть бути використані як свідчення пересічних мешканок, так і відомих діячок – Іванни Блажкевич (Мудрий), Наталії Полонської-Василенко, Ольги Басараб (Хлібовська) та ін. Важливість даного підходу важко переоцінити, позаяк учні знайомляться з текстами, що відображають «жіночий» погляд на світ, знайомляться з видатними представницями громадськості та їх інтерпретацією окремих історичних подій. Текст джерел супроводжується запитаннями, які вимагають осмислення текстів, а іноді й обговорення в групі, що тільки підвищує роль жінок та їх досвіду у сприйнятті історичних подій, в осмисленні і оцінці історичних явищ і процесів. До того ж, такі особові свідчення знаних громадських діячок чи представниць культури є симптоматичним для сучасного етапу гендерних досліджень, де фокус переміщується із «приватного до публічного», в епіцентрі наукових зацікавлень –

індивідуальні життєві траєкторії, що стають частиною загально соціальних тенденцій [13; 8, с. 359].

Значимість і важливість жінок, їх праці й значного внеску зазначені у всіх підручниках при вивченні таких тем, як тилове виробництво в часи II світової війни чи роки повоєнної відбудови. Майже всі автори підкреслюють, що жінки стали опорою своїх родин як в умовах окупації, так і в евакуації, а також, що саме вони відроджували повоєнне сільське господарство. Жінки військовослужбовиці, а саме – жіноча чота Легіону УСС також зустрічається в текстах підручників. Натомість про участь жінок в бойових діях II світової війни чи національного підпілля текстової інформації майже немає, хоча в науковій літературі ця тематика представлена [2; 4; 7]. Ця прогалина не дозволяє встановити спадкоємності в сучасних суспільних процесах, оскільки сьогодні десятки тисяч жінок в лавах сил оборони захищають країну. Тому варто представити не тільки досвід «жертв» війни, а й активних борчинь – медсестер, жінок-військовослужбовиць, розвідниць тощо [11].

Візуальні джерела з жіночими постатями широко представлені в підручниках з історії. На документальних світлинах учні бачать жінок-колгоспниць і містянок, трудівниць на заводах і оstarбайтерок, жінок у чергах, на робочому місці, під час навчання і на дозвіллі. Крім того, жінки різноманітно представлені на радянських плакатах. Такі образи, що повинні візуально продемонструвати повсякденність, викликають широкий спектр емоцій, від співчуття до захоплення зображеними жінками. Головна їх вада – у відсутності критичних запитань до вміщених зображень, які лише підтверджують текстову інформацію і не слугують джерелом для аналізу соціального становища жінок й усвідомленню на цій підставі висновків щодо їх ролі і значення в суспільстві, а отже, потреби в зміні соціального статусу. За висловом Ф. Манга, підписи мають узагальнювальний і розпливчастий характер, а сама візуальна частина «німа і полишена на розсуд читача» [8, с. 392].

Безсумнівно позитивним явищем є запровадження в підручниках думок науковиць, які працюють в царині гендерної історії (М. Байдак, К. Кобченко О. Мовчан тощо). Так використання в підручнику М. Мудрого витримки із праці К. Кобченко, де характеризується «формальна рівноправність» чоловіків і жінок в радянському соціумі, розкриває усвідомлення механізмів впровадження ідеології емансипації радянської жінки. В підручнику авторства Даниленка В. М. надається поняття «фемінізація окремих професій», що закладає бачення комплексного характеру професійної сегрегації жіноцтва і розуміння витоків гендерного розподілу ринку праці. Запровадження термінології, що пояснює функціонування суспільного ладу, де внесок жінок не оцінений справедливо і об'єктивно, надає можливість учням критично аналізувати існуючий суспільний устрій, є запорукою формування громадянської позиції.

Отже, на сторінках підручників для старшої школи з історії України висвітлюються окремі питання гендерної історії. Біографії видатних жінок, усні свідчення, візуальні джерела отримали широке відображення практично у всіх підручниках. Однак більшість джерел розрахована на емоційне сприйняття жіночих образів і не ставить за мету проаналізувати існуючий соціальний устрій. Попри зазначені досягнення, серед яких уведення окремих понять, критичні запитання до джерел і виокремлення жіноцтва як окремої категорії населення при вивченні деяких тем, внесок жінок у розвиток українського суспільства часто представлений спорадично й незначно, що, вимагає подальшого опрацювання виявлених проблем.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Аніщук Н. В. Зв'язок гендерної історії та історії України. *Вчені записки ТНУ імені В. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. Т. 34. № 1. С. 300-304.

2. Байдак М. Війна як виклик і можливість. Українки в роки Першої світової війни. Львів, 2021. 320 с.
3. Державний стандарт профільної середньої освіти. (25. 07.2024 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-п#Text> (Дата звернення 23.03.2025)
4. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства. Зб. наук. праць. К, 2015.
5. Історія України. Всесвітня історія. 6-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 2022. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (Дата звернення 06.07. 2023)
6. Кісь О. Р. Голодомор крізь призму жіночого досвіду виживання. *Українські жінки в горнилі українізації*. Харків, 2017. С. 156-176.
7. Коваль Р. Жінки у визвольній війні. Історії, біографії, спогади 1917-1930. Київ, 2020. 432 с.
8. Манг Ф. Чи позначені гендером підручники історії. *Про рівність статей*. Збірник. Пер. з фр. під заг. ред. О. Хоми. Київ, Альтпрес, 2007. С. 350-367.
9. Перо М. Як писати історію жінок: розповідь про одну з французьких спроб. *Про рівність статей*. Збірник. Пер. з фр. під заг. ред. О. Хоми. Київ, Альтпрес, 2007. С. 60-74.
10. Підручники: Власов В. С. Історія України. Рівень стандарту. 11 клас. Київ: Літера ЛТД, 2019; Гісем О. В. Історія України. Рівень стандарту. 11 клас Харків: Ранок, 2019; Даниленко В. М. Історія України. Рівень стандарту. 11 клас. Київ: Генеза, 2019; Мудрий М. М. Історія: Україна і світ. Рівень стандарту. 11 клас 11 клас. Київ: Генеза, 2019; Сорочинська Н. М. Історія України. Рівень стандарту. 11 клас. Київ: Навчальна книга-Богдан, 2019; Струкевич О. К. Історія України. Рівень стандарту 11 клас. Київ: Грамота, 2019; Хлібовська Г. М. Історія України. Рівень стандарту. 11 клас. Київ: Астон, 2024. Бурнейко І. О. Історія України. Рівень стандарту 10 клас. Київ: Астон, 2018; Власов В. С. Історія України. Рівень стандарту. 10 клас. Київ: Літера ЛТД, 2018; Гісем О. В. Історія України. Рівень стандарту. 10 клас. Харків: Ранок, 2018; Даниленко В. М. Історія України. Рівень стандарту. Київ: Генеза, 2019; Мудрий М. М. Історія: Україна і світ. Рівень стандарту. 10 клас. Київ: Генеза, 2018; Пометун О. І. Електронний додаток до підручника Історія України. Рівень стандарту 10 клас. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018; Пометун О. І. Історія України. Рівень стандарту 10 клас. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018; Сорочинська Н. М. Історія України. Рівень стандарту. 10 клас. Київ: «Навчальна книга-Богдан», 2018; Струкевич О. К. Історія України. Рівень стандарту 10 клас. Київ: Грамота, 2018; Хлібовська Г. М. Історія України. Рівень стандарту. 10 клас. Київ: Астон, 2023.
URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history.php> (Дата звернення 29.03.2025)
11. Подобна Є. Дівчата зрізають коси. Книга спогадів/російсько-українська війна. Київ, 2018. 346 с.
12. Ріо-Сарсей М. Історія: написання і викладання. *Про рівність статей*. Збірник. Пер. з фр. під заг. ред. О. Хоми. Київ, Альтпрес, 2007. С. 75-90.
13. Тебо Ф. Жіноча та гендерна історія у Франції: сучасні тенденції. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1487-fransuaza-tebo-zhinocha-ta-genderna-istoriia-u-frantsii-kharakterystyky-ta-suchasni-tendentsii> (Дата звернення 29.03.2025)
14. Українки в історії. За заг. ред. В. Борисенко. Київ, Либідь, 2004. 328 с.

O. O. NIKOLAENKO

Doctor of History, Associate Professor, Professor of the Department of History of Ukraine

e-mail: nikolajenkoolga@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2294-4198>

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,

29 Alchevskikh str. Kharkiv

SCHOOL AND GENDER HISTORY: TOGETHER CANNOT BE APART

Research aim is to analyze the possibilities of incorporating the achievements of gender history into school courses on the history of Ukraine, which will help students to form an understanding of the gender dimension of historical processes and social reality, and provide skills of critical and systematic analysis of historical phenomena and events.

Methodology The application of general scientific principles of analysis and synthesis is combined with the methods of gender analysis, which is based on the denial of the androcentricity of scientific discourse as universal, recognizing the multiplicity and variability of the impact of historical events, phenomena and processes on men and women.

The scientific novelty of the study is to determine the impact of the scientific achievements of gender history researchers on the school history course, ways to apply the work of domestic scholars to develop students' skills of critical understanding of social processes in the past. It has been established that educational texts, although they contain coverage of certain issues of gender history, do not allow tracing the continuity and mechanisms of reproduction of gender inequality, only partially represent women's experience, and form sporadic and non-systematic knowledge of the mechanisms of social stratification and the impact of women on the development of society.

In the context of building a civil society, it is important to develop in students an awareness of equal rights and opportunities for all citizens, respect for their rights, recognition of the rule of law and gender equality through the understanding of history. The textbook, which contains such a component as the gender dimension of historical processes and phenomena, helps to critically comprehend historical processes and develops skills in analyzing the present.

Conclusions: Based on the analysis of the coverage of gender history issues in high school history textbooks, it was found that gender issues are gradually finding their place in school history. Women's experience is represented in educational texts through the inclusion of oral memories of historical events by women, and female figures are represented by biographies of famous cultural figures and widely used visual sources. Some textbooks contain excerpts from the works of scholars working in gender history, bringing in a professional perspective on certain issues, or contain certain definitions that give a theoretical character to the phenomena or processes under analysis. However, references to women are rather fragmented, and the idea of women as a separate social group is not systematic. The use of women's biographies or personal sources is often not accompanied by tasks to develop critical thinking and identify the root causes of gender inequality.

Keywords: *school history, gender history, school history textbooks, biographical history.*

References

1. Anishchuk N. V. (2023) The connection between gender history and the history of Ukraine. *Scientific notes of Vernadsky TSNU*. Series: Historical Sciences. 2023. T. 34. № 1. C. 300-304. (In Ukrainian)
2. Baidak M. (2021) War as a Challenge and an Opportunity. Ukrainian women during the First World War. Lviv, 2021. 320 p. (In Ukrainian)
3. State standard of specialized secondary education. (25.07.2024) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-п#Text> (applicatin day: 30.07.2024)
4. Women of Central and Eastern Europe in the Second World War: Gender Specificity of Experience in Times of Extreme Violence. Collection of scientific works. K, 2015. (In Ukrainian)
5. History of Ukraine. World history. 6-11 grades. Curriculum for general secondary education institutions. 2022. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>. (application day: 06.07.2023)
6. Kis O. (2017) Holodomor through the prism of women's experience of survival. *Ukrainian women in the crucible of Ukrainization*. Kharkiv, 2017. C. 156-176. (In Ukrainian)
7. Koval R. (2020) Women in the Liberation War. Stories, biographies, memoirs 1917-1930. Kyiv, 2020. 432 c. (In Ukrainian)

8. Mang F. (2007) Are history textbooks marked with gender? *On gender equality*. Collection. Translated from the French under the editorship of O. Khoma. Kyiv: Altpress, 2007. С. 350-367. (In Ukrainian)
9. How to write the history of women: a story about one of the French attempts. *On gender equality*. Collection. Translated from the French under the editorship of O. Khoma. Kyiv, Altpress, 2007. С. 60-74. (In Ukrainian)
10. Textbooks: Vlasov V.S. History of Ukraine. Standard level. Grade 11 "Lita LTD", 2019; Gisem O. V. History of Ukraine. Standard level. Grade 11 "Morning", 2019; Danilenko V. M. History of Ukraine. Standard level. 11th grade "Genesis", 2019; Mudryy M. History: Ukraine and the World. Standard level. 11th grade "Genesis", 2019; Sorochnytska N. M. History of Ukraine. Standard level. Grade 11 "Study Book-Bogdan", 2019; Strukevych O. K. History of Ukraine. Standard level 11th grade "Gramota", 2019; Khlibovska H. M. History of Ukraine. Standard level. 11th grade. Kyiv, Aston, 2024. Burneyko I. O. History of Ukraine. Standard level 10th grade. "Aston, 2018; Vlasov V.S. History of Ukraine. Standard level. Grade 10 "Lita LTD", 2018; Gisem O. V. History of Ukraine. Standard level. Grade 10 "Morning", 2018; Danilenko V. M. History of Ukraine. The level of the standard. "Genesis", 2019; Mudryi M. History: Ukraine and the World. Standard level. 10th grade. "Genesis", 2018; Pometun Electronic supplement to the textbook History of Ukraine. Standard level 10th grade UOVC "Orion", 2018; Pometun O. History of Ukraine. Level of standard 10th grade UOVC "Orion", 2018; Sorochnytska N. M. History of Ukraine. Standard level. 10th grade. "Study Book-Bogdan", 2018; Strukevych O. K. History of Ukraine. Standard level 10th grade "Gramota", 2018; Khlibovska H. M. History of Ukraine. Standard level. 10th grade. Kyiv, Aston, 2023.
11. Podobna E. (2018) Girls cut their hair. A book of memoirs / Russian-Ukrainian war. K., 2018. 346 с. (In Ukrainian)
12. Rio-Sarsei M. (2017) History: writing and teaching. *On the gender equality*. Collection. Translated from the French under the editorship of O. Khoma. Kyiv, Altpress, 2007. С. 75-90. (In Ukrainian)
13. Tebo F. Women's and Gender History in France: Current Trends. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1487-fransuaza-tebo-zhinocha-ta-genderna-istoriia-u-frantsii-kharakterystyky-ta-suchas%20ni-tendentsii>. (application day: 29.03.2025)
14. Ukrainian women in history. Under the general editorship of V. Borysenko. Kyiv, Lybid, 2004. 328 с. (In Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 09.03.2025. / The text was received by the editors 09.03.2025.

Текст затверджено до друку 19.04.2025. / The text is recommended for printing 19.04.2025.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-14>

УДК 821.161.2 -3'06

Р. С. МАРИНЯК, канд. філол. наук, доц.,
доцентка кафедри українознавства

e-mail: rmaryniak@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9185-0905>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна

ЩОДЕННИК В. ВАКУЛЕНКА-К. «Я ПЕРЕТВОРЮЮСЬ...»: УТІЛЕННЯ ІДЕЙНО-СМИСЛОВИХ ІНТЕНЦІЙ МИТЦЯ

Мета. Розглянути нотатки закатованого росіянами у 2022 році письменника Володимира Вакуленка-К., його вибрані поезії, уміщені в книзі «Я перетворююсь...Щоденник окупації. Вибрані вірші», крізь призму втілених у текстах ідейних настанов, моральної та естетичної парадигм, сповідуваних митцем.

Методи. В основі методології роботи – положення Тимофія Гавриліва про феноменологічну й прикладну цінність мемуаристики. У виокремленні чотирьох жанрових типів щоденників покладаємося на дослідження Г. Костюка, О. Галича, Я Кулінської. Компаративний аналіз щоденникових нотаток В. Вакуленка і його поезій дозволив окреслити ідейно-сміслові інтенції письменника як певну цілісність.

Результати. У статті зроблено аналіз утілених у книзі Володимира Вакуленка-К. світоглядної настанови та моральної й естетичної парадигм, що разом визначають сутність творчості й громадської діяльності письменника. Убитий навесні 2022 року росіянами митець бачив Україну сильною державою, закликав співвітчизників остерігатися зла, яке відкрито назвав «рашизмом» ще в поезіях 2008 року. Його активне долучення до Революції Гідності, участь у волонтерському русі, палка віра в перемогу ЗСУ у війні навіть у тяжкі дні кінця лютого – березня 2022 року є свідченням цілісності й виваженості громадянської позиції. Володимир Вакуленко вибудовував віру в майбутнє суверенної держави України не на емоційній хвилі любові до рідної землі, а на здатності бачити тяглість державницьких ідей, на засадах яких власне й вибудована незалежність Вітчизни. Йдеться про вольову особистість, незалежну, стійку в переконаннях. Саме такий українець вибудовував, виборював, а зараз захищає суверенітет нашої держави. Хоч із тексту щоденника постає вразлива особистість, митець, здатний тонко відчувати красу цього світу, проте життєвий шлях Володимира Вакуленка демонструє силу, рішучість і непохитність віри в народ, частиною якого був автор.

Висновки. Книга «Я перетворююсь... Щоденник окупації. Вибрані вірші» В. Вакуленка-К. є не просто записами, що стосуються перебування письменника в окупованій рідній Капітолівці упродовж лютого – березня 2022 року; це фіксована в нотатках і зрефлексована у віршах тривала боротьба митця проти російської експансії в український вільний світ, це постулювання «рашизму» як споконвічної загрози суверенітету України.

Ключові слова: В. Вакуленко-К., жанр, щоденник, мемуари, автобіографічний текст, ідейно-сміслові інтенції.

Як цитувати: Мариняк Р. С. Щоденник В. Вакуленка-К. «Я перетворююсь...»: утілення ідейно-сміслових інтенцій митця. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 40. С.130-139. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-14>

In cites: Maryniak R. S. (2025). V. Vakulenko-K's Diary "I am Transforming...": Embodiment of the Artist's Ideological and Semantic Intentions. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 40, (130-139), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-14> (in Ukrainian)

До повномасштабного вторгнення ворога в лютому 2022 року у вітчизняних літературознавчих розвідках, що стосуються дослідження спогадової літератури, пов'язаної з фіксуванням воєнних дій, об'єктом вивчення були здебільшого воєнні щоденники, написані або в час Другої світової війни, або їхніми авторами були воїни – учасники АТО-ООС. Дослідниця Яніна Кулінська зауважує, що жанр щоденника у XXI столітті фактично зникає, оскільки «важко зараз уявити собі людину, що схиляється вечорами над щоденниковими записами. Дозвілля заповнює телевизор, лист замінено телефонним дзвінком, факсом, у кращому випадку – інтернет-спілкуванням або вітальною листівкою» [11, с.100].

Окупація південних і східних територій України після 24 лютого 2022 року докорінно змінила нашу реальність: місяцями люди мешкали (і зараз живуть) без світла, інтернету, телефонного зв'язку тощо. У такій ситуації, «в умовах екстремального напруження пам'яті» [11], традиційні щоденникові нотатки на аркуші паперу знову стали реальністю.

У 2024 році видавництво «Vivat» опублікувало книгу «Я перетворююсь... Щоденник окупації. Вибрані вірші» Володимира Вакуленка-К. (автор саме так підписував свої тексти (скорочення К. – від села Капитолівка, де мешкав митець – Р.М.)), убитого навесні 2022 року неподалік від міста Ізюма на Харківщині [2]. Ця книга побачила світ завдяки зусиллям великого колективу друзів, однодумців, родини, небайдужих – Вікторії Амеліної (письменниця не побачила виходу книги, оскільки померла 01 липня 2023 року після поранення, яке отримала під час ракетного удару по Краматорську), Катерини Лихогляд, Сашка Дерманського, Ірини Новіцької, Олени Рибки й працівників харківського видавництва «Vivat», Тетяни Пилипчук і всього колективу Харківського літературного музею та інших. Зараз цей щоденник перекладений кількома мовами, його презентація відбулася в низці європейських країн і в США. «Цей документ доби показує, якими різними можуть бути люди та те, що на місці Володимир Вакуленка міг бути будь-хто», – сказала в одному з інтерв'ю Олена Рибка [4].

21 березня 2023 року в Харківському літературному музеї відбулася перша від початку повномасштабного вторгнення виставка, зі слів Вікторії Амеліної, «з одним-єдиним експонатом – щоденником Володимира Вакуленка» [2, с.21]. Наприкінці травня 2023 року Норвезька Міжнародна асоціація видавців присудила В. Вакуленкові премію Prix Voltaire (В. Вакуленко – перший нагороджений Премією Вольтера митець з України [2, с.22]). Про зникнення та пошуки дитячого письменника зусиллями команди «Суспільного» знято фільм «Записи під вишнею» (щоденник В. Вакуленко закопав у власному саду, усвідомлюючи загрозу арешту і ймовірної смерті від рук російських окупантів) [2; 3].

Книга «Я перетворююсь...» не є щоденником у прямому сенсі слова: тут вміщено власне щоденникові записи (у рукописі займали 36 сторінок тексту, у видрукуваному варіанті, разом зі світлинами й коментарями, це 50 сторінок (підготовкою тексту щоденника займалася літературознавиця й редакторка Ярина Цимбал)); вірші, які також поділено на два блоки, – вибрані поезії та вірші для дітей (упорядкувала поезії письменниця Катерина Міхаліцина); вступна стаття Вікторії Амеліної «Історія однієї перемоги»; історії, спогади, коментарі Катерини Лихогляд, Сашка Дерманського та Ірини Новіцької; світлини В. Амеліної, Владислава Краснощока, Леоніда Логвиненка, Максима Ситнікова, КЗК «Харківський літературний музей» та з архіву родини Вакуленків.

Володимир Вакуленко був цивільною людиною, волонтером, майданівцем, громадським діячем, редактором, письменником, зокрема писав поезії для дітей (автор 13 книжок) [1]. Письменник опікувався виданням книжок для дітей із важкими вадами зору, упорядковував красназнавчий матеріал, пов'язаний з Ізюмщиною, зокрема рідним селом Капитолівкою. Оскільки сам виховував сина Віталія, хлопчика з особливими потребами, то не

міг долучитися до захисту держави зі зброєю, про що кілька разів написав у своєму щоденнику.

Саме така книга, яка виходить за межі традиційного уявлення про щоденник як жанр, є об'єктом нашої уваги в цій статті. Оскільки власне щоденник у книзі «Я перетворююсь...» є композиційним стрижнем, то варто наголосити на низці теоретичних моментів, що стосуються аналізу тексту з позиції його жанрової приналежності і, відповідно, можливостей презентування ідейно-сміслових інтенцій письменника.

На думку дослідника Тимофія Гавриліва, у такій окремій частині літератури, яку він називає «спогадова», має місце відкрита для дискусій термінологічна багатотлумачність понять мемуари, щоденник та автобіографія [16].

Справді, визначення щоденника як жанру дещо різняться у формулюваннях О. Галича, К. Танчин, Ю. Коваліва й Т. Гавриліва [5;6;7;12;16;17;18]. На думку дослідників, «часом семантика жанрового визначення постає досить далекою від існуючих жанрових форм», а автори документальних творів навіть вдаються до «жанрових новотворів» [6], що у ХХІ столітті стало особливо помітним. Попри те, спільними є такі ознаки щоденника: це документальна проза, у якій оповідь ведеться від першої особи у вигляді щоденних записів; текст виконує не тільки сповідально-звіральну функцію, але й корективну – «корегує образ автора й образ доби» [16, с.16], тобто це авторське самовираження, самотерапія і сповідь («місце одкровення», за словами Т. Гавриліва), з одного боку, і важливе документування подій, що тривають, – з іншого; у щоденнику може превалювати публіцистичність або ж художня манера викладу тексту [5;16]; архітектоніка тексту може вказувати на художній задум, а може бути формою суто нотаток щоденних подій [10;13;18]. На відміну від мемуарів та автобіографії, у яких автор пише про те, що вже відбулося і, що важливо, закінчилося як подія – з наслідками, які вже настали, а отже, це дає можливість переосмислити причинно-наслідкові зв'язки в описуваному, у щоденнику автор наслідків багатьох подій ще не бачить, а часто не може навіть спрогнозувати [7; 9].

Окремо варто зупинитися на художньо-естетичній складовій щоденника як жанру художньої чи не-художньої літератури. Так, О. Галич зауважує, що щоденник як літературний жанр у принципі не існує «в чистому вигляді», це своєрідний вид письменницької практики, у якому можуть переплітатися побутові описи подій із філософськими рефлексіями, а отже, «не всі щоденники, навіть письменницькі, є фактом художньої літератури. Досить часто це просто систематичні, а то й без особливої системи записи різних справ, подій, турбот, що обтяжували автора, інколи це короткі фрагменти майбутніх творів, діалоги й монологи, автокоментарі до творів тощо» [цит. за джерелом 15, с.101].

В українському літературному просторі сьогодні відомими є щоденники О. Кобилянської, В. Винниченка, О. Довженка, П. Загребельного, Р. Іваничука, В. Стуса та ін. Ці видання дають розуміння філософських шукань авторів, їхніх мистецьких експериментувань, етичних та естетичних інтенцій [9]. Хроніку подій, а не власне свого життя, відтворену в щоденниках, приміром, О. Радченко (про Голодомор), рабина Д. Кахне (про львівське гето), Ю. Фоєрмана (про Голокост в Україні), А. Куркова (про Майдан та російсько-українську війну – з 2014 року), читач сприймає у формі рефлексії авторів, але водночас бачить панорамне тло, на якому твориться історія.

На сьогодні спостережено, що читачеві художньої літератури все ж припадає до душі щоденниковий виклад. На думку О. Забужко, «марне розводитися про очевидн – про те, що мемуаристика не «також література», а, генетично беручи, і є власне-література, література *sui generis*, із якої всякого роду «фікшини» «єсть пішли» аж ген-ген пізніше» [8, с.320]. Авторка також зауважує, що читати Гомера або Євангеліє – це також читати книгу спогадів, тільки «дуже суворо відредаговану» [8, с.320]: читач має більше довіри фактам, більше вірить у щирість рефлексій, більше прилаштовує філософські інтенції до особистого досвіду. Бідою вітчизняної мемуаристики Оксана Забужко вважає налаштованість читача на не-українські біографічні твори. На полиці українських книгарень швидше за все потрапляють спогади зарубіжного або (донендавна) російського авторства: «Архіпелаг ГУЛАГ» і «Щоденник Анни

Франк», «Поневолений розум» і «Виволанці землі» (цілком, до речі, не знані українському читачеві) увійшли до списку літературної класики ХХ століття нарівні з «Уллісом» чи «Будденброками», – підперті, крім усього іншого, довічним благословенням тих мовчущих читацьких мільйонів, кому, як сказано в присвяті Солженіцина до «Архіпелагу», «нестало життя про це розповісти» [8, с.321]. Тож вітчизняне письменство залишалося поза увагою українського читача: очевидною була тенденція, яку авторка влучно сформулювала так: «Вакансію вже встигли посісти «знаки», позичені в сусідів (замість Н. Суровцевої, наприклад, – Є. Гінзбург)» [8, с.322].

Після опублікування «Щоденників» О. Довженка українська читацька спільнота відчувала унікальність спогадової літератури: за відсутності карколомного сюжету, розлогих рефлексій, за умови, що мова щоденників часто суха, схожа на фіксування у вигляді плану окремих подій, цей вид літератури дає значно більше – він дарує в особі автора індивідуума, якому вірять і довіряють, спогади якого зіставляють з чутим чи баченим особисто. Так народжується процес переживання-проживання епохальних подій, які, можливо, не зачепили свого часу уваги читача. Навіть якщо у спогадах є конкретний адресат, до якого звернена репліка чи рефлексія автора, читач відчуває, як «кожне висловлене судження ніби зависає на питальній інтонації, запрошуючи читача «підключитися» [8, с.329]. Долученість до відкритого діалогу, ініційованого автором спогадової літератури, робить її особливо привабливою для людини, яка також шукає відповіді на дражливі питання буття.

У 2019 році українська читацька спільнота раділа виходу «Щоденників Івана Лисяка-Рудницького» (до книги увійшло 18 щоденників видатного історика, політолога, публіциста) [14]. У вступному слові до видання Петро Лисяк-Рудницький, син історика, так прокоментував своє рішення передати до друку батькові записи: «Однак після роздумів я дійшов висновку, що найкращою шанною батьковій пам'яті буде показати його таким, яким він був, і дозволити іншим робити власні висновки» [14, с.І]. Такі щоденникові записи й справді роблять довершеним і завершеним образ особистості (не лише Івана Лисяка-Рудницького), чия діяльність резонує в гуманітарному просторі сьогодення. Це можемо пояснити також і тим, що щоденник «не розрахований на публічну рецепцію, тому й образ такого автора більш достовірний, правдивий і відкритий» [15, с.98].

Письменницький щоденник переслідує дещо ширшу мету, аніж щоденник неписьменника: тут реалізовується мистецька практика рефлексії, у якій виділяються перформативна, текстова й матеріальна площини. Інколи навіть відсутність тексту стає промовистою на тлі фіксованої дати [15, с. 101]. Саме в щоденнику письменника ідейно-сміслові інтенції виражені найбільш вичерпно, не завуальовано, відверто, не метафорично, а прямо.

До текстів, у яких фіксація подій доповнена авторськими рефлексіями, міркуваннями, часом філософською відстороненістю від подій через передчуття біди, якої не вдасться особисто йому уникнути, належить книга Володимира Вакуленка-К.

«Щоденник окупації» В. Вакуленка-К. – занотовані події, датовані кінцем лютого 2022 року (буквально щоденник починається зі слів: «Закінчується лютий 2022 року. Це вже не була зима...» [2, с.29]) – 21 березня 2022 року (заголовок «Хлібчик із мого гетто»). Це текст із глибоким філософським коментарем до документованих подій, із художністю, крізь яку прозирає поет, коли читаємо описи села Капітолівки чи околиць Ізюма, зимових і весняних воєнних пейзажів; це записи із потужним публіцистичним струменем («Все ж я вірю в ЗСУ. <Отак, як у Бога, нехай не гнівиться на мене Він>» [2, с. 51].

Зник письменник 24 березня 2024 року. Передчуваючи біду, написав 20 березня: «24 лютого. Певно, найчорніший день в історії України. <Мене ніколи не приваблював нацизм, але з моїх знань нацизму> вони прийшли на чужу землю будувати російське гетто, та чи питали вони в нас, чи ми хочемо їхнього гетто; хто вони такі, щоб вирішувати за нас?» [2, с. 69].

Журналістка, документалістка і виконавча продюсерка проєкту «Ти як?» Катерина Лихогляд написала, що щоденникові нотатки В. Вакуленка стали «сповіддю зболеного міста в окупації» [2, с. 77]. Ознайомлення із записами переконує у цілковитій вичерпності цих слів.

Із записів письменника довідуємося, що Капитолівка була окупована 07 березня 2022 року. До села увійшли ДНРівці. До цього страшного дня автор мав можливість бути в Ізюмі, волонтерити потроху, бачитися зі знайомими і мати бодай мінімальну інформацію про те, як рухається ворог і як його стримують ЗСУ. Від 07 березня 2022 року В. Вакуленко не покидав Капитолівки, залишався із сином вдома і вів щоденник окупації. Письменник неодноразово називав окупантів гестапівцями, які не приховували того, що копіюють гітлерівців в усьому: від стрічок, які мусили носити мешканці села на рукаві, до мародерства й сліпого тотального знищення майна людей, будівель, місцевого краєзнавчого осередку тощо. Він так описує свої відчуття від побаченого: «Танками і БТРами трошили все, що заважало на їхньому шляху, навіть смітник на зупинці... Вікно до музею розбито чимось важким, певно, і знесених мешканцями села предметів нашого місцевого вжитку більше немає» [2, с.56].

Бачимо, як зачіпало почуття митця нищення всього українського. У щоденнику читаємо про те, як окупанти пояснювали місцевим мешканцям, що прийшли будувати для них «нову Україну», шоправда, додавали, що в Росію українців не пустять, тож доведеться в разі чого шукати якихось інших місць для прооживання. Ця парадоксальна логіка окупантів простежувалася в усіх їхніх діях. Особливо відчутною була ненависть військових – колишніх українських громадян з Луганщини та Донеччини: їх дратувало те, що місцеві мешканці жили заможнo й не потребували негайного «звільнення» від такого життя. Не менше вражало й те, як ДНРівці стежили за тим, щоб цивільні ходили по Капитолівці тільки з білою стрічкою, бо й самі носили такі ж «пов'язки» на нозі та руці («я їх охрестив «білопов'язочниками» [2, с.60]). Створенням новітнього гето назвав Володимир Вакуленко правила, запроваджені чужинцями. Бити старих і немічних, принижувати, залякувати, тотально нищити добробут українського села – такими були дії окупантів. Про те, як виглядала збоку ця «друга армія світу» («доблєсная армія» «Привет з Луганська»), письменник з відразою зауважує: до села на старих радянських танках в'їхали «вояки обідраної армії, куфайки засмальцьовані, часто ватою назовні, голодні, на простроченому сухпайку» [2, с.55]. Це було військо, у якому «кількість здвохсочених» мало кого хвилювала. Не маючи сил здолати спротив українських воїнів на Харківщині, окупанти лютували на окупованих територіях. І цю поведінку В. Вакуленко послідовно називає суто гестапівською.

Важливим для розуміння міркувань Володимира Вакуленка, висловлених у щоденнику окупації в березні 2022 року, тобто у час стресу, страху за неповнолітнього хворого на аутизм сина, у час напівголодного існування й березневого холоду (у розділі «Хлібчик з мого гетто» читаємо, як важко було з продуктами в селі і як мерзли через відсутність світла й газу («Березень скаженів лютим вітром навіть більше, ніж його попередник» [2, с.29])), є те, що задовго до вторгнення Росії до Криму у 2014 році автор розумів, яку загрозу нашої незалежності несе ця держава.

У циклі поезій «Триптих на Тризубі», які вийшли у 2008 році, є великий вірш «Рашизм» (складається з 5 частин). Ліричний герой – очевидець страшних подій, які Україна добровільно приймає і до яких сама активно долучається: «Це наша Україна! / Де слав'яноімперський фюрер / Власноручно підписує кров'ю мюнхенський пакт» [2, с.135]; це держава, у якій «Окуповане море варварським бруктом / До дві тисячі сімнадцятого року / Укріплює на крейсерах «братні» знамена» [2, с.137]. І відбувається цей злочин з мовчазної згоди парламентарів і громадськості, бо «Так сказав Янек, / Так утвердив Заратустра, / Так мотивував Ніцше, / То що тобі, мамо, за закони, / Якщо їх неможливо прийняти? / Коли їх не маємо права захищати?///» [2, с.140]. Звідси зрозумілою є послідовність В. Вакуленка в долученні до значущих політичних зрушень, якими було марковане життя українського соціуму впродовж 2005-2014 років. Митець активно опікувався на Ізюмщині українознавчими студіями, залучаючи дітей і молодь до заходів, пов'язаних із сучасною вітчизняною музикою і літературою. Був учасником Революції Гідності; від початку війни, з весни 2014 року,

долучився до волонтерської роботи, тобто робив усе можливе, щоб українська державність стала для молодого покоління іманентною ознакою їхнього буття. Загроженість нашого суверенітету була очевидною для спільноти, яка здатна була критично мислити. Саме цю частину українського суспільства представляв Володимир Вакуленко.

Прикметною для аналізованих подій є така річ: у 2010 році вийшла прозова книжка Ліни Костенко «Записки українського самашедшого»; упродовж 2011 року письменниця здійснила тур-презентацію роману містами України. На цих зустрічах і в інтерв'ю авторка послідовно підкреслювала, що ми здобули нашу незалежність безкровно, але зараз не помічаємо, як втрачаємо суверенітет: ««Я боялася пошкодити своїй державі. Я боялася написати щось не так. Адже нашу незалежність не можна втрачати. Але коли я побачила, що ми її втрачаємо, що це моральна катастрофа, і винуваті не тільки вороги, а часто самі українці, і навіть патріоти, і навіть з вусами, – я розсердилася, буду говорити прямо». «Я свідомо на це пішла, бо колись треба просто скинути з себе останні ілюзії і треба втриматись над краєм прірви», – резюмувала Ліна Костенко» [19].

Зрештою ані роман видатної письменниці-шістдесятниці, ані поезії маловідомого на 2008 рік за межами Харківщини поета В. Вакуленка-К. не були почуті українським суспільством як пересторога. Поет закінчив вірш «Рашисти» сумною візією майбутнього держави, якщо не почати діяти: «І ми на півострові Крим тягнемо/ Імператорські баржі» » [2, с.141]. І додав риторичне запитання «Чи скаже хтось в траурні дні: Це наша Україна!» [2, с.141].

Свідомий того, що вороги прийдуть по нього, оскільки бачив, як односельці надавали ворогам інформацію про учасників АТО-ООС, як доносили на невинних за нікчемну вигоду – продукти чи цигарки, письменник попередив батька, що закопає записи в саду, щоб після звільнення їх можна було передати до рук представників української спільноти: «Свої страшніші за ворога, і це я переконався на власні очі. ... В перші дні окупації купа стукачів розповідала фактично про все, що було можливо» [2, с.61].

Якщо зважати на те, що людина, яка фіксує події, не знає того, що відбудеться найближчим часом, то щоденник В. Вакуленка демонструє непохитну віру митця в деокупацію рідної землі майже на рівні пророкування. Насправді досвід Володимира Вакуленка, волонтера і, що важливо, учасника Революції Гідності, диктує митцеві очевидну й очікувану перемогу над ворогом, адже дух спротиву, на який здатна українська людина, він відчув на Майдані ще в 2014 році. Необхідність уціліти, яку спостерігаємо в записах, диктована перш за все необхідністю опікуватися неповлітнім сином з особливими потребами, вихованням якого письменник займався сам. Цим пояснено в щоденниках і неможливість долучитися до ЗСУ, і те, що брав гуманітарку від окупантів, і те, що намагався стати для навколишніх непомітним. Мабуть, неможливість стати до лав захисників гнітила письменника найбільше: «Якби перетнутися з нашими – в мене багато чого є розповісти» [2, с.69]. У щоденнику читаємо про те, що йому навіть снилися військові, з якими в перші дні постійно перетинався на блок-постах, допомагав продуктами, ліками, цигарками: «...снилися й хлопці, ніби обіймаю їх, зустрічаю. Боюся думати, що з ними» [2, с.71]. У вірші «Ми до кінця!» автор немов передчував час, у якому українське суспільство обов'язково згуртується у протистоянні російському ворогові: «Часи перед громом!/ І йде брат за брата:/ Своя у нас віра,/ Окрилена боєм/ І кров'ю загиблих.../ Або до кінця ми, /Або нас під розстріл, /А решту в арешти...//» [2, с.99].

Письменник не уник смерті від рук тих, кого ненавидів і від кого все свідоме життя очікував тільки на підступність і зло, пережив рашистське гето, допити, був убитий.

Покоління українців зобов'язане пам'ятати імена полеглих, до списку яких увійшов і Володимир Вакуленко.

Так, творча й громадська активність Володимира Вакуленка, яка почалася на початку 2000-х, була відзначена і нагородами, і вшануванням: митець має відзнаки «Срібний тризуб» (до 20-ліття Незалежності України за літературні досягнення (2011)), «Terra poetica» (за літературні здобутки (2014)); він лауреат Міжнародної літературної премії ім. Олеса Ульяненка (2012), Всеукраїнського конкурсу імені Леся Мартовича, Міжнародного конкурсу

«Коронація слова» (2014), літературних конкурсів серед письменників України («Українська революція 1917–1921 років», I Всеукраїнський фестиваль-конкурс «Поетичний десант у Слов'янську» та ін.) [1; 2, с.141].

Прикметним є такий біографічний момент: В. Вакуленко брав участь у літературних проєктах, які реалізовував у Львові, зокрема опікувався виданням поезій творчої молоді з Ізюмщини. Якось у розмові з дружиною Іриною Новіцькою письменник зауважив, що львівський патріотизм легко дається львів'янам, бо ті в ньому ростуть, а на Харківщині «його треба здобувати, вигризати краплю за краплею, стояти на своєму, не ламатися, не згинатися. Тому, каже, тут вагоміша річ, тут важче. Але хто тут є патріотом, той справжній. І сам таким був» [3].

Отже, книга «Я перетворююсь...» є свідченням свідомо обраного шляху Володимира Вакуленка в боротьбі проти «рашизму»: участь у Революції Гідності, волонтерство, популяризація українського мистецтва на рідній Ізюмщині, створення краєзнавчого музею в рідному селі Капітолівці демонструють послідовність дій митця і цілісність світоглядної настанови. Тобто маємо розуміти, що щоденник, який автор вів упродовж неповного місяця, – це не тільки «сповідь зболеного міста в окупації», як зауважувала К. Лихогляд, а це останні фіксовані в нотатках записи достатньо тривалої боротьби митця проти «рашистської» експансії в український вільний світ у широкому сенсі. Боротьбу Володимира Вакуленка обірвали російські кулі. 01 липня 2022 року йому мало виповнитися 50 років.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Вакуленко Володимир Володимирович. Стаття у Вікіпедії. URL: https://uk.wikipedia.org › wiki › Вакуленко_Володимирович.
2. Вакуленко-К. В. Я перетворююсь...Щоденник окупації. Вибрані вірші. /Упоряд. К. Міхаліциної, О. Рибки; передм. В. Амеліної. Х.: Віват, 2024. 192 с.
3. «Він передчував війну»: розмова з ексдружиною вбитого дитячого письменника Вакуленка. URL: <https://suspilne.media/kharkiv/335360-vin-peredcuvav-vijnu-rozmova-z-eksdrizinou-vbitogo-ditacogo-pismennika-vakulenska/>
4. «Він працював для дітей». У Харкові презентували книжку Володимира Вакуленка, якого вбили військові РФ URL: <https://suspilne.media/kharkiv/560675-vin-pracuvav-dla-ditej-u-harkovi-prezentovali-knizku-volodimira-vakulenska-akogo-vbili-vijskovi-rf/>
5. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури. Київ: Либідь, 2001. 488 с.
6. Галич О. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи. Луганськ: Знання, 2001. 246 с.
7. Галич О. У вимірах non fiction: щоденники українських письменників ХХ століття. Київ: Знання, 2008. 198 с.
8. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. 4-те вид. К.: Факт, 2009. 352с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zabuzhko/Khroniky_vid_Fortinbrasa_zb.pdf
9. Коцюбинська М. Листи і люди; роздуми про епістолярну творчість. К.; Дух і Літера, 2009. 584с.URL:https://shron1.chtyvo.org.ua/Kotsiubynska_Mykhailyna/Lysty_i_liudy_Rozdumy_pro_e_pistoliarnu_tvorchist.pdf
- 10.Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне. К.: Дух і Літера, Харківська правозахисна група, 2001. 300 с.

11. Кулінська Я. Сучасні воєнні щоденники: форма самовираження чи текст пам'яті? *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2020. № 46. Т. 3. С. 78-81. URL: http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v46/part_3/20.pdf
12. *Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 1 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів*. К: ВЦ «Академія», 2007. 608 с. (Енциклопедія ерудита).
13. Літературознавчий словник-довідник / ред. кол. Р. Гром'як та ін. Київ: Академія, 1997. 752 с.
14. Лисяк-Рудницький І. Щоденники/ Програма дослідження модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика; Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка; Канадський Інститут Українських Студій Університету Альберти. Київ, Дух і Літера, 2019, 696 с. (Бібліотека «України модерної», серія «Спогади, щоденники, інтерв'ю». Ч. 6).
15. Стахнюк Н. Щоденник письменника: аспекти дослідження. *Слово і час*. 2012. №7. С. 97-104.
16. Стратегії мемуарної та мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини XIX – першої половини XX століття. Колективна монографія / відп. ред. Тарас Пастух; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 572 с.
17. Танчин К. Щоденник як форма самовираження письменника: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Тернопіль, 2005. 20 с.
18. Танчин К. Для кого пишуть щоденники. *Літературознавчі зошити. Студії. Публікації. Рецензії. Бібліографія*. Львів, 2001. Вип. 1. С. 225-233.
19. Троскот І. Ліна Костенко: «Я боялася пошкодити своїй державі». URL: <https://litakcent.online/2010/12/17/lina-kostenko-ja-bojalasja-poshkodyty-svojij-derzhavi-foto/>

R. S. MARYNIAK, PhD in Philology,

Associate Professor

of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: rmaryniak@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9185-0905>

V. N. Karazin Kharkiv National University,

4, Svobody Sq., 61002, Ukraine

V. VAKULENKO-K'S DIARY "I AM TRANSFORMING...": EMBODIMENT OF THE ARTIST'S IDEOLOGICAL AND SEMANTIC INTENTIONS

Research aim is to examine the notes of the writer Volodymyr Vakulenko-K., tortured by the Russians in 2022, his selected poetry contained in the book "I am transforming... Diary of the Occupation. Selected Poetry," through the prism of the ideological guidelines, moral and aesthetic paradigms of the artist.

Methods. The methodology of the study is based on Tymofii Havryliv's proposition of the phenomenological and applied value of memoir. In distinguishing four genre types of diaries, we rely on the studies of H. Kostiuk, O. Halych, and Y. Kulinska. The comparative analysis of Vakulenko's diary notes and his poetry allowed us to outline the writer's ideological and semantic intentions as a certain integrity.

Results. The article analyses the worldview, moral and aesthetic paradigms embodied in Volodymyr Vakulenko-K's book which determine the essence of the writer's work as well as public activity. The artist, who was killed by Russians in the spring of 2022, saw Ukraine as a strong state and called on his Ukrainians to beware of the evil he openly termed 'rashism' in his poetry of 2008. His active involvement in the Revolution of Dignity, participation in the volunteer movement, and fervent belief in the victory of the Armed Forces in the war, even in the difficult days of late February and March 2022, are evidence of his integrity and balanced civic position. Volodymyr Vakulenko built his faith in the future of the sovereign state of Ukraine not on the emotional wave of love for his

native land, but on the ability to see the continuity of statehood ideas, on the basis of which the independence of the motherland was built. We are talking about a strong-willed personality, independent and steadfast in convictions. This is exactly the kind of Ukrainian who built, fought for, and is now defending the sovereignty of our country. Although the text of the diary reveals a vulnerable personality, an artist capable of subtly feeling the beauty of this world, Volodymyr Vakulenko's life demonstrates the strength, determination, and unwavering faith in the people of which he was a part.

Conclusions. The book “I am transforming... Diary of the Occupation. Selected Poetry” by V. Vakulenko-K. is not just a record of the writer's stay in his occupied native Kapitolivka in February-March 2022, it is the artist's long struggle against Russian expansion into the Ukrainian free world, recorded in his notes and reflected in his poetry, it is determining the “rashism” as an eternal threat to Ukraine's sovereignty.

Keywords: *V. Vakulenko-K., genre, diary, memoirs, autobiographical text, ideological and semantic intentions.*

References

1. Volodymyr Volodymyrovych Vakulenko. Wikipedia article. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Vakulenko_Volodymyrovych... (In Ukrainian)
2. Vakulenko-K. V. (2024) «I am transforming... Diary of the Occupation. Selected Poetry.» /Ed. K. Mikhalitsynoi, O. Rybky; foreword V. Amelinoi. Kh.: Vivat, 2024. 192 p. (In Ukrainian)
3. «“He had a feeling of war”: a conversation with the ex-wife of the murdered children's writer Vakulenko». URL: <https://suspilne.media/kharkiv/335360-vin-peredcuvav-vijnu-rozmova-z-eksdrizinou-vbitogo-ditacogo-pismennika-vakulenska/> (In Ukrainian)
4. «He worked for the children.» The book, written by Volodymyr Vakulenko who was killed by the Russian military, was presented in Kharkiv. URL: <https://suspilne.media/kharkiv/560675-vin-pracuvav-dla-ditej-u-harkovi-prezentovali-knizku-volodimira-vakulenska-akogo-vbili-vijskovi-rf/> (In Ukrainian)
5. Halych O., Nazarets' V., Vasyl'iev Ie. (2021) Theory of literature. Kyiv: Lybid', 2001. 488 s.
6. Halych O. (2001) Ukrainian Documentary at the Turn of the Millennium: Specifics, Genesis, and Prospects. Luhans'k: Znannia, 2001. 246 p. (In Ukrainian)
7. Halych O. (2008) In the Dimensions of Nonfiction: Diaries of Ukrainian Writers of the 20th Century. Kyiv: Znannia, 2008. 198 s. (In Ukrainian)
8. Zabuzhko O. (2009) Chronicles from Fortinbras: Selected Essays from the '90s. 4-te vyd. K.: Fakt, 2009. 352s. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zabuzhko/Khroniky_vid_Fortinbrasa_zb.pdf (In Ukrainian)
9. Kotsiubyn'ska M. (2009) Letters and People: Reflections on Epistolary Writing. K.: Dukh i Litera, 2009. 584 p. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kotsiubynska_Mykhailyna/Lysty_i_liudy_Rozdumy_pro_epistoliarnu_tvorchist.pdf (In Ukrainian)
10. Kotsiubyn'ska M. (2001) Fixed and imperishable. K.: Dukh i Litera, Kharkivs'ka pravozakhysna hrupa, 2001. 300 p. (In Ukrainian)
11. Kulins'ka Ia. (2020) Contemporary war diaries: a form of self-expression or a text of memory? *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Issue: Philology*. 2020. № 46. T. 3. P. 78-81. URL: http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v46/part_3/20.pdf (In Ukrainian)
12. Literary Encyclopedia: In two volumes. T. 1 / Ed. Iu. I. Kovaliv. K: VTs «Akademiia», 2007. 608 p. (Encyclopedia of erudite). (In Ukrainian)
13. Dictionary of Literary Studies / Eds. R. Hrom'iak et al. Kyiv: Akademiia, 1997. 752 p. (In Ukrainian)
14. Lysiak-Rudnyts'kyi I. (2019) Diaries / Petro Yatsyk Program for the Study of Modern History and Society of Ukraine; Institute of Historical Research, Ivan Franko National University of

Lviv; Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta. Kyiv, Dukh i Litera, 2019, 696 p. (Library of «Ukraina moderna», series «Memoirs, Diaries, Interviews», Ch. 6). (In Ukrainian)

15. Stakhniuk N. (2012) Writer's diary: aspects of research. *Word and Time*. 2012. №7. |P. 97-104. (In Ukrainian)

16. Strategies of Memoir and Travel Literature by Western Ukrainian Writers of the second half of the 19th and first half of the 20th centuries. A collective monograph / ed. Taras Pastukh; National Academy of Sciences of Ukraine, I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. L'viv, 2020. 572 p. (In Ukrainian)

17. Tanchyn K. (2005) Diary as a Form of Writer's Self-Expression: PhD thesis. Ternopil', 2005. 20 p. (In Ukrainian)

18. Tanchyn K. (2001) For whom diaries are written. *Literary notebooks. Studies. Publications. Reviews. Bibliography*. L'viv, 2001. Vyp. 1. P. 225-233. (In Ukrainian)

19. Troskot I. Lina Kostenko: "I was afraid to damage my state." URL: <https://litakcent.online/2010/12/17/lina-kostenko-ja-bojallasja-poshkodyty-svojj-derzhavi-foto/> (In Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 17.03.2025. / The text was received by the editors 17.03.2025.

Текст затверджено до друку 16.04.2025. / The text is recommended for printing 16.04.2025.

ПУБЛІКАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-15>

УДК 930.2:82-94Шміт.03=161.2:355.257.7"1914/1918"

М. Є. ДОМАНОВСЬКА, канд. історичних наук,

доцент кафедри українознавства

e-mail: marina.domanovska@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61002, Україна

М. А. КУРУШИНА, канд. філологічних наук,

доцент кафедри українознавства

e-mail: maryna.kurushyna@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4265-5078>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61002, Україна

ФЕДІР ШМІТ. ВРАЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНОГО

(переклад з російської: Марини Домановської, Марини Курушиної)

Актуальність публікації джерела. Текст є перекладом з російської публікації Федора Шміта (1877–1837) в харківській газеті «Южный край» у січні 1915 р. У розлогіх оповідях, вміщених у восьми номерах газети (наразі подано переклад перших чотирьох), фахівець з історії мистецтва Візантії і Русі-України, музеєзнавець, професор, декан історико-філологічного факультету Харківського університету Федір Шміт ділиться враженнями про перебування в німецькому полоні (серпень 1914 – початок січня 1915 рр.), розмірковує щодо причин, перебігу й перспектив Великої війни. Термін «полон» учений вживає, характеризуючи своє вимушене перебування на території Німеччини упродовж серпня 1914 – початку січня 1915 р., де завдяки допомозі колег він мав змогу продовжувати наукові дослідження, дочекатися обміну й повернення до Харкова.

Публікація актуалізує маловідому сторінку життя вченого, оскільки ці спогади не були предметом уваги науковців і, як правило, лише побіжно згадуються у біографічних студіях¹⁵, а також удоступнює для широкого загалу переклад українською вагомим джерелом з історії Першої світової війни і Харківського університету.

Ключові слова: *Федір Шміт, Харківський університет, Перша світова війна, Берлін, полон, спогади, «Южный край».*

Як цитувати: Домановська М.Є., Курушина М.А. Федір Шміт. Враження військовополоненого. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 40. С. 140-151. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-15>

In cites: Domanovska M.E., Kurushyna M.A. (2025). Fedir Schmidt. Impressions of a prisoner of war. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 40, (140-151), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-15> (in Ukrainian)

¹⁵ Автори принагідно завдячують колективу Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, які створили цифровий архів газети «Южный край» (доступний за посиланням: <https://back2news.karazin.ua/>).

«Враження військовополоненого» публікуються вперше, у хронологічному порядку, в перекладі українською мовою. Уривки тексту, який неможливо прочитати в газетних публікаціях, позначено як [пропущено].

***Южный край, Середа, 14 (27) січня 1915 року. № 12491. С. 3.
Розмова з професором Ф. І. Шмітом.***

ПЕТРОГРАД. У Петроград вчора прибув професор Харківського університету з історії мистецтв Ф. І. Шміт, який пробув 5 ½ місяця в Німеччині та звільнений нині за обмінним списком. Він розповідав, що уникнув арешту лише «завдяки сприянню берлінських учених товариств, які його знають за його науковими працями і які також забезпечували його грошима. У перші дні війни шпигуноманія охопила весь уряд. Жертвою цього стали й німецькі бюргери. Дружина професора К. була заарештована на вулиці, відправлена в дільницю й побита тому, що її прийняли за перевдягненого чоловіка. У день оголошення війни уряд опублікував, ніби французький уряд відправляє 80.000.000 франків золота на автомобілях у Росію через Німеччину. Було наказано затримувати всі автомобілі й розстрілювати їх у разі небажання зупинитися. Публіка, звичайно, зупиняла всі автомобілі, при цьому було вбито австрійську графиню й небезпечно поранено австрійського генерала генерального штабу, який їхав із секретним дорученням з головної квартири.

Німці, найбільш незалежні та поважні представники суспільства, в інтимній бесіді зі Ф. І. Шмітом говорили, що під час війни вони відмовляються від особистої думки й говоритимуть лише те, що говорить уряд. Преса та уряд одне й те саме. [пропущено] у Німеччині військова цензура викреслює небажані для неї статті, які є, можливо, доцільними. Трапляється, в той самий день у кількох газетах різного спрямування друкують кореспонденцію однакового змісту.

Цікаво те, говорить Ф. І. Шміт, що головний штаб намагається у своїх донесеннях багато що перебільшувати, але водночас він дає з головної квартири для друку, ніби власних кореспондентів, нечувані повідомлення про те, що відбувається на війні.

У Берліні залишилося багато російських підданих, переважно у в'язницях. Особливо тяжке становище членів Держ. Ради генерала Презе, генерала Соколовського й генерала Некрашевича, змушених жити поблизу Берліна у Грюнвальді та позбавлених права покинути межі ділянки. Генерали Радецький, Юрковський і Маркозов ув'язнені.

Сенатор Неклюдов, брат посланця у Стокгольмі, мешкає в одному з готелів. Німці не хочуть звільнити його, бажаючи чинити тиск на його брата.

П. Т. А.

***Южный край. 17 (30) січня 1915. № 12494. С. 6.
Повернення проф. Ф. І. Шміта.***

Третього дня повернувся з Німеччини до Харкова проф. харківського університету Ф. І. Шміт. Ф. І. минулого року, після закінчення весняного семестру, поїхав з родиною до Бреслава¹⁶. Пробувши там майже 3 місяці, він, з оголошенням війни, змушений був переїхати як військовополонений у Берлін. Відправивши родину в Росію, Ф. І. дотепер, тобто майже шість місяців, позбавлений можливості поїхати з Німеччини, і тільки з великими труднощами йому вдалося вирватися звідти. Ф. І. Шміту довелося перетерпіти багато неприємностей. Нині Ф. І. майже оговтався від перенесених хвилювань, але втома продовжує давати про себе знати.

¹⁶ Бреслав або Бреслау, назва міста Вроцлав до 1945 р.

*Южный край. 18 (31) січня. 1915 р. № 12496. С. 5.**Враження військовополоненого***I.**

Ніде, можливо, у всьому світі Німеччина – і як військово-політична, і як промислово-торгова, і як культурна сила – не мала такого давнього й певного авторитету, як у Росії. Вся наша іноземна політика останніх десятиліть була перейнята [пропущено], з якою доводилося боротися всюди, і в Європі, і на Близькому Сході, і на Далекому Сході. Вся наша торгівля – чи майже вся торгівля – йшла до Німеччини, з Німеччини чи принаймні через Німеччину, і з конкуренцією німецьких фабрик і німецьких комерсантів ніхто не міг і не намагався боротися. Зрештою, про культурний престиж Німеччини й говорити нема чого. Ми всі в теорії зітхали: «ах, Франція! немає в світі кращого краю за цей!». Але навчатися наша молодь їхала не до Франції, а до Німеччини; а ті, які залишалися вдома, навчалися за німецькими книгами. Наші дами запасалися «останніми паризькими модами» в крамницях Берліна або Франкфурта. Наші хворі їздили на консультації берлінських медичних світочів, а звідти прямували на німецькі курорти. Наші сановники заводилися віллами в Тегернзе¹⁷ та інших прекрасних куточках південної та західної Німеччини. То що, то що, то що.

Коли я був студентом Петроградського університету, я отримав з лекцій та розмов з професорами таке враження, що у світі є лише одна наука – німецька. І зауважте, що серед моїх вчителів не було жодного не тільки німця, але навіть жодної людини з німецьким прізвищем. До французів ми ставилися зверхньо: мовляв, легковажний

С. 6.

народ, зовні блискучий та чарівний, але неглибокий. Англійці – ті зовсім «нічого не розуміють» у тих науках, принаймні якими я захоплювався – в історії мистецтва, історії літератури. Мені довелося згодом, коли я вже самостійно почав працювати, формально «відкрити» французьку та англійську вчену літературу й переконатися, що в ній слід шукати живих джерел творчості наукової думки, а не в громіздких німецьких довідниках, якими заповнені полиці наших бібліотек.

Наскільки високо саме німецька наука цінується і нині в Росії, доводить нещодавня спроба нашого міністерства народної освіти влаштувати в Німеччині розплідники майбутніх російських професорів. Міністерство було переконано, «що може власних платонів і спритних розумом невтонів земля російська народжувати»¹⁸, але було не менш переконане, що зі зрощених російською землею талантів щось путнє може вийти лише за умови німецького вишколу.

На початку ХХ століття російський уряд чекає на оновлення російської науки від німецьких університетів. Наприкінці ХVІІІ століття російський уряд очікував на оновлення російського землеробства від німецьких колоністів, яких селив у найбагатших наших губерніях, приваблюючи їх усілякими пільгами. З ХVІІІ до ХХ століття преклонство перед німецькою культурою буде проходити червоною ниткою крізь усе російське життя: Штольц¹⁹ і Обломов²⁰ — ось звичайна оцінка німця порівняно з росіянином. Само собою зрозуміло, що не від Обломова ж чекати плідної культурної роботи і що треба піти до Штольца, вклонитися йому та його одноплемінникам у ніжки й уклінно просити варягів: «Земля наша велика рясна, але порядків у ній немає; приходьте княжити та володіти нами»²¹.

Німеччина стала ідеалом культурності: там вулиці вимощені асфальтом, а не вкриті розбитою бруківкою, там вулицями не течуть галасливі струмки, там не вимирають діти від усіляких інфекційних хвороб, там не чути на вулицях стоверхих матюків, там не [пропущено]

¹⁷ Місто-курорт у Німеччині (в землі Баварія).

¹⁸ Цитата з оди Михайла Ломоносова «На день восшествія на престол імператрицы Елизаветы» (1747).

¹⁹ Герой роману Івана Гончарова «Обломов», антипод головного героя, поціновувач наполегливості і працелюбства.

²⁰ Головний герой однойменного роману Івана Гончарова «Обломов», адепт неробства і мрійництва.

²¹ Художній переказ легенди про запрошення варягів Повісті минулих літ.

чого-чого тільки там немає! Люди там розумні, чесні, акуратні, сумлінні, тямущі. А у нас – «ну, та Ви знаєте, як у нас все робиться»...

Аж ось спалахнула війна. І наші шанувальники німецької культури ахнули. Бо те, що трапилося за пів року війни, зовсім не сув'язно з уявленням про якусь культуру, зовсім не сув'язно з тим уявленням про Німеччину, яке ми собі створили.

Найбільше російське суспільство було вражене жорстокостями і знущанням, жертвами яких стали ті росіяни, які, довірившись німецьким лікарям і німецькому доброустрою, проводили літо в Німеччині на всіляких курортах. Першою думкою в усіх було: «цього бути не може!» Усі розповіді про жорстокості, безцільні і безглузді, про знущання і поглум – усе це або вигадано заляканими істеричними людьми, що втратили розум, або страшенно перебільшено. Дуже характерно, що в нещодавній статті «Урядового Вісника»²², у якій зведені, як в обвинувальному акті, свідчення потерпілих, офіційний автор так прямо і пояснює, чому стаття з'являється тільки тепер: Міністерство просто спочатку не вірило, не хотіло й не могло вірити оповідям, які переходили з вуст в уста і з'являлися в газетах, поки не зібрався величезний фактичний матеріал, перед переконливістю якого довелося здатися.

У статті «Урядового Вісника» коротко згадані лише деякі найбільш обурливі випадки, і то лише ті, в яких постраждали люди зі значним соціальним становищем. Однак майже кожен росіянин, який побував у Німеччині у другій половині липня і в серпні, міг би додати багато нового і, зрештою, не менш промовистого матеріалу до статті «Урядового Вісника». За час мого майже шестимісячного полону мені довелося вислухати стільки дивовижних і глибоко сумних розповідей про те, що діялося і діється в Ростокі, в Целлі, в Деберіце, Цоссені тощо, що я дивуюсь стислості й поміркованості міністерського повідомлення.

Але в тому ж повідомленні є й пропуски іншого роду. Слід зазначити, що були втішні випадки, коли росіянам сприяли та надавали допомогу. Професор М. І. Карєєв²³, повернувшись із Німеччини, розповів про люб'язність проф. Берлінського університету Т. Шиманка. Я маю засвідчити, що мене врятували від в'язниці діячі німецького археологічного інституту, членом якого я був обраний років зо два тому. Ба більше: ці ж панове (особисто знайомий я був лише з одним з них, директором берлінського Старого музею Т. Вігандтом) позичали мені гроші, домоглися для мене дозволу переїхати з Бреслава до Берліна (причому поручилися за мене), дали мені в Берліні можливість працювати в королівській бібліотеці та в музеях.

Потрібно згадати ще про цілу установу, яка працювала на користь російських полонених: це комітет взаємодопомоги німецьких євреїв у Берліні. Спочатку цей комітет зайнявся своїми одновірцями, російськими євреями. Але на чолі комітету стоїть людина з надто широкою ерудицією, щоб обмежити свою діяльність вузькими конфесійними рамками – а саме такий собі доктор Б. Кан. Він та його дружина робили все, що в межах прусського закону можна було зробити для росіян: намагалися витягнути з біди, позбавити зайвих поліцейських утисків, влаштувати повернення на батьківщину тощо.

Було б несправедливо не сказати про названих осіб. Цілком можливо, що були ще й інші німці, які не були заражені загальною злобою. Але це все-таки лише винятки. А загальна картина становища росіян була й залишається надзвичайно важкою, і доводиться дивуватися з того вибуху неприборканої ненависті, жорстокості, дикості, жертвами якого стали росіяни в Берліні.

Наслідки цього вибуху були іноді досить комічні. Якийсь російський сановник, років двадцять поспіль їздить щорічно до Німеччини, проїздом зупиняється на кілька днів у Берліні, під час зупинок снідає та обідає в ресторані Гіллера «Під липами». Сановник – любитель доброї кухні та гарного льоху, і щоразу залишав у ресторані чимало грошей; на чай давав поросійськи; у Гіллера його через це знали і господар, і прислуга; і зустрічали і проводжали сановника з великою шаною. Зараз сановник живе в Берліні вже багато місяців, тому що

²² Одна з німецьких офіційних газет.

²³ Микола Карєєв (1850–1931) – історик, академік, професор Петербурзького університету.

німецька влада його не випускає, але до Гіллера він снідати й обідати не ходить, тому що... власник ресторану письмово просив його ясновельможність утриматися від відвідувань! (Продовження далі).

Проф. Ф. І. Шміт.

Южный край. Середа, 21 січня (3 лютого) 1915 року. № 12501. С. 5.

Враження військовополоненого.

II.

Вороже, часом нелюдське ставлення до не-військових «курортних полонених», знущання і поглум навіть з людей похилого віку, жінок і дітей справили найтяжче враження і на завзятих шанувальників німецької культури. Коли не можна було заперечувати фактів, ці шанувальники зробили спробу применшити значення їх тим, що все пояснювали «вибухом народного обурення». Мені говорили: «У нас, а не в Німеччині, можливі й бувають погроми, у Петрограді, а не в Берліні, була спустошена будівля посольства; чи знаєте ви, напевно, що в тій глушині, куди вислані німецькі піддані з російських столиць, з ними не поводяться набагато гірше, ніж з нами в Німеччині? Такі вибухи дуже прикрі, але їх не можна карбувати всьому німецькому народу». З цим останнім твердженням я згоден, усі росіяни, що постраждали в Німеччині, одностайно твердять, що зовсім не чернь і не народ звірювали, а начальство, всякі там полковники і майори, всякі чиновники поліцейського та інших відомств, що саме прості люди нерідко знаходили слово співчуття і втіхи для переслідуваних росіян. Ворожість поширювалася зверху вниз, навіювалася низам штучно за допомогою грізних наказів та газетних статей. Німецький народ і до цього зберіг свою добродушність та моральне чуття. Винні в погромі росіян саме представники вищих класів, отруєних ідеями Ніцше²⁴ та Бісмарка²⁵.

Моральне здичавіння німецьких верхів позначається і на самих способах ведення війни. Я не військовий і тому не беруся судити про доцільність і необхідність тих чи тих прийомів знищення людей. Я не був у Бельгії, не був і в російській Польщі і не можу описати, що зробили там німці²⁶. Я лише протягом п'яти з половиною місяців читав німецькі газети, в яких не було жодного рядка, який не пройшов дуже суворо і прискіпливу цензуру. У будь-якому номері будь-якої газети можна знайти похвалу таким вчинкам, про які, здавалося б, кричати могли б тільки закляті вороги Німеччини. У цих газетних листуваннях розповідається правда, що гірша за будь-який наклеп.

Ось навмання кілька прикладів, які чомусь якраз згадалися.

Летять німецькі аероплани, «голуби», над ворожою країною. Їхнє військове завдання – розвідати пересування й розташування ворогів, знищити за допомогою бомби військові склади, вокзали, станції бездротового телеграфу або ще щось таке, що може виявитися корисним ворожій армії. Наскільки успішно проводилися розвідки, про це в німецьких газетах не говорилося; рідко йшлося про те, що такому пілоту вдалося зруйнувати якусь військову будівлю; але дуже часто газети захоплено розповідали, як скидали бомби під містами. Герой-авіатор ширяв над абсолютно беззахисним містом, спостерігав за панікою, що охоплювала вулиці, рахував убитих і покалічених старих, дітей, коней, собак, скидав ще й записки найбільш неймовірно ворожого характеру. На не-німецького читача ці газетні кореспонденції справляли відворотне враження, а газети захлиналися від захвату. Вони повідомляли, що в Парижі найвідоміші твори мистецтва прибрані з залів музеїв у підвали – і жодна з них не

²⁴ Фрідріх Вільгельм Ніцше (1844–1900) – німецький філософ, класичний філолог, автор етичної теорії, один з натхненників екзистенціалізму й модернізму.

²⁵ Отто Едуард Леопольд фон Бісмарк-Шенгаузен (1815–1898) – німецький державний діяч, міністр закордонних справ Пруссії, перший райхсканцлер Німецької імперії, Залізний канцлер.

²⁶ Ідеться про німецьку окупацію Бельгії та російську окупацію Східної Галичини в перші місяці Великої війни.

зрозуміла, наскільки образливим для німців припущення, що німецькі льотчики почнуть кидати бомби саме на Лувр! Жодна не обурилася таким припущенням і, напевно, жодна не засудила б того авіатора, який би справді підірвав Лувр!

Німецький флот отримав наказ вийти в море, сухопутних перемог немає і не передбачається, так треба підтримувати бадьорість духу в публіці звісткою про перемоги флоту, тим більше, що публіка, якій роками співали про велич у непереможності цього флоту і про повну готовність його стати до бою з англійцем, дещо здивовано дивиться на бездіяльність німецьких адміралів. Вночі швидкісні крейсери йдуть у море, підкрадаються до невеликих британських портів і починають громити їх, залишаючись самі поза межами досяжності берегових батарей. Випустивши певну кількість снарядів, німецькі кораблі поспіхом повертаються додому. І вся Німеччина, затамувавши подих, чекає англійських газет, щоб дізнатися, скільки приватних будинків зруйновано, скільки вбито й покалічено народу. Не воїнів, а населення. І коли виявляється, що цифра не відповідає очікуванням, то газети починають кричати про те, що англійці применшують завдану шкоду, приховують страшні збитки, щоб не дати тріумфувати німцям. І жоден німецький журналіст не відчув, що англійцям нема чого приховувати свої втрати: не такими подвигами флоту вирішується доля морської війни, не вбивства і пожежі дадуть перевагу німцям.

Німецькі війська увійшли в Лодзь майже через добу після того, як останні російські загони пішли звідти. Берлін з нагоди цієї перемоги прикрашений прапорами, газети публікують телеграми про «взяття» Лодзі. Один з хоробрих німецьких генералів призначається губернатором Лодзі. Він також хоче відсвяткувати «перемогу». А, до речі, і Новий рік наближається. І генерал пише наказ по місту: «Доставити в губернаторський палац стільки-то пляшок шампанського, стільки-то пляшок білого, стільки-то червоного вина і стільки-то барил пива. Якщо наказ не буде виконаний до такого-то терміну, стягнути з міста 100 000 рублів штрафу». Офіційною німецькою мовою це називається «реквізією». У Лодзі не було наявної необхідної кількості напоїв, а підвезти їх не було можливості – і місто сплатило 100 000 рублів. Але найдивовижніше у всій цій історії, на мою думку, не те, що губернатор «реквізував» шампанське, і не те, що місто, яке «не підкорялося» губернаторському наказу, сплатило штраф, а те, що губернатор оприлюднив свій наказ друковано, у місцевій німецькій газеті, в офіційному відділі. Цю газету отримували мешканці Лодзі, які застрягли в Берліні, і я міг особисто прочитати відповідний номер. Я дуже шкодую, що не запам'ятав ім'я губернатора й точно кількість витребуваних ним пляшок.

Ще один випадок. Фоссова газета²⁷ опублікувала, серед інших, і лист одного офіцера, любителя музики. Офіцер гумористично описує, як він потрапив на півночі Франції в одне зі спустошених дворянських гнізд, як він пішов шукати, чи можна щось «реквізувати» (*irgend etwas requirierbares findend*²⁸), і не знайшов нічого, крім віолончелі. Він узяв цю віолончель і кілька днів возив її з собою, радуєчи музикою слух своїх товаришів. Але одного разу виявилось, що вночі хтось у темряві наступив на віолончель, і її довелося кинути... Зрозуміло, що і автор листа, і редакція газети були дуже далекі від розуміння того, що віолончель була просто вкрадена, що вчинок офіцера – нічим не виправдана гидота, особливо непростима музикантові.

Чим це все пояснити, як не відчаєм, якимось моральним ідіотизмом, коли люди відразу втрачають все, що успадкували від предків, усе, прищеплене вихованням розуміння честі, гуманізму тощо? Але слід зазначити, що таким ідіотизмом уражені лише керівні кола Німеччини. Щоразу, коли доводилося про ті самі подвиги аеропланів у Парижі та Варшаві,

²⁷ «Фоссова газета» (нім. *Vossische Zeitung*) – берлінська газета, названа на честь видавця Християна Фридріха Фосса (1724–1795). Привілей видавати газету у Берліні він отримав 1751 р. від свого тестя, берлінського книготорговця та видавця газет Йоганна Андреаса Рюдигера. Відтак спочатку неофіційну, а з 1911 р. офіційно берлінську газету почали називати «Фоссова газета» (нім. *Vossische Zeitung*).

²⁸ Дослівно з німецької: знайти щось реквізичієне.

крейсерів у Ярмуті²⁹ тощо розмовляти з людьми, які не належали до інтелектуального кола, ми незмінно бачили абсолютно здорові міркування; прикажчики, кравці, підмайстри, перукарі, монтажники, точно змовившись, називали ці подвиги ганьбою, свинством та іншими, ще більш енергійними термінами. Скільки разів я чув від цих простих людей обурені промови про те, що, «якби наші вороги діяли так само, то ті самі газетники, які зараз захоплюються, скажено бризкали би слиною». Скільки разів мені говорили, що козаки у Східній Пруссії творили жахливі справи, але що козаки, принаймні, «таке дике плем'я», якому, так би мовити, сам Бог наказав грабувати, палити, гвалтувати і вбивати, – про козаків у Німеччині ходять найжахливіші легенди; простому німцю прикро, що їхні німецькі солдати виявилися такими ж убивцями і грабіжниками, і гвалтівниками, як і ненависні козаки.

В ілюстрованих додатках до великих газет та у всіляких тижневиках розміщено масу миттєвих знімків, що зображують солдатів у завойованій Бельгії. То солдат грає або няньчиться з дітьми, то залицяється до місцевої красуні, то сидить перед будинком на лавочці й мирно розмовляє з якимись старими й бабусями, то роздає свою порцію їжі голодним дітям, які жадібно дивляться йому в рота. У листах військових кореспондентів постійно розповідаються саме такі приклади добрودушності солдатів. Я не пам'ятаю жодної фотографії, жодної кореспонденції, яка би доводила, що таку саму добрودушність виявляли й офіцери, особливо вищі офіцери. Навряд чи це випадковість.

Колишніми часами німецький офіцер хотів бути лицарем. Війна представлялася йому благородним дворянським видом спорту, що має суворі правила та звичаї. І дотримання цих правил і звичаїв було справою честі. Хороброго і спритного супротивника вміли поважати. Тепер не те. Німецькі владущі кола виливають за допомогою рептильної преси (нерептильної в Німеччині нині немає, див. про це нижче) цебера брудних наклепів і на короля Альберта³⁰, і на генерала Жоффра³¹, і на нашого Великого Князя Головнокомандувача³². Німецькі владущі кола гніваються та обурюються самим фактом, що хтось наважується чинити опір. Коли йдеться про Бельгію, у Німеччині завжди повторюється афоризм: «Якби Бельгія, як Люксембург, впустила німецькі війська добровільно і без опору, ми б її не спустошили. Бельгія повинна бути покарана». Це вже не війна, а каральна експедиція. Сербія повинна бути покарана, Бельгія повинна бути покарана, Росія, Франція. Англія – всі мають бути покарані. Всі винні у війні, тому що не підкорилися вказівкам з Берліна. Це не війна рівного з рівним, а опір раба пану, нижчої раси вищій. Тут не може йтися про людське ставлення до переможеного, про повагу до супротивника. Німці відчувають себе громовержцями, які покликані раз і назавжди затвердити в серцях усіх не-німців страх і трепет перед німецькою могутністю.

(Продовження далі).

²⁹ Імовірно, йдеться про Грейт-Ярмут – місто у графстві Норфолк в Англії на березі Північного моря, порт і риболовну базу.

³⁰ Альберт I (1875–1934) – король Бельгії з 1909 р. У зв'язку з погіршенням міжнародної ситуації 1914 р. ухвалив закон про загальну військову повинність. Під час Першої світової війни головнокомандувач бельгійської армії, що воювала на боці Антанти. До кінця війни бельгійці на чолі з королем, попри нерівність сил, утримували невеликий плацдарм на своїй території. Набув слави «короля-солдата», «короля-лицаря», національний герой Бельгії.

³¹ Жозеф Жак Сезер Жоффра (1852–1931) – французький воєначальник, головнокомандувач французької армії (1914–1916), генералісимус, маршал Франції (1916). Один з основних полководців у Першій світовій війні. Найбільш відомий завдяки організації перегрупування відступаючої армії союзників для подальшої перемоги над німцями і участі у стратегічно важливій Битві на Марні 1914 р.

³² Романов Микола Миколайович (1856–1929) – російський державний та військовий діяч. Верховний головнокомандувач сухопутних і морських сил Російської імперії у Першій світовій війні (1914–1915 рр.; березень 1917 р.), з серпня 1915 р. до березня 1917 р. – головнокомандувач військ Кавказького фронту та військовий наказний отаман Кавказьких козачих військ.

Южный край. 23 січня (3 лютого) 1915. № 12505. С. 5.**Враження військовополоненого.****III.**

Німецькі генерали та адміністратори від самого початку війни стали прямолінійно на практиці здійснювати догмат про перевагу німецької раси над романською та слов'янською і про першість німецького народу серед інших народів німецької ж раси. Безсумнівно, що головна ненависть Німеччини зосереджена на Англії, – але чому німецькі газети майже щодня пояснюють таку перевагу, надану Англії, тим, що англійці, мовляв, двоюрідні брати німців і зрадили німецьку расу, виступивши проти Німеччини. Англійці – зрадники, англійці – зрадники, ренегати тощо; вони могли би допомогти здійсненню світового панування німецької раси, могли би брати участь у зливі і прибутках цього панування, а вони вступили в союз не тільки з французами, – це б ще могло бути прощено! – але з ворогами будь-якої культури, з азійськими ордами російських дикунів.

Росіяни, слов'янство – ось відвічний ворог Німеччини. Росіяни були благословенні німцями свого часу, адже самі німці з найдавніших часів (адже і варяги Рюрика були германцями) намагалися влаштувати і просвітити Росію. Ось як тепер росіяни подякували своїм благодійникам! Але це їм не минеться так! Треба не тільки перемогти російські армії, розчленувати, і цим раз і назавжди знешкодити російську державу, загнати російський народ до Азії, звідки цьому народу ніколи не слід було би виходити, але треба кожному окремому з цих зарозумілих азіатів показати, що вони нічого, крім зневаги, не заслуговують. Звідси – «бий росіян!». Німецькі газети задоволено розповідали, як у діях військової та цивільної влади проявлялися саме ці погляди.

Розповідали про те, що під час перевезення військовополонених після Сольдау російський генерал висловив невдоволення тим, що його везли у вагоні III класу; генерала тоді посадили у вагон, в якому перевозили худобу, і заявили, що йому, звичайно, не місце в III класі, а саме в скотському вагоні... Розповідали про те, що німці можуть бути спокійні: з полоненими росіянами влада не буде марципанити! Росіяни будуть отримувати точно стільки їжі і такої їжі, щоб існувати, але ні на йоту більше. Німці можуть бути спокійні ще й в іншому відношенні: російські полонені не будуть їсти дарма німецького хліба, бо їх змусять працювати – о! Ці азійські лінтюхи дізнаються, як працюють у Німеччині! Біля містечка Мюккебург³³ (що означає в перекладі: комарине місто – промовиста назва міста!) є болота, які давно треба було осушити, та грошей на цю справу в Мюккенбурга не було – так ось тепер російські полонені займаються осушуванням боліт. До речі, адже росіяни, працюючи в болотах, будуть згадувати мазурські болота, в які їх загнав геніальний Гінденбург³⁴, – так що і моральна користь від роботи вийде: вони подумують про те, як страшно воювати з Німеччиною, і розважать, що не їм впоратися з німецькою могутністю... Розповідали про те, що в таборах, у яких утримуються російські військовополонені, найсуворіша дисципліна, яка змушувала дивуватися й страхатися росіян, котрі звикли до анархічних порядків своєї батьківщини... Розповідали, що в «російських таборах» частішають випадки тифу та інших хвороб, – але німці можуть бути спокійні: вжито всіх заходів для того, щоб зараза з таборів не могла поширитися на довколишні села й міста.

Усе це – не змови ворогів Німеччини, а виписи з великих берлінських газет, з «Tageblatt», «Lokal-Anzeiger» і «Vossische Zeitung» (я ці три газети читав щодня). Кількість

³³ Імовірно, Ф. Шміт має на увазі місто Бюккебург (нім. Bückeburg) – місто в Німеччині в землі Нижня Саксонія. Входить до складу району Шаумбург.

³⁴ Пауль фон Гінденбург (1847–1934) – німецький військовий і державний діяч, генерал-фельдмаршал, райхспрезидент. З 1 жовтня 1914 р. – головнокомандувач на Сході. Керував наступом австро-німецьких військ у 1915 р., захопив Польщу, Литву, Латвію, Волинь, захід Білорусі. Із 29 серпня 1916 р. – начальник Генерального штабу. Восени 1918 р., передбачаючи поразку німецьких військ, запропонував почати переговори з Антантою. Після закінчення бойових дій продовжував виконувати обов'язки начальника Генштабу.

таких огидно-злісних витівок могла би бути збільшена в багато-багато разів. Німецька влада й німецька преса зробили все, щоб в очах народу принизити і заплювати Росію і російський народ до такої міри, що співчуття і навіть проста жалість до росіян стали здаватися майже аморальними, майже злочином.

Якщо зробити прогулянку по берлінських музеях, то нескладно переконатися, що ґрунт готувався в цьому напрямку задовго до війни і з німецькою систематичністю і послідовністю. Берлінські музеї відомі своїм багатством: за відносно дуже короткий час вийшло зібрати такі величезні художні, етнографічні, природничо-історичні та книжкові колекції, що Берлін, ще два-три десятки років тому абсолютно нецікавий, тепер може посперечатися якщо не з Парижем, Римом чи Лондоном, то і з Петроградом і Москвою. Імператор особисто від себе, скарбниця і приватні особи наввипередки жертвували гроші і предмети, щоб забезпечити швидке розширення музеїв. Публіка з повним співчуттям і розумінням поставилася до задуму Вільгельма II, і в залах музеїв і в будні, і в свята багато народу.

Ходить освічений берлінець по етнографічному, художньо-ремісничому і власне художньому музеях і навчається. У першому чудово представлені Азія з Австралією, Південна Африка, Америка – так, що можна детально вивчити мистецтво та іншу матеріальну культуру не тільки великих народів Східної Азії (Індія, Китай) і Америки (Мексика й Перу), але навіть дрібних диких племен. Передня Азія до ісламу представлена в багатих колекціях Передньоазійського музею, давній Єгипет, Еллада, Рим – у Старому музеї. Християнський і мусульманський Єгипет, іслам в Азії, Візантія можуть бути вивчені в музеї імператора Фрідріха³⁵. Італія, Фландрія, Голландія та Німеччина представлені численними дорожочінними творами мистецтва та художньої індустрії в тому ж музеї імп. Фрідріха, у Національній галереї та в художньо-ремісничому музеї. Вельми неповні та малоцінні французькі та англійські колекції – будь-який добрий німець повинен з цих французьких та англійських залів винести враження, що жодного порівняння не тільки з італійцями та голландцями, але навіть з німцями (!) на арені мистецтв французи, наприклад, не витримують. А Росія? Росії взагалі немає на світі! Просто: Росії немає! Немає навіть як певного етнографічного матеріалу – Росія відсутня і в етнографічному музеї. А про те, що в Росії є мистецтво, що російське мистецтво існувало і процвітало протягом багатьох століть, що російське мистецтво зовсім не обмежувалося імітацією західноєвропейського, а йшло своїми шляхами до Петра Великого і тепер починає звільнятися від нав'язаних йому іноземцями в XVIII столітті зразків, – всього цього найсумлінніший відвідувач берлінських музеїв не може знати. Росії, російської культури немає; Росія і російська культура – легенда, яку росіяни створили з метою самореклами, яку німці через ввічливість терпіли, поки Росія поводитися добре і виконувала бажання Берліна, але яку тепер пора відкинути, оскільки росіяни, забувши вдячність, почали воювати з Німеччиною.

(Продовження далі).

Проф. Ф. І. Шміт.

³⁵ Фрідріх III (1831–1888) – другий німецький імператор, восьмий прусський король (1888), представник німецької династії Гогенцоллернів. Батько останнього німецького імператора Вільгельма II. Ініціатор створення художнього музею в Берліні, відкритого через 16 років після його смерті (1904), в його день народження під назвою «Музей імператора Фрідріха». З 1956 р. музей має назву Музей Боде – на честь мистецтвознавця Вільгельма фон Боде, який керував збиранням першої колекції для музею.

Южный край. 24 січня (6 лютого) 1915 р. № 12507. С. 5.**Враження військовополоненого.****IV.**

Певна річ, що кожен більш-менш освічений німець чув про відомих російських письменників або навіть читав їх. Не тільки Толстой, Достоевський, Тургенєв, а з новітніх – Максим Горький, але й малі боги (наприклад, Гончаров, а з новітніх Л. Андрєєв і Д. Мережковський) досить відомі за перекладами. Знає освічений німець і деяких наших композиторів, переважно – Чайковського. Відомий російський балет. Насилу, але згадує німець і одного російського художника – саме Верещагіна, який влаштував у Берліні виставку свого наполеонівського циклу. Але це уривчасті дані, а не картина російської культури. При цьому саме читання російських письменників приводить німця до висновку, що росіяни – азіати, варвари. За «Записками з мертвого дому» німець знайомиться з Сибіром, за «Дном» вивчає сучасну російську дійсність. Росія – якесь пекло, де, крім гидоти, дикості, бруду, нічого немає і бути не може. Якщо в Росії з'явиться великий талант, як названі письменники, він не може жити в російському пеклі (до речі: «Російське пекло», «Die russische Hölle» – назва роману, яким тепер зачитуються в Німеччині): Толстой усе життя був «мучеником», Достоевський був на каторзі, Тургенєв добровільно покинув Росію, М. Горького вислали, Чайковський покінчив життя самогубством. За цими корифеями, отже, аж ніяк не можна судити про Росію: це рідкісні квіти, що розцвіли серед смердючого, отруйного болота, прекрасні, але моторошні й нездорові. І німецький обиватель вважає, що росіяни в кращому випадку нормально можуть піднятися до рівня Обломова (адже теж і Обломов не німець вигадав, а створив російський письменник!), але навіть Обломов – рідкість.

Усе, що газети зараз, під час війни, повідомляли про Росію, точно збігалось з тим баченням Росії, яке Німеччина виховувала в собі в мирний час; цілком природно, що газетні статті знайшли повну віру.

Передусім посипалися статті «знавців Росії»: мовляв, з Росією жодна війна неможлива, тому що цей колос на глиняних ногах розіб'ється й розсиплеться за першого ж удару. Адже ця наскрізь прогнила й розтліваюча Росія тільки тому й трималася, що ніхто серйозно не хотів її добре штурхнути. Іногородці, яких Росія пригнічує і вбиває, повстануть негайно: євреї, поляки, німці, латиші, ести, фіни, татари, кавказці всіх найменувань. Повстане і російський народ, ображений адміністрацією, напоюваний горілкою, дикий і темний. З Росією не можна воювати, тому що її ніхто не стане захищати. Культурних німців всі зустрінуть з розкритими обіймами: земля, мовляв, наша велика і рясна, але порядку в ній немає – тож приходьте княжити й володіти нами.

Інші «знавці Росії» описували те, що вони бачили в Росії: міста з небрукованими або брукованими по-російськи (russisches Straserpflaster!) широкими вулицями, серед яких у непрохідному, постійному смердючому бруді куйовдяться діти і свині, з похиленими будинками, в яких живуть люди, котрі ще не чули про каналізацію і водопровід; люди – брудні, ряндаві, закушлані, покриті комахами; люди п'яні, розмовляють не інакше, як лайкою; люди ліниві, брехливі, нечесні, всі – злодії, всі – шахраї, всі – казнокради... так що навіть німецький читач часом дивувався, у кого ж все крадуть, звідки ж береться сам об'єкт злодійської діяльності!

Потім пішли вже військові кореспонденції. Мобілізація в Росії виявилася неможливою! По-перше, запасних доводилося силою тягнути на збірні пункти, а по-друге, п'яний натовп запасних був настільки страшний у своїй нестримності, що жоден офіцер не наважувався мати з ним справу, і по-третє, для цих запасних не було ні обмундирування, ні зброї. У перших сутичках на кордоні російські солдати масово здавалися в полон: як і слід було очікувати, ці солдати виявилися голодними обідранцями, часто без форми, без чобіт, без рушниць або з рушницями передпотопового зразка.

Снаряди російської артилерії, зрозуміло, не вибухали, тому що були наповнені піском. Захоплені німцями російські продовольчі валки були, всі, звичайно, теж дуже характерні: у консервних бляшанках була тирса, хліб випечений з якогось невизначеного лайна тощо.

Все це щодня писалося в усіх газетах, розповідалося очевидцями, подавалося з особливим задоволенням всім росіянам, які були змушені пережити ці жахливі часи в Німеччині. Мені кілька разів доводилося слухати подібні розповіді очевидців – я незмінно відповідав одне: «Ну, і чудово! Отже, жодної війни, жодного кровопролиття не буде! З голодними, п'яними, беззбройними обідранцями, до того ж ще й не керованими офіцерами, чудово умундирована, озброєна, навчена, сита, твереза німецька армія легко впорається за кілька тижнів, тим більше, що на чолі її стоять геніальні німецькі полководці. За тиждень ви будете у Варшаві, за два – у Москві, а там і війні кінець. Соромно буде, якщо ви за тиждень не будете у Варшаві!».

Ані за тиждень, ані за місяць німці у Варшаві не були, не будуть і через рік. Здавалося би, безглуздість хоча б наклепу на російську армію доведена. Водночас наклеп цей не зник зі шпальт німецьких газет: з'явилися міркування про велику кількість росіян, про багатоголову гідру – Росію, про Великого Князя Головнокомандувача, якого росіяни бояться навіть більше, ніж німців, тощо. Але наклеп на армію все-таки став з'являтися рідше: хтось ніби і в Німеччині зрозумів, що принижувати військову міць ворога означає позбавляти цінності свої успіхи і робити ганебними невдачі.

Зате почастишали розповіді про російські «звірства» у Східній Пруссії та Галичині. Поширювалися легенди вже не просто про насильство, вбивства і пограбування, а про тортури найнеймовірніші. У Берлін нібито привозили цілі транспорти жорстоко покалічених людей. Мені розповідав «очевидець», дуже поважна за віком і соціальним становищем людина, що з одним лише поїздом до Берліна прибуло шістьсот німецьких солдатів, яким росіяни викололи очі, не завдаючи більш глибоких поранень – робота кропітка і тонка (яку багнетом, наприклад, не зробити: обов'язково проб'є череп!), робота, що вимагає часу; якщо в російських солдатів був час виколувати очі в поранених німців, що лежали на полі бою, то в них, безсумнівно, був би час забрати цих німців у полон, і, у всякому разі, росіяни були господарями ситуації, так що сліпі німці не могли бути підібрані своїми. Ці міркування я повідомив своєму співрозмовнику. Але ні його, ні інших свідків розмови не переконали мої аргументи. Легенда гуляла по всьому місту, по всій Німеччині. Через місяць в газетах з'явилася набрана дрібним шрифтом коротка замітка, яка повідомляла, що за офіційними даними в Берлін транспорт з 600 пораненими з виколотими очима не прибув.

Коли обридли розповіді про звірства російської армії, почали з'являтися розповіді про звірства російської влади щодо німецьких підданих у Росії. У газетах було море повідомлень про гірку долю німців. Ці повідомлення зводилися по суті до скарг на непомірні збори, на некультурні умови життя в маленьких містечках, на блощиць, на бруд, на сморід, на холод, на нестачу лікарів. Траплялися повідомлення явно безглузді, але багато з них були правдоподібні. Коли я читав ці матеріали, мене дивувала їх одноманітність. Потім ця одноманітність пояснилася. У Берліні німецькі піддані одержали листи від родичів-німців, засланих до Вологодської губернії, і ці листи до такої міри були відмінні від німецьких газетних повідомлень, що адресати вирішили їх опублікувати – не з симпатії до Росії, а зі співчуття до тих своїх співвітчизників, які також мали родичів у Росії. Думка правильна: газетні повідомлення можуть відповідати порядкам в одних російських губерніях, але, очевидно, бувають винятки, є такі губернії, де німців не грабують, не змушують жити в блощичниках тощо. Жодна з берлінських газет не погодилася надрукувати ці листи, в яких автори не лаяли й не зневажали російські порядки.

Ось як оброблялася і обробляється німецька громадська думка. Чи дивно, що тепер, після шести місяців щоденного газетного цькування проти Росії, німці цілком переконані, що росіяни – дикуни і варвари, яких потрібно загнати назад в Азію? Чи дивно, що дуже мирно налаштовані німці починають серйозно дивитися на цю війну як на хрестовий похід під прапором культури в ім'я загальнолюдських інтересів проти орди ворогів будь-якої культури?

Я можу згадати лише одну спробу протидіяти такому дикому погляду на росіян – публічну лекцію берлінського професора Гетша (Hoetzsch), розважну й ділову. Але хто її пам'ятає? Вона потонула в загальному реві завзятих німецьких патріотів.

Проф. Ф. І. Шміт.

Конфлікт інтересів.

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автори повністю дотримуються етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

M.E. DOMANOVSKA, PhD in History

Associate professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: marina.domanovska@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>

V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61002, Ukraine

M.A. KURUSHYNA, PhD in Philology,

Associate professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: maryna.kurushyna@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4265-5078>

V.N.Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61002, Ukraine

FEDIR SCHMIDT. IMPRESSIONS OF A PRISONER OF WAR

(translated from Russian: by Maryna Domanovska, Maryna Kurushina)

Relevance of the publication of the source. The text is an annotated translation of Russian publications by Fedir Shmit (1877–1837) in the Kharkiv newspaper “Yuzhny Kray” in January 1915. In lengthy stories published in eight issues of the newspaper, a specialist in the history of Byzantium and Rus-Ukraine Art, a museum expert, professor, and dean of the Faculty of History and Philology of Kharkiv University shares his impressions of his time in German captivity (August 1914 – early January 1915) and reflects on the causes, course, and prospects of the Great War. The scientist uses the term “captivity” to describe his forced stay in Germany from August 1914 to early January 1915, where, thanks to the help of colleagues, he was able to continue his scientific research, wait for an exchange, and return to Kharkiv.

The publication updates a little-known page in the scientist's life, since these memories have not been the subject of attention of scientists and, as a rule, are only mentioned in passing in biographical studies, and also makes available to the general public a translation into Ukrainian of a significant source on the history of World War I and Kharkiv University.

Keywords: *Fedir Shmit, Kharkiv University, World War I, Berlin, captivity, memories, “Yuzhny Kray”.*

Текст надійшов до редакції 22.03.2025. / The text was received by the editors 22.03.2025.

Текст затверджено до друку 20.04.2025. / The text is recommended for printing 20.04.2025.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ**АКСЬОНОВА Н. В.**

в.о. завідувача кафедри українознавства

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

E-mail: aksyonova@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8876-2197>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна**ВОВК О. І.**заступник директора Центра українських студій та краєзнавства
імені академіка П. Т. Тронька

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

E-mail: o.i.vovk@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна**ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ПОСТАТЬ ІВАНА ЛИПИ У ВИМІРАХ ЕПОХ»**

З 21 по 23 лютого 2025 р. на базі Одеської національної наукової бібліотеки відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Постать Івана Липи у вимірах епох» з нагоди 160-річчя від дня народження вихованця Харківського університету, відомого громадського і політичного діяча, письменника і лікаря Івана Львовича Липи (1865–1923).

В організації заходу взяли участь кілька підрозділів Каразінського університету: кафедра українознавства філософського факультету, Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька і Центральна наукова бібліотека.

До переліку організаторів конференції також увійшли факультет української філології, культури і мистецтва Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, факультет історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Одеське відділення Національної спілки краєзнавців України, Благодійний фонд імені Івана та Юрія Лип, Державна установа «Український інститут розвитку освіти», Наукова бібліотека Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького. Захід пройшов у змішаному форматі: офлайн та онлайн.

Рис. 1. Пленарне засідання конференції в Одеській національній науковій бібліотеці в режимі офлайн (Fig. 1. Plenary session of the conference at the Odesa National Scientific Library offline)

Конференція була проведена з метою дослідження життя та спадщини Івана Липи, його внеску в українську культуру та історію. Під час її пленарного засідання з вітальними словами виступили представники інституцій-співорганізаторів заходу. Зокрема, учасників привітали генеральна директорка Одеської національної наукової бібліотеки, Заслужений працівник культури України Ірина Бірюкова; декан філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор філософських наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України Іван Карпенко; проректор з виховної роботи Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, доктор фармацевтичних наук, професор Андрій Лозинський; деканеса факультету української філології, культури і мистецтва Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, докторка філологічних наук, професорка Ірина Руснак; директорка Державної установи «Український інститут розвитку освіти» (м. Київ), кандидатка педагогічних наук Наталія Софій; директорка Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Ірина Журавльова.

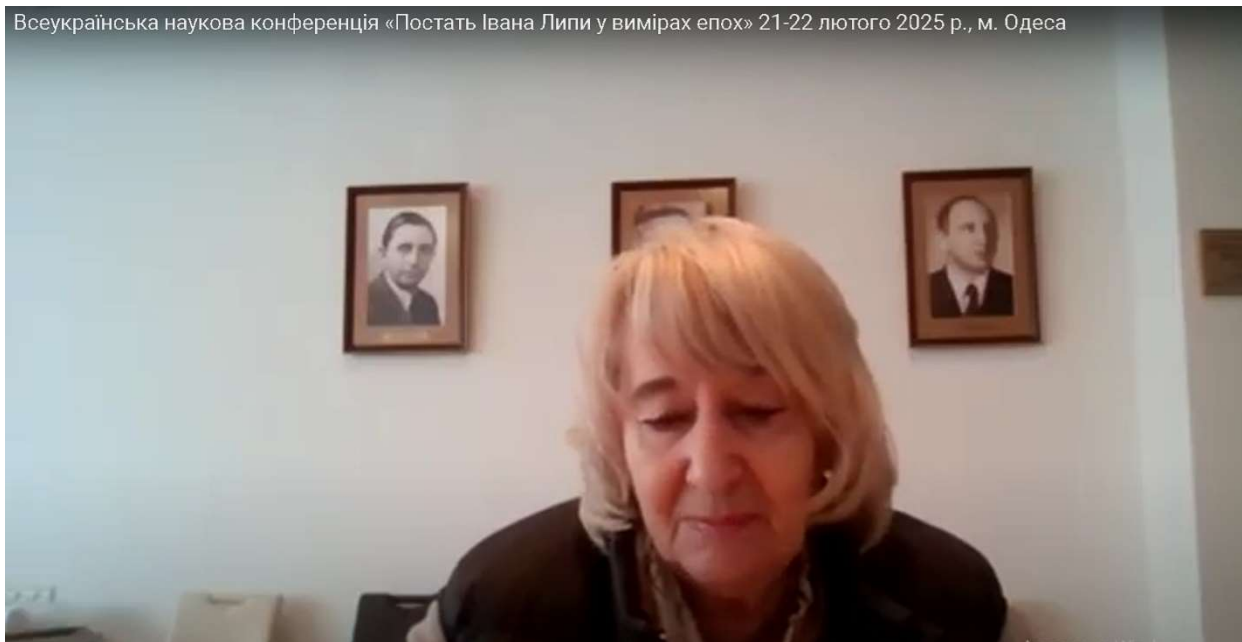

Рис. 2. Учасників конференції онлайн вітає директорка Центральної наукової бібліотеки ХНУ імені В. Н. Каразіна Ірина Журавльова (Fig. 2. Iryna Zhuravleva, Director of the Central Scientific Library of V. N. Karazin Kharkiv National University, welcomes the participants of the online conference)

На пленарному засіданні за усталеною традицією були виголошені кілька доповідей. Так, доцент кафедри інформаційних комунікацій факультету української філології, культури і мистецтва Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук Ігор Стамбол презентував розвідку «Іван Липа і важливість комеморації у час збройної боротьби».

Декан факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, очільник Одеського етнологічного товариства та ГО «Міжнародний центр по роботі з українцями за кордоном», доктор історичних наук, професор В'ячеслав Кушнір виголосив доповідь «Актуальність «Чорноморської доктрини» Юрія Липи».

Доцентка кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, заступник декана факультету історії та філософії з наукової роботи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, головна бібліотекарка науково-методичного відділу Одеської національної наукової бібліотеки, кандидатка історичних наук Наталія Петрова мала виступ на тему «Іван

та Юрій Липи у процесах сучасного національного відродження та формування української національної ідентичності: досвід меморіалізації».

Голова правління Благодійного фонду імені Івана та Юрія Лип (м. Одеса) Галина Дольник представила доповідь «25 років популяризації життя і творчості Івана та Юрія Лип». Вона ж презентувала виставку «Липівські видання», що охопила доступні для придбання передруки творів Івана та Юрія Лип.

Провідна бібліотекарка відділу краєзнавства «Одесика» Вероніка Стягайло і бібліотекарка відділу рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки Ольга Сак презентували книжково-ілюстративну виставку «Незламний дух України: життя і спадщина Івана Липи», що об'єднала видання з фондів означеної бібліотеки.

Далі робота конференції продовжилася у п'яти секціях: «Іван та Юрій Липи в національно-політичному і громадському просторі України», «Іван та Юрій Липи в культурному просторі та історичній пам'яті», «Літературна творчість Івана Липи: історичний аспект та сучасний контекст», «Юрій Липа в історичному, політичному та літературному вимірах», «Іван Липа: джерелознавчі та біографічні студії».

Крім пленарних та секційних засідань, у програму конференції увійшли також і заходи з популяризації української культури. Серед них – імпреза «Іван Липа: спадщина державотворця для майбутнього» в Одеському академічному українському музично-драматичному театрі імені В. Василька, акція дарування відновленої вишиванки Івана Липи до Одеського історико-краєзнавчого музею і мистецька виставка «Просвіта 2.0» у громадському просторі @nachasi.space.

Масштабна конференція об'єднала істориків, краєзнавців, фахівців бібліотечної справи з Одеси, Харкова, Києва, Львова, Кропивницького, Рівного, а також із Запорізької та Чернігівської областей. Усі учасники отримали сертифікати.

Рис. 3. Програми Всеукраїнської наукової конференції «Постать Івана Липи у вимірах епох» і роздаткові матеріали для учасників заходу (Fig. 3. Programmes of the All-Ukrainian Scientific Conference “Ivan Lypa's Figure in the Dimensions of Epochs” and materials for the participants)

Захід засвідчив важливість об'єднання зусиль бібліотекарів, науковців, освітян і громадських активістів задля вивчення та популяризації доробку видатних представників української історії та культури. Записи засідань конференції можна переглянути на сторінці Одеської національної наукової бібліотеки – <https://www.youtube.com/@OdesaNatLibrary>.

Конфлікт інтересів.

Авторки заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, авторки повністю дотримуються етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Текст надійшов до редакції 22.03.2025. / The text was received by the editors 22.03.2025.

Текст затверджено до друку 16.04.2025. / The text is recommended for printing 16.04.2025.

ПОВІДОМЛЕННЯ

О. Є. ЗУБКО, канд. іст. наук,
старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології
e-mail: zubkoolga5@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>
Донецький національний університет ім. Василя Стуса (Вінниця)
вул. Грушевського, 2 м. Вінниця, 21050, Україна

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕТЕКТИВ (РАДЯНСЬКИЙ ТА ЕМІГРАЦІЙНИЙ):
ІСТОРІЯ ТА ПРАГМАТИКА (1920–1930 рр.)**

СТАТТЯ ВІДКЛИКАНА

За рішенням редакційної колегії (протокол №1 від 21.03.2025 року) була відкликана стаття Зубко О.Є. «Український детектив (радянський та еміграційний): історія та прагматика (1920–1930 рр.)», DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-04>, розміщена у Віснику Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2024. Вип.38. С.31-40.

Просимо вважати дану статтю такою, що не була опублікованою, і не посилалися на неї у своїх роботах. Відповідний запис про відкликання статті розміщено на сайті та в електронній pdf-версії видання.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

ВИПУСК 40

Збірник наукових праць

Українською та англійською мовами

**Підписано до друку 26.05. 2025. Формат 64х80 1/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 14,29. Обл.-вид. арк. 17,87.
Тираж 50 пр. Ціна договірна Зам. №4/25**

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

61022, Харків, майдан Свободи, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК No 3367 від 13.01.09

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Тел. 705-24-32